

УДК 338.436.32

JEL Classification: 013; 018

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202104006>

*Я. М. ГАДЗАЛО, доктор сільськогосподарських наук,
професор, академік НААН
Ю. Я. ЛУЗАН, доктор економічних наук, академік НААН*

Зовнішньоекономічна діяльність та результативність функціонування аграрного сектору економіки України

***Мета статті** – окреслити й оцінити основні тенденції та науково обґрунтувати необхідність удосконалення державної політики в питаннях зовнішньоекономічної діяльності аграрного сектору економіки України.*

***Методика дослідження.** У процесі дослідження використано сукупність методів аналізу статистичних даних, які характеризують динаміку і відповідні тенденції. Застосовано діалектичний і логічний методи наукового пізнання, системний підхід до вивчення процесів.*

***Результати дослідження.** Розглянуто і проаналізовано сучасний стан та доведено наявність основних негативних тенденцій у розвитку зовнішньоекономічної діяльності аграрного сектору економіки України на сучасному етапі, запропоновано шляхи удосконалення державного регулювання.*

***Елементи наукової новизни.** Набуло подальшого розвитку вивчення процесів зовнішньоекономічної діяльності аграрного сектору економіки України, здійснено оцінки діючих механізмів державного регулювання, доведено необхідність і визначено шляхи їх удосконалення.*

***Практична значущість.** Результати і висновки дослідження можуть бути використані урядовими органами для удосконалення державної аграрної політики, в початковому процесі та суб'єктами господарювання. Табл.: 6. Рис.: 1. Бібліогр.: 16.*

***Ключові слова:** аграрний сектор; зовнішньоекономічна діяльність; експорт; імпорт; інвестиції; регулювання.*

Гадзало Ярослав Михайлович – доктор сільськогосподарських наук, професор, академік НААН, президент Національної академії аграрних наук України (01010, м. Київ, вул. Михайла Омеляновича-Павленка, 9)

E-mail: prezid@naas.gov.ua

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-5028-2048>

Лузан Юрій Якович – доктор економічних наук, академік НААН, радник Президії Національної академії аграрних наук України (01010, м. Київ, вул. Михайла Омеляновича-Павленка, 9), радник дирекції Інституту продовольчих ресурсів НААН (02000, м. Київ, вул. Євгена Сверстюка, 4А)

E-mail: prezid@naas.gov.ua

Постановка проблеми. Стрімкі процеси глобалізації економіки, поглиблення міжнародної інтеграції змушують практично всі країни світу удосконалювати свою зовнішньоекономічну політику з метою забезпечення ефективної діяльності з урахуванням національних інтересів.

Україна в таких питаннях теж не є винятком. Протягом останніх років суб'єктами господарювання України значно активізувалася зовнішньоекономічна діяльність, зокрема і в аграрному секторі економіки, де проведені базові ринкові реформи. Наша держава стала членом міжнародної продовольчої організації

(ФАО ООН), Світової організації торгівлі (СОТ) та інших міжнародних союзів і організацій. Таке членство потребує дотримання Україною визначених ними принципів і правил поведінки в міжнародних торговельних та інших економічних відносинах, що сприяє розвитку зовнішньоекономічної діяльності.

Поглиблена й всеохоплююча зона вільної торгівлі, яка стала важливою складовою угоди про асоціацію України з Європейським Союзом, також передбачає здійснення цілої низки заходів для відповідного адаптування ринкового середовища, розбудови регуляторних механізмів на гармонізованих інституціональних засадах, що слугуватиме взаємовигідній інтеграції.

© Я. М. Гадзало, Ю. Я. Лузан, 2021

Разом із тим ще багато вимог і зобов'язань, визначених різними статутами, міжнародними угодами і меморандумами з питань імплементації до них державної аграрної політики України, залишаються не виконаними або знаходяться на стадії виконання, що виступає стримуючим фактором повноцінної та рівноправної участі вітчизняних учасників аграрного ринку в глобальних економічних процесах.

Розвиток зовнішньоекономічної діяльності взагалі та особливо в аграрному секторі вимагає постійного і своєчасного удосконалення регулюючої ролі держави, оскільки його різновекторне функціонування безпосередньо пов'язано з гарантуванням продовольчої безпеки держави, змінами у зовнішній і внутрішній конкуренції, світовими проблемами продовольчого забезпечення та іншими чутливими чинниками.

При цьому особливо слід підкреслити, що розширення ємності ринку національного сільськогосподарського продукту за рахунок зростання його експорту уже забезпечує значний поштовх для нарощування обсягів виробництва, оскільки внутрішній продовольчий ринок суттєво обмежується низькою купівельною спроможністю населення. Тому створення сприятливіших умов для активізації зовнішньоекономічної діяльності, зокрема формування досконалого інституціонального забезпечення розвитку торговельних відносин, повинно стати стратегічним пріоритетом держави.

Одночасно дослідження показують, що зростання обсягів експорту й імпорту сільськогосподарської та продовольчої продукції безпосередньо все більше впливає на кон'юнктуру внутрішнього продовольчого ринку. Такий напрям діяльності вимагає особливої уваги відповідних державних інституцій з метою обмеження негативного впливу на продовольче забезпечення населення України через удосконалення механізмів та ведення необхідного контролю за декларуванням експортно-імпортних цін, для яких по основних аналогічних видах продукції притаманні значні відхилення переважно не на користь внутрішнього ринку, тарифного і нетарифного та інших видів державного регулювання, запровадження ефективних механізмів підтримки як виробників, так і малозабезпечених верств населення тощо.

Крім того, аналіз тенденцій структури експорту сільськогосподарської і продовольчої продукції вказує на зменшення у 2019 р.

порівняно із 2010-м питомої ваги готових харчових продуктів, жирів та олії рослинного і тваринного походження майже в 1,5 раза, що підтверджує прогресування сировинного експорту, втрату доданої вартості через недостатню конкурентоспроможність вітчизняних готових харчових і перероблених продуктів на зовнішніх ринках, що є негативним явищем.

З іншого боку, у структурі імпорту, навпаки, питома вага такої продукції в 2019 р. досягла рівня 50% загальних обсягів, що характеризує системне поширення нееквівалентних торговельних відносин.

Такі тенденції вимагають здійснення державою додаткових заходів з метою підтримки конкурентних переваг вітчизняних учасників аграрного ринку шляхом удосконалення податкової, бюджетної, кредитної, митної та цінової політики, зокрема примусовим відновленням біржової торгівлі, як основного інструмента для об'єктивного визначення ринкових цін на сільськогосподарську і продовольчу продукцію.

Для конкурентного розвитку вітчизняного аграрного сектору сьогодні надзвичайно важливим фактором виступає ресурсне забезпечення виробничого процесу, який все більше залежить від зростання обсягів імпорту нафтопродуктів та інших енергоносіїв, мінеральних добрив і хімічних засобів захисту рослин і тварин, насіння, племінної худоби і птиці, сільськогосподарської техніки й обладнання для харчової промисловості тощо.

Парадоксом у цій ситуації слід вказати те, що, з одного боку, за різними оцінками Україну визначають як одну з найбільш ресурсозабезпечених країн світу, з необхідними передумовами для відновлення сільськогосподарського машинобудування, поширення наукових досліджень з питань розвитку насінництва і племінної справи, тоді як з іншого – через недосконале державне регулювання продовжує все більше споживати ресурси економік інших країн.

Як наслідок, національний сільськогосподарський продукт отримує критичні складові в собівартості від так званої імпортованої доданої вартості через використання ввезених матеріально-технічних ресурсів із Китаю, Росії, Білорусі, країн ЄС, США та інших, таким чином безпосередньо підтримуючи їх економічний розвиток.

Важливим напрямом розвитку зовнішньоекономічних відносин і міжнародної інтеграції аграрного сектору України виступає

необхідність активізації зарубіжного інвестування. Проте цей напрям останніми роками відзначається відтоком іноземних акціонерних капіталів, скороченням іноземного інвестування в окремі агропромислові проекти, що підкреслює згортання сприятливих умов для інвестування однієї з базових галузей національної економіки.

Як засвідчує коротка характеристика проблем, зазначені та інші макроекономічні тенденції зовнішньоекономічної діяльності упродовж останніх років в аграрному секторі України все більше отримують негативний, в тому числі накопичувальний характер. Стає цілком зрозумілим, що їх сукупність разом з іншими внутрішніми стримуючими факторами розвитку аграрного сектору й надалі провокуватимуть розвиток кризових ситуацій, що вимагає як об'єктивних оцінок, так і особливо науково обґрунтованих пропозицій з удосконалення державної аграрної політики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомим став внесок у дослідження процесів зовнішньоекономічної діяльності вітчизняного аграрного сектору економіки таких відомих вітчизняних вчених, як В. І. Власов [1], П. І. Гайдуцький [2], В. М. Геєць [3], С. М. Кваша [6], І. Г. Кириленко [7], М. І. Кісіль [8], І. І. Лукінов [9], Ю. О. Лупенко [10], М. І. Пугачов [11], П. Т. Саблук [12], М. П. Сичевський [13] та ін.

Узагальнення результатів досліджень вітчизняних вчених з урахуванням надбання класиків та кращого світового досвіду дозволяє державним органам управління удосконалювати аграрну політику з регулювання зовнішньоекономічної діяльності та створення значно сприятливіших умов для підвищення конкурентоспроможності вітчизняних учасників на світовому продовольчому ринку.

Мета статті – окреслити й оцінити основні тенденції та науково обґрунтувати необхідність удосконалення державної політики в питаннях зовнішньоекономічної діяльності аграрного сектору економіки України.

Виклад основних результатів дослідження. Перехід вітчизняного аграрного сектору протягом років незалежності на ринкові засади функціонування, набуття Україною членства в численних міжнародних союзах і організаціях аграрного спрямування сприяли активізації зовнішньоекономічної діяльності суб'єктів аграрного ринку на загальноприйнятих світовим співтовариством ринкових принципах.

Важливим чинником реалізації експортного потенціалу та вирішенню інших питань міждержавного співробітництва також виступають угоди про зони вільної торгівлі з більше ніж 40 країнами світу, потенційний ринок яких визначають майже 800 млн жителів-споживачів продовольчих товарів

Така й інша систематизація і комплексність формування державою інституційних передумов на шляху до розвитку аграрного сектору, включаючи зовнішньоекономічну діяльність, дозволили тільки за останні двадцять років збільшити експорт сільськогосподарської і продовольчої продукції на зовнішні ринки у 16,1 раза, забезпечуючи щорічне позитивне сальдо, яке у 2020 р. досягло обсягів 15,7 млрд дол. США. При цьому за вказаний період питома вага аграрної продукції у структурі загальнодержавних обсягів експорту збільшилася від 9,4 до 45,1%, що справляє суттєвий позитивний вплив на формування загальнодержавного торговельного балансу та стабільність національної грошової одиниці (табл. 1).

1. Зміни обсягів експорту в цілому по державі та частки сільськогосподарської і продовольчої продукції за 2000-й, 2010-й, 2020 р., млн дол. США

Показник	Рік			Зростання обсягів 2020 р. до 2000 р., разів
	2000	2010	2020	
Загальні обсяги експорту продукції і послуг по державі	18227,5	63341,5	60579,3	3,32
Обсяги експорту сільськогосподарської і продовольчої продукції	1377,1	9936,0	22179,4	16,11
Частка експорту сільськогосподарської і продовольчої продукції у загальнодержавних обсягах експорту, %	9,4	19,3	45,1	4,80
Позитивне сальдо у міжнародній торгівлі України сільськогосподарською і продовольчою продукцією	469,1	4174,0	15681,0	33,44

Джерело: Сформовано за даними Державної служби статистики України [4].

Аналіз географічної структури експорту свідчить про зростаючу орієнтацію на найбільш конкурентний у світі ринок Європейського Союзу. Протягом останніх років, особливо включаючи короткий період із 2016 р., тобто початку функціонування зони вільної торгівлі з Європейським Союзом, Україна в прискореному режимі забезпечує наближення вітчизняного аграрного сектору до ринкових засад функціонування, повнішу адаптацію до Спільної аграрної політики ЄС (САП ЄС), підвищення якості національних харчових продуктів тощо. Такі дії дозволили аграрному сектору України увійти до числа найбільших постачальників продукції на продовольчий ринок Європейського Союзу, забезпечивши у 2019 р. експорт в обсягах 7,5 млрд дол. США, що майже у 1,8 раза більше 2015 р. і становить 33,9% загальних обсягів експорту.

Україна щорічно використовує встановлені безмитні квоти з експорту зернових, борошна, круп, меду, консервованих томатів, яблучного, виноградного і томатного соків, м'яса птиці, соняшникової та інших видів олії, спирту та інших видів продукції, додатково експортує значні обсяги понад встановлені квоти.

Основу агропродовольчого імпорту з країн Європейського Союзу переважно становить насіння окремих сільськогосподарських культур, деякі види плодів і овочів, племінна худоба й птиця, риба і ракоподібні, алкогольні напої, тютюн та вироби з нього і т.ін., що дозволяє краще збалансовувати внутрішній ринок та поліпшувати якість продовольчого забезпечення населення України.

У географічному аспекті останніми роками основні експортні й імпортні потоки між Україною та ЄС загалом мають рівень концентрації в межах 60-70% із такими найбільш розвиненими в аграрних секторах країнами, як Нідерланди, Німеччина, Франція, Польща, Італія, Іспанія.

Динаміка зовнішньої торгівлі аграрною продукцією України з країнами ЄС переконливо вказує на стрімке і взаємовигідне посилення економічних зв'язків, зміцнення конкурентних позицій вітчизняної продукції та взаємну привабливість продовольчого товарообміну. Це ще раз підтверджує правильність вибору України щодо євроінтеграції.

Оцінюючи загальні тенденції, можна стверджувати, що аграрний сектор України за останні роки демонструє позитивну динаміку розвитку міжнародної торгівлі сільськогосподарською та продовольчою продукцією.

Активізація протягом останніх років експорту сільськогосподарської і продовольчої продукції в сучасних умовах України стала одним із найважливіших чинників для нарощування темпів їх виробництва. Це підтверджується наступними даними державної статистики. Протягом 2010-2020 років ріст виробництва продукції сільського господарства у постійних цінах 2016 року склав 145,7%, а зростання експорту продукції сільського господарства і продовольчих товарів становило 222,6%, що складає співвідношення темпів у 1,5 рази [4].

Загалом подібні зрушення можна віднести до відповідного позитиву. Разом із тим аналіз цінової динаміки, прогресування сировинної складової експорту аграрної продукції, недостатня урегульованість державою інших зовнішньоторговельних процесів, темпів іноземного інвестування та інші негативні тенденції вимагають удосконалення державної політики щодо розвитку такої діяльності. Відомо, що в ринковій економіці критичними чинниками ефективної діяльності виступають конкуренція і ціноутворення, які базуються на взаємодії попиту й пропозиції, вартості та процесах товарно-грошового обігу.

Зрозуміло, що на ціноутворення при експортно-імпортній діяльності також впливають ряд додаткових чинників. Необхідно враховувати національні вимоги, які діють в інших країнах. Зокрема дотримання специфічних стандартів якості, тарифних і нетарифних бар'єрів просування продукції, різноманітних правових норм, серед яких і податкове законодавство, наявність ринкових ризиків, у тому числі інфляції, особливості валютного регулювання, вимог своєчасності та умов транспортування тощо. Такі й інші чинники, безумовно, потребують певних додаткових витрат, які впливають на кінцеву вартість і ціну товару.

Із метою врівноваження впливу зазначених та інших чинників для учасників міжнародних торговельних відносин уряду більшості країн намагаються отримати домовленості про формування міждержавних зон вільної торгівлі із застосуванням максима-

льно однакових для обох сторін умов регулювання. До цього слід віднести дотримання всіма учасниками СОТ узгоджених єдиних для всіх учасників правил торговельних відносин, дотримання принципів, обсягів та напрямів внутрішньої державної підтримки національних учасників ринку та цілий ряд інших заходів глобального співробітництва. Це дозволяє формувати більш-менш рівні та економічно обґрунтовані експортно-імпортні відносини, в тому числі при визначенні цін, уникаючи відповідної дискримінації.

У таких умовах важливим завданням урядів кожної країни, з використанням національних механізмів регулювання внутрішнього ринку, виступає формування системи запобіжних заходів з метою недопущення негативного впливу експортно-імпортних операцій на його цінову і товарну кон'юнктуру. В умовах світової конкуренції органи влади більшості країн ефективно використовують механізми стимулювання учасників аграрного ринку для збалансування зовнішньоторговельних відносин, активно підтримують диверсифікацію агропромислових виробництв для експорту продукції з високою доданою вартістю, дбаючи про додаткові робочі місця і доходи населення, зростання надходжень до бюджету, збалансоване харчування населення тощо.

На жаль, в Україні за певної недосконалості державного регулювання все ще спостерігаються ситуативні цінові диспропорції, проблеми перевиробництва чи дефіциту на ринках окремих видів продовольчих товарів або сировини для відповідних галузей промисловості. Дослідження показують, що за останні роки щорічно експортуються від 50 до 75 % продукції, які становлять критичну масу від вироблених обсягів пшениці, кукурудзи, сої, ріпаку, меду, значні обсяги різних видів олій та інших жирів, цукру і цукровмісних продуктів, сирів, солі, спирту, алкогольних і безалкогольних напоїв та інших видів продукції.

Поряд із цим, за даними статистики, обсяги імпорту аграрної продукції у 2019 р. в перерахунку, з урахуванням офіційного середньорічного курсу національної валюти до долара США, досягли майже 150 млрд грн, тоді як продукція сільськогосподарства в діючих цінах оцінена в сумі 842,8 млрд грн, включаючи особисті селянські господарства, які виробляють значні обсяги продовольства на умовах самозабезпечення, що

практично здійснюється поза ринковими відносинами.

Значний вплив на цінову ситуацію на внутрішньому ринку справляють і цінові диспропорції при експортно-імпортних операціях. Так, за даними Державної служби статистики України, тільки за 2019 р. по однакових видах продукції спостерігається перевищення середньорічних імпортних цін над експортними щодо олії із соняшнику, сої, ріпаку, борошна пшеничного, спирту, солі, м'яса і субпродуктів домашньої птиці, яловичини свіжої чи охолодженої та деяких інших видів переробленої продукції у 1,1-1,8 раза [4]. Значні цінові відхилення також відстежуються між такими цінами по зернових злаках, соняшнику, сої, ріпаку, продукції інших культур не на користь суб'єктів внутрішнього ринку, чого бажано не допускати.

Зрозуміло, що подібні цінові відмінності вказують не тільки на значні втрати валютних надходжень у державу, а й на незадовільне формування державних платіжних балансів, зростання вартості споживчих продовольчих товарів для населення на внутрішньому ринку, появи інших небажаних явищ. Такі цінові викривлення дещо можна пояснити невисокою якістю вітчизняної сільськогосподарської і переробленої продукції, наявністю в структурі імпорту значної питомої ваги високовартісного насіння, племінної худоби і птиці та деякими іншими причинами.

Проте зазначені негативні тенденції, крім того, пояснюються втратою конкурентних переваг через скасування державних програм підтримки розвитку вітчизняної селекції, одержання насіння, вирощування племінних тварин і птиці, відміною пільг з оподаткування ПДВ, згортанням інвестування, яке не тільки привносило нові конкурентні технології і гарантувало підвищення якості продукції, а й сприяло освоєнню сучасного менеджменту і маркетингу, недосконаліми механізмами декларування експортних цін, тарифного регулювання, квотування обсягів експорту й імпорту продукції та інших видів нетарифного регулювання тощо. До цього слід також віднести відсутність державних програм підтримки диверсифікації виробництва. До прикладу, такі важливі експортні товари як олія, борошно, спирт і деякі інші види продукції одночасно ще теж залишаються проміжною сировиною для виробництва

лакофарбної продукції, дизельного біопалива, етилового спирту як складової бензинів, клею, продукції парфумерної і фармацевтичної промисловості, розширення асортименту продуктів харчування та інші, які зумовлюють на порядок вищі обсяги доданої вартості, створення додаткових робочих місць і т.ін. Тим паче, що такі інноваційні напрями організації підприємницької діяльності в аграрному секторі на сьогодні інвестиційно привабливі.

Більше того, Україна при вступі в СОТ домовилася, що обсяги державної підтримки агровиробників за програмами так званої жовтої скриньки можуть досягати 3,4 млрд дол. США, або за нинішнім курсом понад 95 млрд грн, що жодного року не відбулося, а за останні роки взагалі зменшилося до мінімуму. Використання хоча б приблизно таких обсягів підтримки за рахунок коштів державного бюджету для розвитку учасників аграрного ринку забезпечило б підвищення конкурентних переваг та, без сумніву, обернулося набагато більшими компенсуючими доходами бюджету.

Безумовно, через відмінності у рівнях державної підтримки учасники глобального аграрного ринку мають різні стартові передумови для цінової конкуренції. В Україні вирівнювання таких передумов досягається різними диспропорціями і дисбалансами, від чого потерпають як дрібні виробники, так і населення, а також держава. Зазначені та інші чинники вказують, що подальший ефективний розвиток вітчизняного аграрного сектору економіки значною мірою залежить від удосконалення аграрної політики держави, зокрема через забезпечення більш керованого формування ринкового ціноутворення з ефективним застосуванням механізмів державного регулювання та використання необхідних обсягів коштів державного бюджету.

Важливим чинником у сучасних реаліях аграрної економіки України безперечно має стати антимонопольне регулювання. З цього приводу варто зауважити, що останніми роками більше 60% виробництва зернових і зернобобових уже концентрується у 10% кількості сільгосппідприємств із площами збирання понад 1000 га. Із них за 50% обсягів вирощування кукурудзи відбувається лише у 6% підприємств. Така ж ситуація спостеріга-

ється із концентрацією вирощування соняшнику, сої, ріпаку, томатів та інших сільськогосподарських культур, які формують основні експортні позиції в аграрному секторі України. Найбільшим експортером олії із часткою близько 25% визнано агрохолдинг «Кернел», яєць – агрохолдинг «Авангард» із часткою майже 60%, м'яса та субпродуктів птиці – ПАТ «Миронівський хлібопродукт» із часткою понад 80% та в інших напрямках агропромислової діяльності. Обмежена кількість на ринку таких та інших великих вертикально інтегрованих компаній дозволяє практично монополюно визначати ситуацію у певних сегментах аграрного ринку, в тому числі відповідно впливаючи і на цінові тенденції при експортній діяльності.

У такій ситуації поряд з антимонопольним регулюванням необхідно реально підтримати розвиток сільськогосподарської обслуговуючої кооперації, як одного з ефективних інструментів, доведених світовою практикою для подолання монопольних проявів. Поряд із цим, потребує незабороненими методами застосування примусового відновлення діяльності аграрного біржового ринку, як основного інструмента для об'єктивного визначення рівня цін, спрямувати зусилля для налагодження ефективної співпраці з провідними світовими торговельними центрами, зокрема через відкриття на території держави відповідних філій великих світових біржових площадок, в тому числі для організації ф'ючерсної торгівлі.

Потребує розробки і застосування цілеспрямованих механізмів питання регулювання експорту та імпорту продовольчої продукції, за якими практично протягом усіх років незалежності України відстежується дефіцит споживання населенням окремих її видів. Дослідження показують, що до таких товарних груп насамперед слід відносити м'ясо й субпродукти, молоко і молокопродукти, рибу та рибопродукти, плодово-ягідну продукцію і виноград, окремі види овочів, де показник раціонального споживання населенням України не забезпечується на рівні 47-33%. Одночасно значні обсяги продукції згаданих товарних груп протягом 2014-2019 рр. експортувалися, а по деяких спостерігаються значні темпи зростання, що являє собою небажану тенденцію (табл. 2).

2. Обсяги експорту окремих товарних груп продукції сільського господарства та продовольчих товарів у 2010-му, 2014-му та 2019 р., за якими відстежується дефіцит на внутрішньому ринку для забезпечення раціонального харчування населення України, млн дол. США

Вид товарних груп продукції	Рік			2019 р., %, до		2019 р., споживання на одну особу за рік, кг		
	2010	2014	2019	2010	2014	раціональна норма	факт	забезпечення, %
М'ясо і субпродукти	90,2	382,4	712,1	789,5	186,2	80	53,6	67,0
Молоко і молокопродукти	543,3	324,1	223,7	41,2	69,0	380	200,5	52,8
Риба і рибопродукти	48,4	31,8	46,1	95,2	145,0	20	12,5	62,5
У т.ч. риба жива, свіжа, охолоджена, морожена, сушена, філе рибне та інше м'ясо риб	3,4	9,5	33,6	988,3	353,7	x	x	x
Плоди, ягоди, виноград, горіхи та цедра (свіжі і перероблені)	317,1	360,2	386,9	122,0	107,4	90	58,7	65,2

Джерело: Сформовано за даними Державної служби статистики України [4].

У багатьох країнах з метою стабілізації раціонального харчування населення державну підтримку спрямовують як для виробників продукції, так і для малозабезпечених верств населення, застосовуючи механізми пільгової кредитної підтримки учасників ринку, введення обмежень експорту через використання квот та у разі необхідності стимулювання імпорту зниженням тарифних ставок та інших преференцій. Останніми роками в Україні такі механізми за своєї недосконалості або недостатнього застосування не справляють позитивного впливу на ситуацію внутрішнього ринку.

Негативною тенденцією протягом 2010-2019 рр. також слід вказати зменшення в

товарній структурі експорту та збільшення питомої ваги при імпорті готових харчових продуктів жирів та олії рослинного чи тваринного походження. Вони безпосередньо вказують на необхідність обмеження ринковими методами регулювання, сировинного спрямування експортної діяльності, запровадження механізмів від намагання бізнесових структур отримувати швидкі надприбутки за рахунок експорту, передусім, необроблених зернових, сої та деяких інших сільськогосподарських культур, окремих видів продукції тваринного походження та особливого сприяння експорту готових харчових продуктів із високою доданою вартістю (табл. 3, 4).

3. Зміни товарної структури експорту та імпорту сільськогосподарської і продовольчої продукції України протягом 2010-2019 рр., %

Показник	Рік						2019 р., +; -, до 2010 р.
	2010	2015	2016	2017	2018	2019	
Питома вага в експорті аграрної продукції готових харчових продуктів	25,9	16,9	16,0	15,9	16,2	14,5	-11,4
Питома вага в імпорті аграрної продукції готових харчових продуктів	43,5	46,1	44,6	45,0	46,3	45,6	+2,1

Джерело: Сформовано за даними Державної служби статистики України [4].

Поряд із зовнішніми торговельними відносинами для конкурентного розвитку аграрного

сектору економіки України на даному етапі надзвичайно важливим фактором виступають

інвестиції, в тому числі іноземне інвестування, які виражаються як вкладення капіталів в усіх його формах у різноманітні сфери агропромислової господарської діяльності.

Оцінки цього напряму зовнішньоекономічної діяльності показують, що протягом останніх років зменшується вплив згаданого

чинника на позитивну динаміку виробництва продукції сільського господарства, що свідчить про втрату принципу комплексності дії синергетичних чинників, серед яких найважливіше місце належить капітальним інвестиціям, де на іноземне інвестування припадає до 40%.

4. Зміни обсягів експорту основних товарних груп продукції сільського господарства і харчової промисловості з високою доданою вартістю за 2014-й, 2019-й та 2020 р., т

Вид продукції	Рік			2020 р., %, до	
	2014	2019	2020	2014 р.	2019 р.
Молокопродукти, всього	112896	116694	96249	85,3	82,5
у т.ч. сири всіх видів	19464	7491	6358	32,7	88,4
М'ясо та субпродукти, всього	209275	463095	466543	222,9	100,7
у т.ч. домашня птиця	174727	414490	431137	246,8	104,0
Готові чи консервовані продукти з риби та ракоподібних	17960	5243	4435	25,1	45,9
Шкури ВРХ, овець, ягнят та ін.	18715	13368	10985	58,2	82,2
Вовна і волос тварин	168	119	79	47,0	66,4
Хутросировина	1018	544	538	52,8	98,9
Продукція борошномельної і круп'яної промисловості	382523	623013	441942	115,5	70,9
Олія, всього	4586385	6652966	7312004	159,4	109,9
Маргарин	52234	49345	49997	95,7	101,3
Вироби із зерна і хлібних злаків	206577	167684	180651	87,5	107,6
Продукти переробки овочів і плодів	200137	199627	155041	77,5	77,7
Вина і вина «виноградні натуральні»	102812	19612	34786	33,8	177,3
Спирт етиловий	67744	62296	65822	97,2	105,7
Сіль	1605052	944070	362812	22,6	38,4
Мило	27866	11454	16725	60,0	146,0
Волокно лляне і конопель	977	638	306	31,3	48,0
Ефірні масла	2844	1411	1604	56,4	113,7

Джерело: Сформовано за даними Державної служби статистики України [4].

На це вказує аналіз даних Державної служби статистики України, за яким спостерігається зменшення питомої ваги сільського, рибного і лісового господарства в загальнодержавних обсягах інвестування від 14,3% у 2017-му до 9,5% у 2019 р. та абсолютне зменшення їх загальних обсягів за вказаний період на 7,9% (табл. 5).

льнодержавних обсягах інвестування від 14,3% у 2017-му до 9,5% у 2019 р. та абсолютне зменшення їх загальних обсягів за вказаний період на 7,9% (табл. 5).

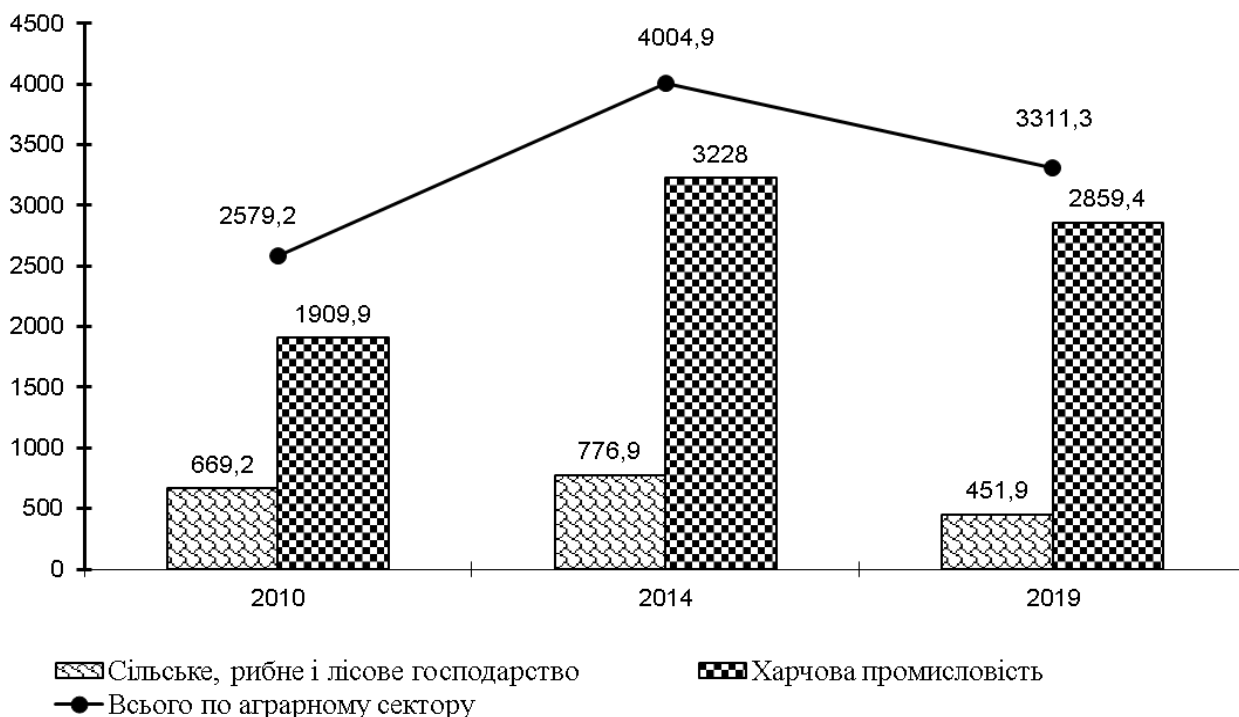
5. Зменшення обсягів та частки сільського, рибного і лісового господарства у загальних обсягах капітальних інвестицій в цілому по державі протягом 2017-2019 рр., млрд грн

Показник	Рік			2019 р., %, до	
	2017	2018	2019	2017 р.	2018 р.
Загальні капітальні інвестиції в цілому по державі	448,5	578,7	624,0	139,1	107,8
у т.ч. сільське, рибне і лісове господарство	64,2	66,1	59,1	92,1	89,4
Частка сільського, рибного і лісового господарств у загальних обсягах по державі, %	14,3	11,4	9,5	66,4	83,3

Джерело: Сформовано за даними Державної служби статистики України [4].

Крім того, відзначається суттєве зменшення прямих іноземних інвестицій в акціонерний капітал корпоративних суб'єктів сільського, рибного і лісового господарства. Так, якщо у 2019 р. обсяги становили 451,9 млн дол. США, то у 2010 р. уже було

зафіксовано 669,2 млн дол. США, а в 2014 р. – 776,9 млн дол. США. У харчовій промисловості обсяги іноземного інвестування в акціонерний капітал теж зменшилися від 3,2 млрд дол. США у 2014 р. до 2,9 млрд дол. США у 2019 р., або на 9,4 % (рис.).

Обсяги прямих інвестицій (акціонерний капітал) у сільському, рибному і лісовому господарстві, харчовій промисловості та в цілому по аграрному сектору економіки (станом на 31 грудня 2010-го, 2014-го та 2020 р.), млн дол. США

Джерело: Сформовано за даними Державної служби статистики України [4].

Варто зауважити, що одночасно інвестування за цей період в економіку держави зросло у 1,4 раза, в тому числі у промисловість – 1,7 раза, оптову і роздрібну торгівлю – 1,3 раза, будівництво і транспорт – 1,2 раза та в інші сфери економічної діяльності.

Такі тенденції, безперечно, вказують на «нелогічне» скорочення вкладення капіталів саме в аграрний сектор економіки, який в попередні роки демонстрував набагато вищі та успішніші темпи розвитку й інвестування порівняно з іншими видами економічної діяльності в державі. Звідси, це вимагає поглиблених досліджень з метою пошуку причин та підготовки обґрунтованих пропозицій для їх усунення.

Зменшення обсягів інвестування в сільське, рибне і лісове господарство, харчову промисловість поряд із суттєвим погіршенням інших важливих напрямів стимулювання їх розвитку, зокрема скасування пільг із справляння ПДВ, ускладненнями механізмів застосування фіксованого (єдиного) сільськогосподарського податку, введення додат-

кових видів оподаткування, відміною значної кількості державних програм та взагалі зведення до мінімуму загальних обсягів підтримки аграрного сектору за рахунок коштів державного бюджету, нерозвиненість системи кредитування та страхування аграрних природних і ринкових ризиків та ряду інших негативних чинників тільки за три роки, протягом 2017-2019 рр. призвели до погіршення і значного відставання основних показників соціально-економічного розвитку в сільському, рибному та лісовому господарствах від загальних темпів зростання в цілому по державі за всіма видами економічної діяльності. Зокрема, такі тенденції відстежуються в показниках отримання доданої вартості, обсягах капітальних інвестицій, втрати робочих місць, рівня оплати праці, зниження рентабельності сільськогосподарської діяльності, що в кінцевому результаті призвело до погіршення загальної ситуації на внутрішньому продовольчому ринку та зменшення калорійності харчування населення України (табл. 6).

6. Співвідношення темпів зростання основних соціально-економічних показників розвитку в цілому по державі за всіма видами економічної діяльності та сільського, рибного і лісового господарства протягом 2017-2019 рр.

Показник	Р і к			2019 р., %, до 2017 р.
	2017	2018	2019	
Валова додана вартість у цілому по державі, млрд грн	2519,6	3018,2	3418,1	135,7
у т.ч. сільське, рибне і лісове господарство, млрд грн	304,0	361,2	358,1	117,8
Капітальні інвестиції у цілому по державі, млрд грн	448,5	578,7	624,0	139,1
у т.ч. сільське, рибне і лісове господарство, млрд грн	64,2	65,1	59,1	92,1
Середньомісячна номінальна заробітна плата, грн, у цілому по державі	7104	8865	10497	147,8
у т.ч. сільське, рибне і лісове господарство, грн	6057	7557	8856	146,2
Кількість найманих працівників у цілому по державі, тис. осіб	5844,9	5999,5	6014,9	102,9
у т.ч. сільське, рибне і лісове господарство, тис. осіб	558,1	545,7	523,7	93,8
Рівень рентабельності всієї діяльності сільгосппідприємств, %	16,5	14,2	16,1	97,6
Середньодобова калорійність споживання населенням продуктів харчування з розрахунку на одну особу, ккал	2707	2706	2691	99,4

Джерело: Сформовано за даними Державної служби статистики України [4].

Аналізуючи численні наукові дослідження з питань розвитку зовнішньоекономічної діяльності в аграрній сфері можна дійти висновку про певну невизначеність щодо сукупності всіх складових такої діяльності.

У багатьох дослідженнях зовнішньоекономічна діяльність переважно ототожнюється з експортом і імпортом аграрної продукції та з іноземним інвестуванням, що, безперечно, являють собою найважливіші її складові [1, 5]. Разом із тим подібні напрями не повністю розкривають всю сукупність цієї діяльності, яка набагато ширша і включає, крім того, трансфер іноземних технологій, активну участь в роботі міжнародних організацій з метою просування національних інтересів, міждержавне та прикордонне співробітництво, отримання знань і наукову співпрацю із зарубіжними установами, процеси інтеграції, організацію відносин із міжнародними фінансовими інституціями та інші напрями. Такий спектр зовнішньоекономічної діяльності в аграрному секторі

економіки ще не знаходить системних досліджень, що вимагає розширення наукової тематики з пошуку відповідних механізмів державного регулювання, як економічного явища та процесу.

Висновки. Державне регулювання розвитку процесів зовнішньоекономічної діяльності в аграрному секторі, для якої характерні своя специфіка й особливості порівняно з іншими сферами економіки, на даному етапі виступає вкрай розбалансованим. Така ситуація потребує відповідного інституційного упорядкування, яке доцільно було б здійснити системно під час відновлення діяльності Міністерства аграрної політики та продовольства України, через оновлення його функцій, повноважень і відповідальності, визначенням напрямів удосконалення відповідного законодавства, формування належної інфраструктури та організації системи управління аграрним сектором економіки і сільського розвитку, включаючи територіальні рівні.

Список бібліографічних посилань

1. Власов В. І. Глобалістика: історія, теорія : монографія / наук. ред. акад. НААН О. Г. Білорус і чл.-кор. НААН В. А. Вергунов. Вінниця : ТОВ «Нілан- ЛТД», 2012. 856 с.
2. Гайдучук П. І. Аграрна реформа Л. Д. Кучми в Україні. Київ : ТОВ «Інформаційні системи», 2015. 448 с.
3. Геєць В. М. Чому настав час починати спочатку? *Економіка України*. 2017. № 5-6. С. 31-38.
4. Державна служба статистики України. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>

References

1. Vlasov, V.I. (2012). *Hlobalistyka : istoriia, teoriia: monohrafiia* [Globalistics : history, theory : monograph]. O.H. Bilorus, V.A. Verhunov (Ed.). Vinnytsia : TOV «Nilan- LTD» [In Ukrainian].
2. Haidutskyi, P.I. (2015). *Ahrarna reforma L. D. Kuchmy v Ukraini* [Agrarian reform of L.D. Kuchma in Ukraine]. Kyiv : TOV «Informatsiini systemy» [In Ukrainian].

5. Дж. Фокс. Торгівельна політика США – час почати спочатку. *Економіка України*. 2017. № 5-6. С. 16-30.
6. Кваша С. М., Файчук О. М., Файчук О. В. Європейська економічна інтеграція : навч. посіб. Київ : НУБіП, 2019. 282 с.
7. Кириленко І. Г. Аграрна реформа в Україні: надбання, проблеми. *Економіка АПК*. 2005. № 5. С. 8-14.
8. Кісіль М. І. Сучасні виклики, стратегічні пріоритети та завдання щодо інвестиційного забезпечення розвитку сільського господарства. *Інноваційна економіка*. 2014. № 1. С. 14-19.
9. Лукинов І. І. Инвестиционная активность в экономическом обновлении и росте. *Економіка України*. 1997. № 8. С. 4-8.
10. Feier, O., & Bochko, O. (2019). Ukraine in Global Competitiveness Ratings: a Comparative Analysis. *Scientific Bulletin of Mukachevo State University. Series "Economics"*, 2(12), 40-44. doi: 10.31339/2313-8114-2019-2(12)-40-44.
11. Пугачов М. І. Аграрний сектор економіки в умовах інституційних змін. *Економіка АПК*. 2017. № 5. С. 12-18.
12. Саблук П. Т., Лузан Ю. Я. Аграрна політика і чинники її реалізації. *Економіка АПК*. 2019. № 10. С. 6-17.
13. Сичевський М. П. Харчова промисловість як основа продовольчої безпеки України. Київ : Аграрна наука, 2019. 388 с.
14. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року / за ред. Ю. О. Лупенка, В. Я. Месель-Веселяка. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2012. 182 с.
15. Стратегічні напрями інвестиційного забезпечення розвитку сільського господарства України на період до 2020 року / [Ю. О. Лупенко, М. Я. Дем'яненко, М. І. Кісіль та ін.] ; за ред. Ю. О. Лупенка, М. І. Кісіля. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2012. 66 с.
16. Faostat. URL : <http://www.fao.org> (faostat) en.
3. Heiets, V.M. (2017). Chomu nastav chas pochynaty spochatku? [Why is it time to start over?] *Ekonomika Ukrainy*, 5-6, pp. 31-38 [In Ukrainian].
4. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy [State Statistics Service of Ukraine]. Retrieved from : <http://www.ukrstat.gov.ua> [In Ukrainian].
5. Dzh., Foks (2017). Torhiveln polityka SShA – chas pochaty spochatku [US trade policy is time to start over]. *Ekonomika Ukrainy*, 5-6, pp. 16-30 [In Ukrainian].
6. Kvasha, S.M., Faichuk, O.M. & Faichuk, O.V. (2019). Yevropeiska ekonomichna intehtatsiia : navch. posib. [European Economic Integration: Study Guide]. Kyiv : NUBiP [In Ukrainian].
7. Kyrylenko, I.H. (2005). Ahrarna reforma v Ukraini : nadbannia, problemy [Agrarian reform in Ukraine: achievements, problems]. *Ekonomika APK*, 5, pp. 8-14 [In Ukrainian].
8. Kisil, M.I. (2014). Suchasni vyklyky, stratehichni priorytety ta zavdannia shchodo investytsiinoho zabezpechennia rozvytku silskoho hospodarstva [Current challenges, strategic priorities and tasks for investment support of agricultural development]. *Innovatsiina ekonomika*, 1, pp. 14-19 [In Ukrainian].
9. Lukinov, I.I. (1997). Investicionnaja aktivnost' v jekonomicheskom obnovenii i roste [Investment activity in economic renewal and growth]. *Jekonomika Ukrainy*, 8, pp. 4-8 [In Ukrainian].
10. Feier, O., & Bochko, O. (2019). Ukraine in Global Competitiveness Ratings: a Comparative Analysis. *Scientific Bulletin of Mukachevo State University. Series "Economics"*, 2(12), 40-44. doi: 10.31339/2313-8114-2019-2(12)-40-44.
11. Puhachov, M.I. (2017). Ahrarnyi sektor ekonomiky v umovakh instytutstsiinykh zmin [Agrarian sector of economy of Ukraine in terms of institutional changes]. *Ekonomika APK*, 5, pp. 12-18 [In Ukrainian].
12. Sabluk, P.T. & Luzan, Yu.Ya. (2019). Ahrarna polityka i chynnyky yii realizatsii [Agrarian policy and factors for its implementation]. *Ekonomika APK*, 10, pp. 6-17 [In Ukrainian].
13. Sychevskiy, M.P. (2019). Kharchova promyslovist yak osnova prodovolchoi bezpeky Ukrainy [Food industry as a basis of food security of Ukraine]. Kyiv : Ahrarna nauka [In Ukrainian].
14. Lupenko, Yu.O., Mesel-Veseliak, V.Ya., et al. (2012). Stratehichni napriamy rozvytku silskoho hospodarstva Ukrainy na period do 2020 roku [Strategic directions of agricultural development of Ukraine for the period up to 2020]. Kyiv : NNTs «ІАЕ» [In Ukrainian].
15. Lupenko, Yu.O., Dem'ianenko, M.Ya., Kisil, M.I., et al. (2012). Stratehichni napriamy investytsiinoho zabezpechennia rozvytku silskoho hospodarstva Ukrainy na period do 2020 roku [Strategic directions of investment support for the development of agriculture in Ukraine for the period until 2020]. Yu.O. Lupenko, M.I. Kisil (Ed.). Kyiv : NNTs «ІАЕ» [In Ukrainian].
16. Faostat. Retrieved from : <http://www.fao.org> (faostat) en [In English].

Hadzalo Ya. M., Luzan Yu. Ya. Foreign economic activity and the performance of the agricultural sector of Ukraine's economy

The purpose of the article is to identify and assess the main trends and scientifically substantiate the need to improve state policy in matters of foreign economic activity of the agricultural sector of the Ukrainian economy.

Research methods. In the course of the study, a set of methods for analyzing statistical data that characterize the dynamics and corresponding trends were used. The dialectical and logical methods of scientific knowledge, a systematic approach to the study of processes are applied.

Research results. Considered and analyzed the current state and proved the presence of the main negative trends in the development of foreign economic activity of the agrarian sector of the Ukrainian economy at the present stage, suggested ways to improve state regulation.

Scientific novelty. The study of the processes of foreign economic activity of the agrarian sector of the Ukrainian economy received further development, an assessment of the existing mechanisms of state regulation was carried out, the necessity was proved and the ways of their improvement were identified.

Practical significance. The results and conclusions of the study can be used by government bodies to improve the state agrarian policy, in the educational process and by business entities. Tabl.: 6. Figs.: 1. Refs.: 16.

Keywords: agricultural sector; foreign economic activity; export; import; investments; regulation.

Hadzalo Yaroslav Mykhailovych – doctor of agricultural sciences, professor, academician of NAAS, the president of National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine (9, M. Omelianovycha-Pavlenka St., Kyiv, 01010)

E-mail: prezid@naas.gov.ua

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-5028-2048>

Luzan Yurii Yakovych – doctor of economic sciences, academician of NAAS, counsellor of the presidium, National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine (9, M. Omelianovycha-Pavlenka St., Kyiv, 01010), adviser to the directorate of Institute of Food Resources of National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine (4A, Ye. Sverstiuka St., Kyiv, 02000)
E-mail: prezid@naas.gov.ua

Гадзало Я. М., Лузан Ю. Я. Внешнеэкономическая деятельность и результативность функционирования аграрного сектора экономики Украины

Цель статьи – определить и оценить основные тенденции и научно обосновать необходимость совершенствования государственной политики в вопросах внешнеэкономической деятельности аграрного сектора экономики Украины.

Методика исследования. В процессе исследования использована совокупность методов анализа статистических данных, которые характеризуют динамику и соответствующие тенденции. Применены диалектический и логический методы научного познания, системный подход к изучению процессов.

Результаты исследования. Рассмотрено и проанализировано современное состояние и доказано наличие основных негативных тенденций в развитии внешнеэкономической деятельности аграрного сектора экономики Украины на современном этапе, предложены пути совершенствования государственного регулирования.

Элементы научной новизны. Получило дальнейшее развитие изучение процессов внешнеэкономической деятельности аграрного сектора экономики Украины, осуществлены оценки действующих механизмов государственного регулирования, доказана необходимость и определены пути их совершенствования.

Практическая значимость. Результаты и выводы исследования могут быть использованы правительственными органами для совершенствования государственной аграрной политики, в учебном процессе и субъектами хозяйствования. Табл.: 6. Илл.: 1. Библиогр.: 16.

Ключевые слова: аграрный сектор; внешнеэкономическая деятельность; экспорт; импорт; инвестиции; регулирование.

Гадзало Ярослав Михайлович – доктор сельскохозяйственных наук, профессор, академик НААН, президент Национальной академии аграрных наук Украины (01010, г. Киев, ул. Михаила Омеляновича-Павленко, 9)
E-mail: prezid@naas.gov.ua

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-5028-2048>

Лузан Юрий Яковлевич – доктор экономических наук, академик НААН, советник Президиума Национальной академии аграрных наук Украины (01010, г. Киев, ул. Михаила Омеляновича-Павленко, 9), советник дирекции Института продовольственных ресурсов НААН (02000, г. Киев, ул. Евгения Сверстюка, 4А)
E-mail: prezid@naas.gov.ua

Стаття надійшла до редакції 15.03.2021 р.

Фахове рецензування: 19.03.2021 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Гадзало Я. М., Лузан Ю. Я. Зовнішньоекономічна діяльність та результативність функціонування аграрного сектору економіки України. *Економіка АПК*. 2021. № 4. С. 6 — 17. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202104006>

Hadzalo, Ya.M. & Luzan, Yu.Ya. (2021). Zovnishnoekonomichna diialnist ta rezultatyvnist funktsionuvannia ahrarynoho sektoru ekonomiky Ukrainy [Foreign economic activity and the performance of the agricultural sector of Ukraine's economy]. *Ekonomika APK*, 4, pp. 6 — 17 [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202104006>

*

**В. Я. МЕСЕЛЬ-ВЕСЕЛЯК, доктор економічних наук,
професор, академік НААН**

**М. М. ФЕДОРОВ, доктор економічних наук,
професор, член-кореспондент НААН**

Методичні підходи до визначення грошової оцінки земель

Мета статті – розкрити основні методологічні й методичні засади грошової оцінки сільськогосподарських земель, яка широко застосовується в практиці аграрного сектору економіки та, враховуючи зміни, що відбуваються в ньому, потребує удосконалення.

Методика дослідження. В основу дослідження покладено теоретико-методологічні та методичні положення щодо визначення критеріїв оцінки земель, як головного засобу сільськогосподарського виробництва, формування рентного доходу на різних за якістю ґрунтах та їх місцезонашування. Досягнення поставленої мети забезпечується використанням сучасних загальнонаукових методів і прийомів дослідження.

Результати дослідження. Опрацьовано різні методичні підходи щодо визначення показника нормативної грошової оцінки земель. Розв'язання цієї проблеми вбачається у застосуванні показника економічного ефекту, одержаного від використання земельних ділянок кращої якості та вигідного їх місцезонашування. Показником такого ефекту виступає диференціальний рентний дохід, який одержують при виробництві зернових сільськогосподарських культур (без кукурудзи). Оцінка відносно гірших земель, на яких не створюється диференціальний рентний дохід, здійснюється за абсолютним рентним доходом (абсолютною рентою).

Елементи наукової новизни. Розроблено теоретико-методологічні засади та методичне визначення грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення, за яким проведено їх грошову оцінку в Україні.

Практична значущість. Результати дослідження використовуються у регулюванні земельних відносин у сільському господарстві через удосконалення податкового, цінового, фінансового та кредитного механізмів. Особливо значення вони набувають при запровадженні ринку земель. Табл.: 1. Бібліогр.: 16.

Ключові слова: грошова оцінка земель; рентний дохід; диференціальна рента; сумарний рентний дохід; строк капіталізації рентного доходу; абсолютна рента; ринок земель; нормативні витрати; нормативна урожайність.

Месель-Веселяк Віктор Якович – доктор економічних наук, професор, академік НААН, завідувач відділу економіки регіонального розвитку та прогнозування, Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» (03127, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10)

E-mail: mesel@iae.kiev.ua

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-2933-6523>

Федоров Микола Миколайович – доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НААН, головний науковий співробітник відділу земельних відносин та природокористування, Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» (03127, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10)

E-mail: solo@iae.kiev.ua

Постановка проблеми. Науково-методичне вирішення проблеми грошової оцінки земель сформовано в ННЦ «Інститут аграрної економіки» і запропоновано у статті «Методологічні і методичні принципи грошової оцінки сільськогосподарських угідь» (Економіка АПК. 1995. № 2. С. 11-16). Констатується, що „входження економіки країни у ринкові відносини викликало нагальну потребу в грошовій оцінці земель. До останнього часу земля не оцінювалась, що негативно впливало на сільськогосподарське виробництво. Сільськогосподарські товаровиробники недоотримували значні суми

коштів, що гальмувало розвиток сільськогосподарського виробництва і соціальної сфери на селі. Визначено, що грошова оцінка сільськогосподарських земель дасть можливість вирівняти економічні умови господарювання в галузі. Вона необхідна для регулювання земельних відносин при передачі земель у власність, спадщину, під заставу одержання банківського кредиту, даруванні, оренді, купівлі-продажу земельних ділянок, визначенні ставок земельного податку, ціноутворенні, обліку сукупної вартості основних засобів виробництва, визначенні розміру внеску в статутні фонди акціонерних товариств, об'єднань, кооперативів тощо” [1]. Особливу актуальність грошова оцінка

земель набуває за умов купівлі-продажу земель, визначених Законом України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення” від 31 березня 2020 року № 552-IX.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В економічній науці й практиці відомі різні методологічні обґрунтування та методичні підходи щодо грошової оцінки сільськогосподарських земель. Спільними у цих підходах варто виділити намагання якомога точніше визначити вартісну величину одиниці земельної площі з метою залучення цього важливого ресурсу в економічний оборот. У цьому зв'язку пропонувалися різні показники: вартість валової продукції, чистий дохід з одиниці площі, рентний дохід, урожайність провідної культури за багаторічний період.

Методологія і методичні підходи щодо грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення широко висвітлені у наукових працях учених економічного спрямування, зокрема: В. Я. Месель-Веселяка, М. М. Федорова [1-4, 6-14], І. Р. Михасюка, З. Залого [15], Н. А. Солов'яненко [16] та ін.

Аналізуючи різні підходи щодо грошової оцінки земель, можна дійти висновку, що науковці використовують з цією метою показники, які характеризують економічний ефект у виробництві сільськогосподарської продукції. На наш погляд, найпереконливішим і логічним показником економічного ефекту, одержаного від виробничого використання земельної ділянки, слугує диференціальний рентний дохід. Законодавством України до 1 січня 2030 р. передбачено врегулювання обігу земель сільськогосподарського призначення з використанням їх нормативної грошової оцінки, тому наявні всі підстави розглянути теоретико-методологічні, методичні і практичні положення з урахуванням змін, що відбуваються в аграрній економіці нашої країни.

Мета статті – розкрити основні методологічні й методичні засади грошової оцінки сільськогосподарських земель, яка широко застосовується в практиці аграрного сектору економіки та, враховуючи зміни, що відбуваються в ньому, потребує удосконалення.

Виклад основних результатів дослідження. Результати власних наукових досліджень та світової практики переконливо свідчать, що найобґрунтованішим показни-

ком, який репрезентує грошову оцінку земель, виступає диференціальний рентний дохід, одержаний від вирощування сільськогосподарських культур, зокрема зернових культур, які в період дослідження становили у структурі посівів найбільшу питому вагу і вирощувалися практично на всіх ґрунтах. За інформаційну базу слугували матеріали Державного земельного кадастру (кількісна і якісна характеристика та економічна оцінка земель, яка в Україні проведена в 1988 р. на основі результатів господарської діяльності сільськогосподарських підприємств у 1980-1986 рр.). Диференціальний рентний дохід із розрахунку на 1 га вирощування визначався вартістю урожаю у фактичних цінах реалізації за мінусом витрат і прибутку на них за формулою:

$$Рдр = (У \times Ц - 3 - 3 \times Кнр) : Ц, \quad (1)$$

де Рдр – диференціальний рентний дохід з 1 га у натуральному виразі, ц; У – урожайність зернових з 1 га, ц; Ц – ціна реалізації 1 ц зерна, крб^а; 3 – виробничі витрати на 1 га, крб; Кнр – коефіцієнт норми рентабельності (1,35 – при 35%-му рівні рентабельності).

Вказана формула знайшла відображення у Постанові Кабінету Міністрів України від 23 березня 1995 р. „Про Методику грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів” [4].

На відносно гірших землях замість диференціального створюється абсолютний рентний дохід, який за проведеними підрахунками становить 1,6 ц зерна. Ця величина додається до диференціального рентного доходу і становить сумарний рентний дохід у натуральному виразі.

Величина грошової оцінки землі залежить від розміру річного рентного доходу і терміну його капіталізації протягом 20 років, виходячи з 5%-ої плати за кредит. Отже, грошова оцінка обчислюється за формулою:

$$Гоз = (Рдр + Рда) \times Тк \times Ц, \quad (2)$$

де Гоз – грошова оцінка землі, грн; Рдр – диференціальний рентний дохід у натуральному виразі, ц; Рда – абсолютний рентний дохід у натуральному виразі, ц; Тк – термін капіталізації рентного доходу (прийнято 20 років за умов 5% за кредит), років; Ц – ціна 1 ц зерна, грн.

Розроблена за викладеним методичним підходом грошова оцінка земель через

^а У грошових одиницях (карбованцях) періоду дослідження.

індексацію її показників осучаснювалася згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 12 травня 2000 р. № 783, враховуючи зміни, що відбувалися в аграрному секторі економіки, зокрема: змінилися ціни на промислову продукцію, яка споживається сільським господарством (техніка, паливо, добрива, будівельні матеріали), що призвело до значного підвищення собівартості сільськогосподарської продукції, змінилися умови і ціни реалізації сільськогосподарської продукції; урізноманітнилися форми господарювання на землі; відбувалися зміни у родючості ґрунтів. Такі зміни вимагали уточнень щодо результативних показників господарювання, які використовувались у розрахунках грошової оцінки земель. Стало зрозумілим, що фактичні дані про урожайність і витрати на вирощування зернових культур не завжди відображають родючість ґрунтів.

Для визначення показника грошової оцінки земель (диференціального рентного доходу) авторами було запропоновано використовувати нормативні величини: багаторічну природну урожайність зернових культур (без кукурудзи) на агропромислових групах ґрунтів, без внесення добрив і нормативні витрати на їх вирощування. Природна урожайність зернових культур (без кукурудзи) на агропромислових групах ґрунтів визначалася на основі багаторічних дослідів ННЦ „Інститут ґрунтознавства та агрохімії ім. О.Н. Соколовського”. Нормативні витрати на вирощування зернових культур розраховано в ННЦ „Інститут аграрної економіки” відповідно до технологій вирощування цих культур з урахуванням зональних особливостей виробництва. Оскільки серед зернових культур найбільшу питому вагу становить

озима пшениця, яка за технологією вирощування близька до решти зернових колосових культур, то було прийнято у розрахунках використовувати витрати за технологією вирощування цієї культури.

Вважаємо, що в алгоритмі розрахунку нормативного диференціального рентного доходу використання величин урожайності озимої пшениці (за природною родючістю ґрунтів) і виробничих витрат (відповідно до технології, але без внесення добрив) методично прийнятне і доцільне. За нормативну ціну зерна приймається середньорічна за три останні роки ціна реалізації однієї тонни.

Варто зауважити, що застосування нормативних величин для оцінки земель являє собою новий методичний підхід, який забезпечує проведення нормативної грошової оцінки кожної агропромислової групи ґрунтів, здійснення оцінки окремої земельної ділянки, виходячи із структури ґрунтового покриття по агрогрупах, усього земельного масиву, господарюючого суб'єкта, адміністративного району, області, України.

Нормативна грошова оцінка земель за новим методичним підходом виступає об'єктивною основою для перерозподілу земельної ренти на користь працюючих на відносно гірших за якістю землях через запровадження справедливого земельного податку і ставок орендної плати за землю, вирівнювання економічних умов господарювання на землях різної якості.

Нижче представлено розрахунок нормативної грошової оцінки 1 га орних земель сільськогосподарських підприємств України станом на 2020 р. за новим методичним підходом (табл.).

Розрахунок грошової оцінки 1 га орних земель на прикладі сільськогосподарських підприємств України

№ зп	Показник	Значення показника				
1	Варіанти природної урожайності озимої пшениці з 1 га, ц	20,0	25,0	30,0	35,0	40,0
2	Середня ціна за 2018-2020 рр., грн	457,82	457,82	457,82	457,82	457,82
3	Випуск продукції (р.1 х р.2)	9 156,4	11 445,5	13 734,6	16 023,7	18 312,8
3а	Розрахункова собівартість 1 ц (без добрив, обчислена за сучасних технологічних умов з урахуванням існуючих цін на придбання матеріально-технічних ресурсів) станом на березень 2021 р.	195,4	162,3	140,4	124,9	113,4
4	Витрати на виробництво (р.3а х р.1)	3 908,4	4 057,3	4 211,5	4 371,3	4 537,0

5	Прибуток на витрати за рентабельності 35 % (р.4 x 0,35)	1 367,9	1 420,1	1 474,0	1 530,0	1 588,0
6	Витрати і прибуток на них (р.4 + р.5)	5 276,3	5 477,4	5 685,5	5 901,2	6 125,0
7	Диференціальний рентний дохід, грн (р.3 - р.6)	3 880,1	5 968,1	8 049,1	10 122,5	12 187,8
8	Диференціальний рентний дохід у натуральному виразі (ц зерна) (р.7 : р.2)	8,5	13,0	17,6	22,1	26,6
9	Абсолютний рентний дохід, ц	1,6	1,6	1,6	1,6	1,6
10	Сумарний рентний дохід, ц (р.8 + р.9)	10,1	14,6	19,2	23,7	28,2
11	Сумарний рентний дохід за 20 років, ц (р.10 x 20)	201,5	292,7	383,6	474,2	564,4
12	Питома вага диференціального рентного доходу в урожаї, % (р.8 : р.1 x 100)	42,4	52,1	58,6	63,2	66,6
13	Сумарний рентний дохід (грошова оцінка), грн (р.11 x р.2)	92 251,4	134 012,5	175 632,0	217 099,4	258 406,2

Джерело: Розрахунки авторів.

Висновки. Нормативна грошова оцінка земель сільськогосподарського призначення виконує важливі економічні функції у державі. Зміни економічної ситуації в аграрному секторі України потребують пошуку нових методичних підходів щодо оцінки земель, виходячи з ринкових умов господарювання сільськогосподарських підприємств та інших аграрних підприємницьких структур. У цьому зв'язку можна сформулювати наступні висновки.

1. Для забезпечення вимог Закону України „Про оцінку земель” від 11 грудня 2003 р. № 1378-IV, яким визначено, що нормативна грошова оцінка земельних ділянок являє собою капіталізований рентний дохід із земельної ділянки, визначений за встановленими і затвердженими нормативами, уточнення методичних підходів щодо її проведення здійснюється виходячи з єдності методологічного та інформаційного простору у сфері оцінки земель з урахуванням сучасного економічного стану сільськогосподарського виробництва.

2. Авторами даної статті за участю науковців ННЦ “Інститут агрохімії та ґрунтознавства ім. О.Н. Соколовського” опрацьовано новий методичний підхід до визначення показників нормативної грошової оцінки зе-

мель, який ґрунтується на нормативній (природній) урожайності зернових культур (без кукурудзи) та нормативних виробничих витратах на їх вирощування (за технологічними картами).

3. Розрахунок нормативної грошової оцінки земель ґрунтується на капіталізації нормативного диференціального та абсолютного (на відносно гірших землях) рентних доходів.

4. Методичний підхід щодо грошової оцінки земель із використанням нормативних величин: урожайність озимої пшениці, виробничих витрат та ціни реалізації забезпечує оцінку кожної агровиробничої групи ґрунтів, на підставі якої складають оціночні шкали і здійснюють оцінку окремої земельної ділянки (виходячи зі структури ґрунтового покриву) або всього земельного масиву господарюючого суб'єкта.

5. Визначення показників нормативної грошової оцінки за нормативними величинами дасть можливість об'єктивно оцінити земельні ділянки різних суб'єктів господарювання в аграрній сфері, здійснити справедливий перерозподіл земельної ренти на користь сільського господарства через запровадження земельного податку і орендної плати за землю залежно від її нормативної грошової оцінки.

Список бібліографічних посилань

1. Месель-Веселяк В. Я., Федоров М. М. Методологічні і методичні принципи грошової оцінки сільськогосподарських угідь. *Економіка АПК*. 1995. № 2. С. 11-16.
2. Месель-Веселяк В. Я., Федоров М. М. Нові методичні підходи щодо удосконалення нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення. *Економіка АПК*. 2016. № 2. С. 22-29.
3. Месель-Веселяк В. Я., Федоров М. М. Удосконалення грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення. *Економіка АПК*. 2002. № 8. С. 10-16.
4. Про методику нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів : Постанова Кабінету Міністрів України від 23.03.1995 р. № 213. URL : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/213-95-p>.
5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення : Закон України від 31.03.2020 р. № 552-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/552-20>.
6. Fedorov M.M., Mesel- Weseljak W. Y. Ukrainian Land for Investors. *Welcome*. 1995. № 9. С. 9-10.
7. Fedorov M. M. Some Problems of the Land Reform in Ukraine. The New Role of the Development of Agriculture in Central and East European Countries. Prague, 1995. P. 18, 113-114.
8. Федоров М. М. Грошова оцінка земель у формуванні ринкового середовища аграрної сфери. *Бухгалтерія в сільському господарстві*. 1999. № 4. С. 27-30.
9. Федоров М. М. Земельна реформа в Україні: стан, проблеми, перспективи. *Економічний часопис*. 1999. № 6. С. 22-26.
10. Федоров М. М. Теорія і практика абсолютної земельної ренти. *Бухгалтерія в сільському господарстві*. 2000. № 9. С. 40-43.
11. Федоров М. М. Джерела і причини утворення земельної ренти. *Бухгалтерія в сільському господарстві*. 2000. № 11. С. 2-4.
12. Федоров М. М. Грошова оцінка сільськогосподарських угідь та її використання при визначенні плати за землю. *Економічний довідник аграрника / за ред. Ю. Я. Лузана та П. Т. Саблука*. Київ : Преса України, 2003. 800 с. С. 75-95.
13. Федоров М. М. Методичні підходи удосконалення оцінки сільськогосподарських земель. *Агроінком*. 2006. № 11-12. С. 107-111.
14. Федоров М. М. Нормативна грошова оцінка земель як складова механізму регуляторної політики держави. *Економіка АПК*. 2009. № 11. С. 3-10.
15. Михасюк І. Р., Залога З. До проблеми оцінки сільськогосподарських земель. *Економіка України*. 1995. № 7. С. 57-61.
16. Солов'яненко Н. А. Нормативна грошова оцінка земель на новій інформаційній основі. *Наукові здобуття академіка І.І. Лукінова в процесі трансформації економічних систем*. (Лукіновські читання): зб. виступів 7 грудня 2009 р.; відп. за вип. д.е.н., д.с.-г.н. В.І.Власов, к.е.н. Н.В.Кривенко. - Київ : ННЦ ІАЕ, 2010. С. 122-128.

References

1. Mesel-Veseliak, V.Ya. & Fedorov, M.M. (1995). Metodolohichni i metodychni pryntsyipy hroshovoi otsinky silskohospodarskykh uhid [Methodological and methodical principles of monetary valuation of agricultural land]. *Ekonomika APK*, 2, pp. 11-16 [In Ukrainian].
2. Mesel-Veseliak, V.Ya. & Fedorov, M.M. (2016). Novi metodychni pidkhody shchodo udoskonalennia normatyvnoi hroshovoi otsinky zemel silskohospodarskoho pryznachennia [New methodological approaches to improving the regulatory monetary valuation of agricultural land]. *Ekonomika APK*, 2, pp. 22-29 [In Ukrainian].
3. Mesel-Veseliak, V.Ya. & Fedorov, M.M. (2002). Udoskonalennia hroshovoi otsinky zemel silskohospodarskoho pryznachennia [Improving the monetary valuation of agricultural land]. *Ekonomika APK*, 8, pp. 10-16 [In Ukrainian].
4. Pro metodyku normatyvnoi hroshovoi otsinky zemel silskohospodarskoho pryznachennia ta naselenykh punktiv: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 23.03.1995 r. № 213 [On the methodology of normative monetary valuation of agricultural lands and settlements: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 213 dated 23.03.1995]. *ZakonRada*. Retrieved from: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/213-95-p> [In Ukrainian].
5. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo umov obihu zemel silskohospodarskoho pryznachennia: Zakon Ukrainy vid 31.03.2020 r. №552-IX [On amendments to certain legislative acts of Ukraine concerning the conditions of circulation of agricultural lands: Law of Ukraine No. 552-IX dated 31.03.2020]. *ZakonRada*. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/552-20> [In Ukrainian].
6. Fedorov, M.M. & Mesel-Weseljak, W.Y. (1995). Ukrainian land for investors. *Welcome*, 9, pp. 9-10 [In English].
7. Fedorov, M.M. (1995). Some problems of the land reform in Ukraine. The new role of the development of agriculture in Central and East European countries. (pp. 18, 113-114). Prague [In English].
8. Fedorov, M.M. (1999). Hroshova otsinka zemel u formuvanni rynkovoho seredovyshcha ahrarnoi sfery [Monetary valuation of land in the formation of the market environment of the agricultural sector]. *Bukhhalteriia v silskomu hospodarstvi*, 4, pp. 27-30 [In Ukrainian].
9. Fedorov, M.M. (1999). Zemelna reforma v Ukraini: stan, problemy, perspektyvy [Land reform in Ukraine: status, problems, prospects]. *Ekonomichnyi chasopys*, 6, pp. 22-26 [In Ukrainian].
10. Fedorov, M.M. (2000). Teoriia i praktyka absolutnoi zemelnoi renty [Theory and practice of absolute land rent]. *Bukhhalteriia v silskomu hospodarstvi*, 9, pp. 40-43 [In Ukrainian].
11. Fedorov, M.M. (2000). Dzherela i prychny utvorennia zemelnoi renty [Sources and causes of land rent]. *Bukhhalteriia v silskomu hospodarstvi*, 11, pp. 2-4 [In Ukrainian].
12. Fedorov, M.M. (2003). Hroshova otsinka silskohospodarskykh uhid ta yii vykorystannia pry vyznachenni platy za zemliu [Monetary valuation of agricultural land and its use in determining the payment for land]. *Ekonomichnyi dovidnyk ahrarnyky - Economic guide of an agrarian*. Luzan Yu. Ya. & Sabluk P.T. (Eds.). (pp. 75-95). Kyiv: Presa Ukrainy [In Ukrainian].
13. Fedorov, M.M. (2006). Metodychni pidkhody udoskonalennia otsinky silskohospodarskykh zemel [Methodical approaches to improve the assessment of agricultural land]. *Ahroinkom*, 11-12, pp. 107-111 [In Ukrainian].
14. Fedorov, M.M. (2009). Normatyvna hroshova otsinka zemel yak skladova mekhanizmu rehuliatorno polityky derzhavy [Normative monetary valuation of land as part of the mechanism of regulatory policy]. *Ekonomika APK*, 11, pp. 3-10 [In Ukrainian].
15. Mykhasiuk, I.R. & Zaloha, Z. (1995). Do problemy otsinky silskohospodarskykh zemel [On the problem of evaluation of agricultural lands]. *Ekonomika Ukrainy*, 7, pp. 57-61 [In Ukrainian].
16. Solovyanyenko, N.A. (2010). Normatyvna hroshova otsinka zemel na novii informatsiinii osnovi [Normative monetary valuation of lands on a new information basis]. *Naukovi zdobuttia akademika I.I. Lukinova v protsesi transformatsii ekonomichnykh system. (Lukinovskii chytannia): zb. vystupiv 7 hrudnia 2009 r. - Scientific achievements of an Academician I.I. Lukinov in the process of transformation of economic systems. (Lukin's readings): collection of speeches on 7.12.2009*. (pp. 122-128). Kyiv: NNTS IAE [In Ukrainian].

The purpose of the article is to reveal the main methodological and methodical principles of the monetary valuation of agricultural land, which is widely used in the agricultural sector of the economy and needs to be improved, given the current changes.

Research methods. The study is based on theoretical, methodological and methodical provisions for determining the criteria for land valuation as the main means of agricultural production, the formation of rental income on different quality soils and their location. Achieving this goal is ensured by the usage of modern general scientific methods and research techniques.

Research results. Various methodological approaches to determine an indicator of normative monetary valuation of land were developed. The solution to this problem is seen in the application of an indicator of economic effect obtained from the usage of land plots of better quality, as well as their favourable location. The economic effect indicator is a differential rental income obtained in the production of grain (excluding corn). The assessment of the worst lands with no differential rental income is carried out on basis of an absolute rental income (absolute rent).

Scientific novelty. Theoretical and methodological basics and methodical definition of the monetary valuation of agricultural lands were developed, according to which their monetary valuation in Ukraine was carried out.

Practical significance. The study results are used in the regulation of land relations in agriculture through the improvement of tax, price, financial and credit mechanisms. They become especially important with the introduction of the land market. Tabl.: 1. Refs.: 16.

Keywords: monetary valuation of lands; rental income; differential rent; total rental income; term of rental income capitalization; absolute rent; land market; regulatory costs; regulatory yield.

Mesel-Veseliak Viktor Yakovych – doctor of economic sciences, professor, academician of NAAS, head of the department of regional development and forecasting, National Scientific Centre “Institute of Agrarian Economics” (10, Heroiv Oborony St., 03127, Kyiv)

E-mail: mesel@iae.kiev.ua

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-2933-6523>

Fedorov Mykola Mykolaiovych – doctor of economic sciences, professor, corresponding member of NAAS, chief research fellow of the department of land relations and nature management, National Scientific Centre “Institute of Agrarian Economics” (10, Heroiv Oborony St., 03127, Kyiv)

E-mail: solo@iae.kiev.ua

Месель-Веселяк В. Я., Фёдоров Н. Н. Методические подходы к определению денежной оценки земель

Цель статьи – раскрыть основные методологические и методические основы денежной оценки сельскохозяйственных земель, которая широко применяется в практике аграрного сектора экономики и, учитывая изменения, что происходят в нем, требует усовершенствования.

Методика исследования. В основу исследования положены теоретико-методологические и методические положения по определению критериев оценки земель, как главного средства сельскохозяйственного производства, формирования рентного дохода на разных по качеству почвах и их месторасположения. Достижение поставленной цели обеспечивается использованием современных общенаучных методов и приемов исследования.

Результаты исследования. Отработаны различные методические подходы к определению показателя нормативной денежной оценки земель. Решение этой проблемы видится в применении показателя экономического эффекта, полученного от использования земельных участков лучшего качества и выгодного их месторасположения. Показателем такого эффекта выступает дифференциальный рентный доход, который получают при производстве зерновых сельскохозяйственных культур (без кукурузы). Оценка относительно худших земель, на которых не создается дифференциальный рентный доход, осуществляется по абсолютному рентному доходу (абсолютной рентой).

Элементы научной новизны. Разработаны теоретико-методологические основы и методическое определения денежной оценки земель сельскохозяйственного назначения, по которым проведено их денежную оценку в Украине.

Практическая значимость. Результаты исследования используются в регулировании земельных отношений в сельском хозяйстве через усовершенствование налогового, ценового, финансового и кредитного механизмов. Особое значение они приобретают при введении рынка земель. Табл.: 1. Библиогр.: 16.

Ключевые слова: денежная оценка земель; рентный доход; дифференциальная рента; суммарный рентный доход; срок капитализации рентного дохода; абсолютная рента; рынок земель; нормативные затраты; нормативная урожайность.

Месель-Веселяк Виктор Яковлевич – доктор экономических наук, профессор, академик НААН, заведующий отделом экономики регионального развития и прогнозирования, Национальный научный центр «Институт аграрной экономики» (03127, г. Киев, ул. Героев Обороны, 10)

E-mail: mesel@iae.kiev.ua

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-2933-6523>

Фёдоров Николай Николаевич – доктор экономических наук, профессор, член-корреспондент НААН, главный научный сотрудник отдела земельных отношений и природопользования, Национальный научный центр «Институт аграрной экономики» (03127, г. Киев, ул. Героев Обороны, 10)

E-mail: solo@iae.kiev.ua

Стаття надійшла до редакції 09.03.2021 р.

Фахове рецензування: 15.03.2021 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Месель-Веселяк В. Я., Федоров М. М. Методичні підходи до визначення грошової оцінки земель. *Економіка АПК*. 2021. № 4. С. 18 – 23. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202104018>

Mesel-Veseliak, V.Ya. & Fedorov, M.M. (2021). Metodichni pidkhody do vyznachennia hroshovoi otsinky zemel [Methodical approaches to the definition of monetary valuation of land]. *Ekonomika APK*, 4, pp. 18 – 23 [In Ukrainian] <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202104018>

УДК 338:637.1

JEL Classification: D24

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202104024>

**О. М. ШПИЧАК, доктор економічних наук, професор,
академік НААН**

Організаційно-економічні проблеми виробництва молока в Україні та їх вирішення

Мета статті – оцінити в часі організаційно-економічний стан виробництва у молочній галузі України та виявити причинно-наслідкові зв'язки трансформаційних змін, що відбулися й відбуваються у країні та призвели до небажаних наслідків. Визначитися, чому в Україні навіть у XXI ст. існує натуральне виробництво молока. Запропонувати, з урахуванням сучасних українських реалій та досвіду провідних країн світу, поетапне вирішення організаційно-економічних проблем розвитку молочної галузі з метою забезпечення внутрішнього ринку необхідною кількістю та якістю молокопродукції і нарощування експортного потенціалу.

Методика дослідження. За теоретичну і методологічну базу дослідження слугував системний підхід до визначення економічних процесів на засадах діалектичного методу пізнання, з використанням наукових розробок вітчизняних і зарубіжних учених з питань ефективності виробництва і переробки молока, законодавчих та нормативних актів державних органів влади України щодо розвитку молочного скотарства і переробки молока при формуванні відповідного ринку. Для обґрунтування методології дослідження, теоретичних узагальнень, при визначенні сутності організаційно-економічних засад розвитку молокопродуктового підкомплексу, обґрунтуванні концепції типовості використано монографічний та абстрактно-логічний методи. При роботі із аналітикою та емпіричному пізнанні явищ і процесів застосовано такі методи економічних досліджень, як: порівняльного аналізу, економіко-статистичний, графічний. Для аналізу економічної ефективності виробництва молока залежно від різних факторів впливу; виділення груп для ідентифікації типових молочних господарств залучено метод статистичних групувань. Визначення напрямів розвитку і підвищення ефективності виробництва молока на відповідному споживчому ринку потребувало використання розрахунково-конструктивного, балансового методів, екстраполяції та інших методів дослідження.

Результати дослідження. Деталізовано розглянуто роль і місце особистих селянських господарств і сільськогосподарських підприємств через їхні обсяги і структуру у загальній проблемі забезпечення продукцією населення України. З урахуванням сучасних українських реалій та досвіду провідних країн світу запропоновано поетапне вирішення організаційно-економічних проблем розвитку молочної галузі з метою забезпечення внутрішнього ринку необхідною кількістю та якістю молокопродукції і нарощування експортного потенціалу.

Елементи наукової новизни. Вперше розглянуто причинно-наслідкові зв'язки в історичному процесі між господарствами населення і сільськогосподарськими підприємствами та їхня роль у формуванні обсягів і якості молока. Виявлено причини, що призвели до небажаних наслідків та надані пропозиції по їх усуненню. Обґрунтовано, що якість молока, яке виробляється в господарствах населення для власного споживання – високої якості.

Практична значущість. Запропоновано необхідні шляхи ліквідації знеособленого передавання молока від домогосподарства до потрапляння його в приймальну ємність заготівельника. Цього в наших умовах слід досягати за рахунок нарощування поголів'я, що утримується в домогосподарстві, від 1-2-х корів до, як мінімум, 15-20 тварин, тобто створення молочних сімейних мініферм, як це здійснено в Польщі, Франції тощо. У такому випадку виробник молока повністю відповідає за його якість. Табл.: 6. Рис.: 1. Бібліогр.: 33.

Ключові слова: молоко; натуральне виробництво; переробка; якість; організаційно-економічні проблеми; причинно-наслідкові зв'язки; трансформаційні зміни; господарства населення; мініферми; фальсифікат, купівельна спроможність.

Шпичак Олександр Михайлович – доктор економічних наук, професор, академік НААН, головний науковий співробітник відділу ціноутворення та аграрного ринку, Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» (03127, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10)

E-mail: om.shpychak@gmail.com

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0003-1329-5218>

Постановка проблеми. Значення молока для забезпечення життєдіяльності людини важко переоцінити. За споживними власти-

востями молоко та молокопродукти являють собою один із найцінніших продуктів харчування людини. В молоці містяться 18 вітамінів, з яких 8 відносяться до незамінних, а їхня кількість значно вища порівняно із вмістом таких у м'ясі та рибі. Споживання

© О. М. Шпичак, 2021

молока підвищує захист організму від онкологічних захворювань шлунка. Академік І. П. Павлов зазначав: "Між різними видами людської їжі особливе місце займає молоко... їжа, яку приготувала сама природа, яка відрізняється легкою засвоюваністю та поживністю, порівняно з іншими видами їжі..." [14].

Про вагомість молочної галузі у функціонуванні аграрного сектору економіки України свідчить частка виробництва молока у структурі валової продукції сільського господарства. При цьому в Україні, на жаль, відбувається її скорочення. Так, якщо у 1990 р. вона становила 17,2 %, у 2010-му – 10,7, то у 2020 р. – близько 7 % [17]. Разом із тим ця галузь досить значимо порівняно з іншими вирішує питання зайнятості та збереження традиційного укладу сільських територій.

Звідси постає питання – чому функціонування такої важливої для України галузі як у минулому, так і останнім часом здійснюється без належної послідовної системи, без тривалого стратегічного бачення ким, як і в якій кількості та якості має вестися виробництво молока з урахуванням національних традицій, економічного й організаційного потенціалу країни з тим, щоб надійно забезпечити власне населення високоякісними доступними молокопродуктами, які слугують основою здорового відтворення нації, подовження тривалості життя населення та нарощування експортного потенціалу галузі.

Формування такого бачення абсолютно неможливе за умов відсутності повної та прозорої інформації щодо реального стану галузі по всіх формах господарювання. Адже у країні на сьогодні існує велика проблема щодо об'єктивності інформації про обсяги виробництва молока, його якості, обсягів споживання та норм споживання на душу населення. Останнє пов'язане із недопустимо застарілими даними перепису населення в Україні, що не надає можливості об'єктивно визначати власні потреби в продуктах харчування взагалі та молока зокрема. Відсутня належна інформація стосовно витрат живої та уречевленої праці й собівартості виробництва щодо майже 80 % виробленого в державі молока, яке здійснюється в особистих селянських господарствах тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На вивчення розвитку і трансформаційних змін у галузі молочного скотарства

спрямовані дослідження В. І. Бойка; О. М. Васильченка [6]; Г. О. Єреско; О. М. Енгельгардта [31]; В. Н. Зимовця [27]; М. М. Ільчука; О. А. Козак [11]; Ю. Я. Лузана; І. І. Лукінова [12]; І. Н. Романенка [19]; П. Т. Саблука [20]; І. В. Свиноуса [15]; М. П. Сичевського; Я. О. Тивончук [23]; Л. М. Толстого [21], В. Г. Чопенка [30]; Т. В. Ярославської [27] та ін. За інформацією академіка НААН С. М. Кваші, за останні роки в Україні найбільша кількість дисертаційних робіт агроекономічного напрямку захищена з питань саме молочної галузі.

Мета статті – оцінити в часі організаційно-економічний стан виробництва у молочній галузі України та виявити причинно-наслідкові зв'язки трансформаційних змін, що відбулися й відбуваються у країні та призвели до небажаних наслідків. Визначитися, чому в Україні навіть у XXI ст. існує натуральне виробництво молока. Запропонувати, з урахуванням сучасних українських реалій, історичного вітчизняного досвіду та досвіду провідних країн світу, поетапне вирішення організаційно-економічних проблем розвитку молочної галузі з метою забезпечення внутрішнього ринку необхідною кількістю та якістю молокопродукції і нарощування експортного потенціалу.

Виклад основних результатів дослідження. Нині світовий ринок молока знаходиться в стадії стагнації, дефіциту молочної продукції немає. Як наслідок, це значно ускладнює вітчизняну позицію на світовому ринку у зв'язку з низькою конкурентоспроможністю української молокопродукції, особливо за якістю. Світовий ринок молочного ринку на сьогодні функціонує за рахунок жирів. Розрив між ціною білка і жиру дуже великий. У 2013 р. коефіцієнт співвідношення ціни білка до ціни жиру дорівнював 1,2, нині становить менше 0,62 [32].

В Україні виробництво молока з ряду причин ще дотепер знаходиться у трьох сферах, відмінних за їх організацією та економічною сутністю і цільовим призначенням.

До першої сфери належить виробництво, що має багатолітню історію і передбачає одержання продуктів харчування для власних потреб з метою виживання самого виробника і його сім'ї, незалежно від витрат виробництва. Воно одержало назву – натуральне виробництво.

Друга сфера охоплює виробництво, де у різних співвідношеннях поєднується одер-

жання молока для власного споживання (натуральне), тоді як решта вироблялася на продаж. Тут зароджувалися ринкові відносини.

До третьої сфери віднесено чисто ринкове високотоварне виробництво з метою лише реалізації, що передбачає отримання максимального прибутку через мінімізацію витрат виробництва.

Усі три сфери виробництва молока, як і інших видів продукції, в історичному аспекті трансформувалися від першої до третьої під впливом добре відомого закону поділу праці, який забезпечує зростання її продуктивності.

Вказані етапи у різні періоди відзначалися в усіх провідних країнах світу: Англії, Франції, США, Бельгії, Німеччині, Австрії та ін. Так, ще у 1880 р. в урядових структурах Англії існувала програма Джозефа Чемберлена і Джессі Коллінг під лозунгом «Три акри землі і корова» (англ. «Three acres and cow») [33], якою передбачалося в країні боротися з бідністю через поєднання цих ресурсів. Характерно, що в згаданих країнах уже наприкінці ХХ ст. практично залишилася і успішно функціонує лише третя сфера виробництва, а в Україні і у ХХІ ст. близько 70 % молока виробляється в першій та другій сферах. Швидше за все, це зумовлено особливістю умов життя населення України і сільських жителів, зокрема у ХХ і на початку ХХІ ст.:

Перша світова війна, революція 1917 р., громадянська війна, колективізація, голодомор 1932-1934 рр., Друга світова війна, голод 1947 р., відбудова, деколективізація, російсько-українська війна (з 2014 р.). При цьому існують наукові твердження, що із наведених негараздів у людини найнегативніший і найтриваліший ехоефект залишає голодомор. Крім того, переконливим і узагальнюючим доказом слід вказати й те, що в Україні як у минулому, так ще і нині частка витрат на продукти харчування в сімейному бюджеті населення, на жаль, в рази перевищує рівень країн Європи. Таким чином, населення України в цих умовах вимушено було шукати шляхи виживання і для цього найприйнятнішим стало натуральне виробництво. В рослинництві це виявилася картопля, у тваринництві – молоко. В українській народній традиції корова – годувальниця та основа добробуту сім'ї. Вона годувала населення, а за крайньої необхідності за допомогою неї орали, перевозили вантажі тощо. Цій тварині в Україні варто поставити пам'ятник від вдячних мільйонів людей.

За останні 60 років в Україні спостерігаються різновекторні тенденції з поголів'ям корів, з обсягами виробництва молока та їх структурою між сільськогосподарськими підприємствами і господарствами населення (табл. 1).

1. Динаміка поголів'я корів та їх структури по категоріях господарств України за 1960-2020 рр.

Рік	Поголів'я корів, тис. голів	У тому числі:			
		підприємства		господарства населення	
		тис. голів	частка у загальному поголів'ї, %	тис. голів	частка у загальному поголів'ї, %
1960	7813,5	4546,5	58,2	3267,0	41,8
1970	8563,1	5417,0	63,3	3146,1	36,7
1980	9271,1	6785,5	73,2	2485,6	26,8
1990	8378,2	6191,6	73,9	2186,6	26,1
2000	4958,3	1851,0	37,3	3107,3	62,7
2010	2631,2	589,1	22,4	2042,1	77,6
2020	1673,0	423,9	25,3	1249,1	74,7
2020 до 1960, %, + - пунктів	21,4	9,3	-32,9	38,2	32,9
2020 до 1970, % + - пунктів	19,5	7,8	-38,0	39,7	38,0
2020 до 1980, % + - пунктів	18,0	6,2	-47,9	50,3	47,9
2020 до 1990, % + - пунктів	20,0	6,8	-48,6	57,1	48,6
2020 до 2000, % + - пунктів	33,7	22,9	-12,0	40,2	12,0
2020 до 2010, % + - пунктів	63,6	72,0	2,9	61,2	-2,9

Джерело: Власні розрахунки на основі даних Державної служби статистики України [17].

У 2020 р. проти 1990 р. в країні все поголів'я корів катастрофічно скоротилося – в 5,5 раза. При цьому в сільськогосподарських підприємствах – в 16,2 раза, господарствах населення – лише в 1,9 раза. Темпи скорочення тут виявилися у 8 разів меншими. У структурі всього поголів'я в 2020 р. сільськогосподарські підприємства становили

близько 25 %, тоді як господарства населення – 75 %.

Поголів'я корів у 2020 р. було меншим за рівень навіть 1940-го і 1950 р., відповідно в 3,5 та 2,8 раза. Варто зауважити, що у виробництві молока та його структурі також відбулися кардинальні зміни (табл. 2).

2. Динаміка виробництва молока та їх структури по категоріях господарств України за 1960-2020 рр.

Рік	Вироблено молока всього, млн тонн	У тому числі:			
		підприємства		господарства населення	
		млн тонн	частка у загальному виробництві, %	млн тонн	частка у загальному виробництві, %
1960	14,0	8,2	58,6	5,8	41,4
1970	18,7	12,6	67,4	6,1	32,6
1980	21,1	15,3	72,5	5,8	27,5
1990	24,5	18,6	75,9	5,9	24,1
2000	12,7	3,7	29,1	9,0	70,9
2010	11,2	2,2	19,6	9,0	80,4
2020	9,3	2,8	30,1	6,5	69,9
2020 до 1960, %, + - пунктів	66,4	34,1	-28,5	112,1	+28,5
2020 до 1970, % + - пунктів	49,7	22,2	-37,3	106,6	+37,3
2020 до 1980, % + - пунктів	44,1	18,3	-42,4	112,1	+42,4
2020 до 1990, % + - пунктів	38,0	15,1	-45,8	110,2	+45,8
2020 до 2000, % + - пунктів	73,2	75,7	+1,0	72,2	-1,0
2020 до 2010, % + - пунктів	83,0	127,3	+10,5	72,2	-10,5

Джерело: Власні розрахунки на основі даних Державної служби статистики України [17].

Виробництво молока всього у 2020 р. зменшилося проти 1960 р. у 1,5 раза. Від 1960-го до 1990 р. воно зросло в 1,75 раза, далі скоротилося в 2,5 раза. У сільськогосподарських підприємствах з 1960-го по 1990 р. відбулося зростання виробництва у 2,3 раза, тоді як з 1990-го по 2020 р. – скорочення у 6,4 раза. У структурі виробництва молока сільськогосподарські підприємства в 1960 р. становили 58,6 %, у 1990 р. – 75,9 %, потім спостерігається різке зменшення до 19,6 % у 2010 р., а далі знову зростання до 30,1 % у 2020 р. При цьому характерно, що в господарствах населення виробництво молока в 1960-му, 1970-му, 1980-му і 1990 р. було стабільним (5,8-6,1 млн тонн), у 2000-му і 2010 р. – збільшилося до 9,0 млн тонн, а у 2020 р. – знову зменшилося до 6,5 млн тонн.

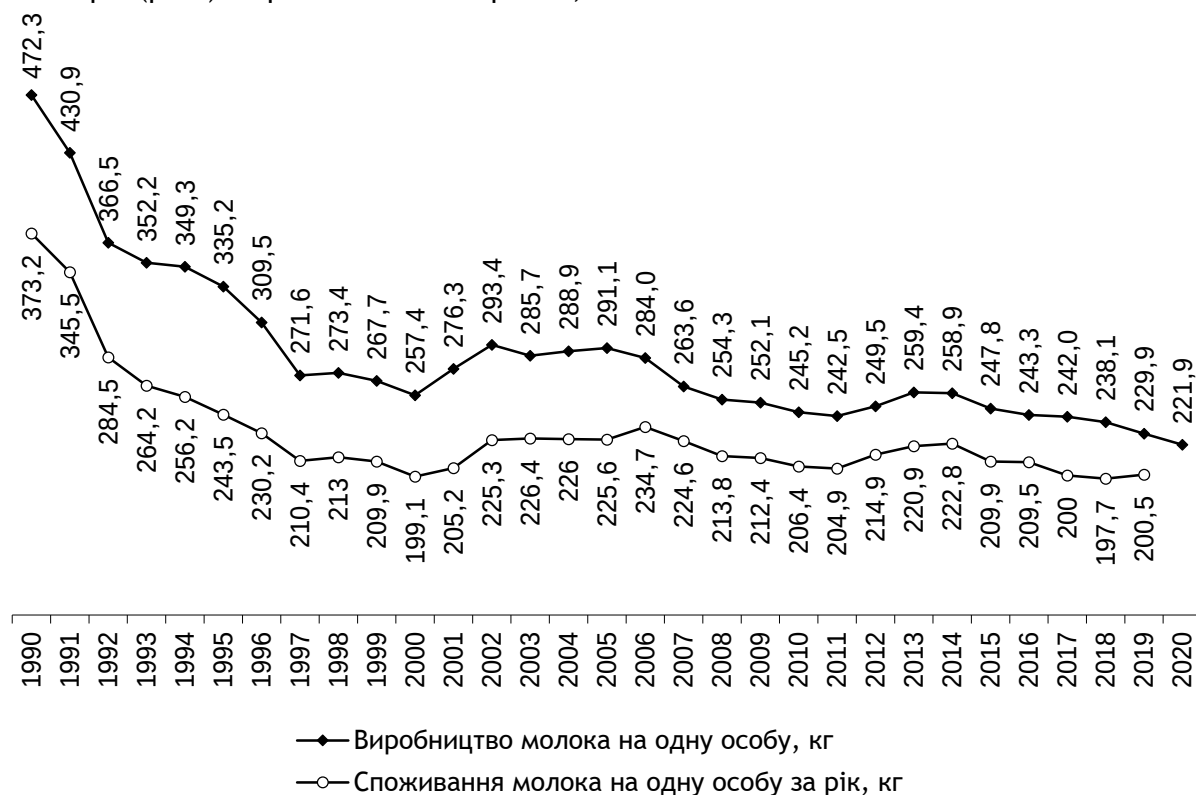
За шістьдесят років (1960-2020) найбільше молока вироблено у 1990 р. – 24,5 млн тонн,

що становило на душу населення 472,3 кг і споживання – 373,2 кг, забезпечуючи раціональну норму останнього (380 кг). Знаково, що у 2001-2008 рр. в ОСГ вироблялося молока 10,0-11,1 млн тонн, що навіть перевищувало показник виробленого молока всього по країні за 2020 р. (9,3 млн тонн).

Досить часто головною причиною скорочення в теперішніх умовах виробництва молока в Україні продовжують пояснювати скороченням поголів'я корів. В адміністративно-командній системі це було виправдано. У ринкових умовах подібне стає лише наслідком ряду першопричин. Серед таких насамперед скорочення попиту на молоко у зв'язку із зниженням купівельної спроможності населення, що призвело до погіршення цінової доступності, а також зростання собівартості виробництва молока та скорочення експорту молочної продукції через порушення відносин з Російською Федерацією.

Споживання молока і молокопродукції (в перерахунку на молоко) на одну особу в Україні зменшилося за останні майже три десятиліття (1990-2020 рр.) практично вдвічі (від 373 до 201 кг). Найзначніше та швидкими темпами скорочення відбулося з 1990-го по 2000 р. (рис.). Крім вказаних причин,

важливе значення має відсутність у країні стратегічного вектора програми розвитку молочного скотарства, що зумовило величезні за аналізований період (1960-2020 рр.) зміни в поголів'ї корів, валовому виробництві молока тощо.

Виробництво та споживання молока з розрахунку на одну особу за рік, кг

Джерело: Дані Державної служби статистики України [17].

Нагального вирішення в Україні потребує оновлення медичної норми споживання молока і молокопродукції на одну особу станом на тепер. Існуючі норми, напевно, застарілі. Такого ж вирішення потребує проблема власне обліку виробленого в країні молока, яка ускладнюється додаванням у молокопродукцію рослинних жирів та інших складових не молочного походження, що викривлює статистику по обсягах молока. У зв'язку з цим заслуговують на особливу увагу сумніви В. Чагаровського (голова Ради директорів Співки молочних підприємств України) щодо офіційних статистичних даних [29]. На його думку, дані Державної служби статистики України щодо обсягу виробництва молока всіма категоріями господарств завищені на 27,2 % [3].

Варто зауважити, що у вітчизняній молочній галузі серед виробників молока існують величезні відмінності у їх розмірах і сутності організаційно-економічних відносин. Нині

в країні функціонують надзвичайно великі товаровиробники із поголів'ям корів понад 3000 голів, використанням останніх досягнень науки і техніки, та дрібні виробники, господарства населення, із 1-2-ма коровами і незрівнянно низьким рівнем організації й технічного оснащення виробництва.

Яскравим прикладом серед великих господарств, що досягли разючих успіхів в організації виробництва молока в Україні, слугує агропідприємство «Промінь» у Миколаївській області. Тут уже працюють над проблемою репродуктивної технології. Його керівник О. Остапенко називає агропідприємство «Сонячним господарством», що асоціативно нагадує філософський твір Томмазо Кампанелли «Місто Сонця» [24]. У господарстві земельний банк становить 3,7 тис. га землі, поголів'я корів – 2000 (планують 3,5 тис.), надої – 13 500 л у рік. Успіх тут забезпечує чітко налагоджена система управління, корми, генетика. Управління базується на

щоденному зборі інформації по 1287 показниках, що дає можливість чітко знати, наприклад, скільки корів знаходиться у стійлі, скільки прямує від кормового столу в доїльний зал, скільки хвилин триває процес доїння, скільки у корів є часу на відпочинок тощо. Аналогічна деталізація стосується обслуговуючого персоналу, кількісних та якісних параметрів технологічного процесу та ін. Високі показники молока за жиром і білком досягаються збалансованістю кормів [16].

На підприємстві працює американська програма Dairy Comp, фахівці із США надають необхідну консультацію, а фахівців господарства направляють до США на стажування. На доїльній каруселі вартістю 1,5 млн євро тварини проводять п'ять хвилин, після чого молоко потрапляє у спеціальні молокопроводи і збирається у спеціальні ємності, майже миттєво охолоджується від температури 37°C до 2,5°C [9].

Молоко на підприємстві «Промінь» дуже високої якості. Як зазначають фахівці, досягти такої якості вдається завдяки відсутності проміжних холодильників і промивання. Молоко від корови відразу потрапляє в молоковози і відправляється на переробні підприємства.

Аналіз групування сільськогосподарських підприємств України (табл. 3) свідчить, що господарств із поголів'ям 2000 і більше налічується лише 22, і кількість їх проти

1990 р. зменшилася в 2,1 раза. Ця група господарств серед сільськогосподарських підприємств забезпечує лише 17,8 % виробленого молока. Якщо зіставити цю частку молока з тим обсягом, який необхідний для забезпечення раціональних норм споживання молока на душу населення (380 кг), що визначено на сьогодні основним завданням галузі, то на такі господарства припадає тільки 2 %. Отже, вказані сільськогосподарські підприємства нині не здатні забезпечити виробництво молока в необхідних розмірах. Для цього потрібно будувати нові ферми, що потребує великих коштів.

За даними інвестиційного відділу FAO, інвестиції для будівництва молочної ферми на 1500 голів досягають 7000 дол. США у розрахунку на одну голову [5]. Варто зауважити, що інвестиції у виробництво в 10 разів більші, ніж у переробку. Безперечно, що промислове виробництво молока за типом «Промінь» – це перспективний шлях. Проте, в умовах війни, низької інвестиційної привабливості, пандемії, земельної реформи, дорогих і недоступних банківських кредитів, бюджетної заборгованості по країні понад 400 млрд грн, ці найнеобхідніші кошти нині недосяжні й вирішити проблему забезпечення ринку молокопродукцією через будівництво бажаних промислових комплексів нереально.

3. Групування сільськогосподарських підприємств України за поголів'ям корів, 1990 і 2016 рр.

Показник	Група за поголів'ям корів, голів							Усього утримують корів
	до 50	51-100	101-300	301-500	501-1000	1001-2000	більше 2000	
1990 р.								
Частка групи, %	1,7	2,4	16,4	28,5	39,6	11,0	0,4	100,0
Частка кількості корів, %	0,1	0,3	6,3	19,7	47,8	24,1	1,8	100,0
Частка у виробництві молока, %	0,1	0,4	6,5	19,5	47,4	24,1	2,0	100,0
Надій на 1 корову, кг	3855	3574	3071	2907	2917	2940	3229	2940
Виробнича собівартість 1 т молока, грн	325	324	341	335	323	310	295	2216
Виробничі витрати на 1 голову, грн	1254	1160	1046	973	942	911	953	6514
Ціна реалізації, грн/т	451	501	516	468	426	405	404	436
Прибуток на 1 корову, грн	570	588	495	366	269	241	288	297
Рентабельність, %	27,9	42,4	48,0	38,1	29,8	28,1	32,3	32,5
2016 р.								
Частка групи, %	17,0	16,0	38,2	14,8	9,5	3,2	1,4	100,0
Частка кількості корів, %	1,4	4,1	23,7	18,9	21,0	13,9	17,1	100,0

Частка у виробництві молока, %	0,8	2,8	19,3	19,0	25,0	15,3	17,8	100,0
Надій на 1 корову, кг	3348	3807	4562	5642	6678	6172	5851	5607
Виробнича собівартість 1 т молока, грн	4138	4181	4245	4298	4354	4288	4476	4327
Виробничі витрати на 1 голову, грн	13855	15920	19363	24246	29075	26466	26190	24265
Ціна реалізації, грн/т	4419	4738	5183	5545	5774	5788	5999	5624
Прибуток на 1 корову, грн	-215	516	2490	4495	6177	5257	6072	4520
Рентабельність, %	-1,9	3,4	13,1	18,5	20,8	18,6	22,1	18,2

Довідково. Кількість господарств, які не утримують корів: у 1990 р. – 1748 (14,1 %), у 2016 р. – 6795 (81,7 %).

Джерело: Власні розрахунки за даними статистичної форми 50-сг.

У зв'язку з цим на сьогодні без господарств населення, які вже за століття довели свою витривалість і надійність, обійтися неможливо. На цьому ще у 1918 р. наголошував російський і радянський економіст, соціолог, соціальний антрополог, засновник міждисциплінарного селянствознавства О. В. Чаянов, який зазначав: «В грозный час, когда окажутся бессильными все методы предпринимательства, когда экономический кризис и удары организованного противника будут сметать наши сложные предприятия, для нас возможен единственный верный путь спасения, – путь этот: переложить тяжесть удара на плечи того Атланта, которым держится ... да, в сущности, и все народное хозяйство нашей Родины – на плечи русского крестьянского хозяйства. Эти плечи смогут выдержать всякую тяжесть, если ...если только захотят подставить себя» [10].

Надзвичайно мудра думка. Дозволю собі прокоментувати лише вираз «якщо тільки захотят подставить себя». Нині наш селянин знову вимушений підставляти плече, або виїжджати за кордон.

Дослідження, проведені за шістьдесят років (див. табл. 1-2), переконливо свідчать, що господарства населення проявили найбільшу стійкість (стабільність) і стали надій-

ними в умовах соціальних, військових, економічних негараздів порівняно з великими сільськогосподарськими підприємствами. Характерно, що ця стійкість нікуди не зникла як при адміністративно-командній системі (до 1990 р.), в умовах переходу до ринку (1991-2000 рр.), так і в ринкових умовах. У природі аналогічну стійкість, на погляд автора, можна спостерігати на розбурханому озері між катамараном і плоскодонним човном.

Пропозиція виділити важливу роль ОСГ у вирішенні проблем виробництва молока в Україні потребує детального розгляду проблеми якості молока, особливо в господарствах населення.

Проблема якості сільськогосподарської продукції взагалі, і молока зокрема, виступає однією з найскладніших категорій, з якими людство стикається в процесі матеріального виробництва. Це зумовлено різноманітністю показників якості та відсутності належних інструментальних методів визначення якості продукції харчування. Тут важливу роль відіграє людський фактор – органолептика. Доречно зауважити, що син Івана Франка – Петро Іванович Франко у 1932-1936 рр., як прикомандирований іноземний фахівець від польського уряду в Харкові, працював саме над проблемами якості молока [22].

4. Якість молока коров'ячого, купленого переробними підприємствами за ДСТУ 3662-97, за ґатунками, тис. тонн

Показник	Рік					2018 р. до 2011 р., %
	2006	2011	2015	2017	2018	
Сільськогосподарські підприємства						
Куплено незбираного молока у натуральному виразі	1764,1	1918,5	2286,9	2533,1	2560	133,4
У перерахунку на молоко встановленої базисної жирності	1830,5	2030,1	2412,8	2688,5	2720	134,0
У тому числі за ґатунками:						
екстра	-	113,2	247,6	441,1	586,2	517,8
вищого ґатунку	344,4	669,2	849,9	987,1	1036,2	154,8

I ґатунку	1256,2	1156,9	1196,9	1018,1	894,6	77,3
II ґатунку	184,5	83,0	113,0	234,7	193,8	233,5
негатункове	45,3	7,7	5,3	7,4	9,0	116,9
Господарства населення						
Куплено незбираного молока у натуральному виразі		2093,9	1311,5	1199,8	1054,2	50,3
У перерахунку на молоко встановленої базисної жирності	3392,5	2155,3	1346,1	1239,3	1088,5	50,5
У тому числі за ґатунками:						
екстра	–	–	0,03	0,4	–	–
вищого ґатунку	–	7,6	1,0	1,6	2,3	30,3
I ґатунку	–	520,5	119,2	110,4	135,5	26,0
II ґатунку	–	1572,6	1162,9	1081,0	903,5	57,5
негатункове	–	54,5	63,0	45,9	47,1	86,4

Джерело: Дані Державної служби статистики України [17].

Як свідчать дані табл. 4, якість молока, що реалізується на переробні підприємства від господарств населення, значно поступається якості молока від сільськогосподарських підприємств за рядом показників. У зв'язку з цим у суспільстві існує помилкове твердження, що молоко, не лише яке реалізується, а й виробляється в господарствах населення низької якості. Стверджую, що це зумовлено змішуванням двох понять: якість виробленого і реалізованого молока з ОСГ. Проблеми з якістю молока, реалізованого з господарств населення, виникають на етапі знеособлення його збору та доправлення на переробні підприємства, коли дійсно можливі зловживання (додавання води, соди, інших речовин для збільшення об'єму або припинення процесу розвитку молочнокислих бактерій тощо). Водночас дозволю собі стверджувати, що молоко, вироблене селянами, особливо для власного споживання, високої якості.

Таке твердження ґрунтується на фактах. По-перше, ні в кого не виникає заперечення, що в ланцюгу людей від безпосереднього виробника молока – транспортування – переробка – торгівля – споживання, найоб'єктивнішим і зацікавленим щодо якості продукції є її споживач. Останній найбільшою мірою зацікавлений у якості споживаної продукції і ні за жодних обставин ніколи не понижуватиме її якість. Як відомо, близько 38 % виробленого молока в країні споживаються безпосередньо у натуральному господарстві членами сім'ї, ріднею, близькими тощо. Отже, ставити під сумнів рівень якості виробленого в господарствах населення молока у згаданому сегменті безпідставно. Тут виробник і споживач молока представлені в одній особі.

Крім того, автор цієї статті й сьогоднішній 80-річний ювіляр проблему утримання корови, виробництва молока в одній із класичних форм господарства населення в Україні (0,15 га землі, батько, мати, я і одна корова), освоював щоденно до 18 років: доглядав, випасав, за необхідності доїв, приймав отелення, періодично носив молоко на молочарню, або на замовлення мешканцям авіамістечка (м. Узин). Корова утримувалася в тій же хаті, де жила сім'я. Вхід в хату був одним для всіх. Проте найголовніше, в цей період практично щодня я пив парне молоко і кращого молока для мене і мого покоління не було і немає.

Нині для вирішення проблеми реалізації молока необхідної якості слід зосередити всі наявні економічні й організаційні зусилля на переформування виробництва молока, тобто довести кількість корів у господарстві від 1-3-х голів до мінімум 15 голів, що приведе до створення мініферм, ліквідації знеособлення і забезпечить тут якість реалізованого молока. Поєднання в одному процесі виробника та відповідального реалізатора – це генеральний етап вирішення якості молока через формування мініферм.

У сучасних умовах прикладом створення мініферм є Польща і Франція [23], де автор особисто вивчав їхній досвід. Так, полякам для доступу їхнього молока до європейського ринку була поставлена умова – за наявності у стаді 5 корів домовлятимемося, а доти «пийте його самі» [30]. За досягнення поголів'я 5 корів європейські емісари схвалили ситуацію, проте запропонували довести поголів'я до 10 корів. І лише за досягнутого рівня 15 голів європейський ринок для них став реальністю.

Для України пропозиція «пийте його самі» не повинна бути трагедією.

Враховуючи, що вітчизняне населення споживає молока і молочних продуктів у 1,8 раза менше порівняно з раціональними і в 1,7 раза – з мінімальними нормами, наявністю в країні значних резервів заповнення внутрішнього ринку молока, складністю та тривалістю процесу адаптації вітчизняної молочної галузі до європейського рівня, першочергово в існуючих умовах необхідно зосередити увагу на забезпеченні вітчизняною продукцією власного споживача. При цьому, вважаємо, що стратегічний напрям України щодо забезпечення якості вироблюваного молока на рівні європейських норм та вихід із вітчизняною молочною продукцією на ринок ЄС незаперечний.

Нині в світі виправдано дуже поширений досвід ефективного функціонування міні-ферм з поголів'ям корів 15-40 голів, який у нас, на жаль, лише ще рекламується. Заради справедливості слід відзначити, що за своєю сутністю ці пропозиції і впровадження їх були вже зроблені 120-150 років тому нашими авторитетними співвітчизниками. Так, граф Лев Толстой у своєму маєтку «Ясна поляна» утримував також 30 корів [21]. Безперечно, що це не було для графа джерелом його доходу. Цим він уже тоді демонстрував для селян приклад ефективного господарювання, як робив це з реформою навчання у школі тощо.

Аналогічні положення обґрунтував учений, письменник, громадський діяч О. М. Енгельгардт у своїх знаменитих роботах, які вивчав К. Маркс [31].

Нині, при низькій купівельній спроможності населення, дефіциті окремих видів продуктів, відсутності належного контролю й жорстких економічних і адміністративних заходів до якості продуктів харчування, особливо з появою останнім часом агресивних засобів «збереження» продукції, зокрема добавок у молоко та молокопродукцію проблемою стає фальсифікація продукції. Серед фальсифікації продуктів харчування на першому місці знаходяться спиртові напої, на другому – молочні продукти [4].

Фальсифікація якості продуктів харчування забезпечує величезні прибутки. Тут доречна думка К. Маркса, що підприємець при одержанні прибутків у межах 300 % навіть здатний на вбивство. Особливо ця проблема загострюється в умовах низької купі-

вельної спроможності населення та відсутності належного контролю й жорстких економічних і адміністративних заходів. Варто зауважити, що нині фальсифікація продукції властива не лише продукції ОСГ, а й продукції в торговельній мережі.

Так, 65 % перевірених «Укрметртестстандартом» зразків магазинних молокопродуктів виявилися з відхиленням від стандартів – фальсифікат. Про це свідчать і численні теле- та радіопередачі. За даними Максима Гончара, голови правління громадської організації "Всеукраїнська асоціація з питань захисту прав споживачів "Споживча довіра" перевірені ними польські сири, незаконно завезені в Україну, на 100 % були фальсифікатом, оскільки вся продукція в різному відсотковому складі містила жири немолочного походження. Серед української продукції ними було виявлено 50 % фальсифікату [18].

Як наслідок, створилася ситуація, за якої навіть покупці з достатнім рівнем купівельної спроможності не убезпечені від фальсифікації продуктів харчування, придбаних у торговельній мережі. У зв'язку з цим у населення проявляється недовіра до якості продукції, що реалізується як у торговельній мережі, так і в господарствах населення. Тому серед першочергових постає питання довіри до продавця, моральних якостей людей, які пропонують продукти харчування або відповідні послуги споживачеві.

Цим, на моє переконання, пояснюється досить поширені випадки, коли люди з високим рівнем купівельної спроможності споживають молоко та молочну продукцію, вироблену в конкретних ОСГ, якість якої у них не викликає сумнівів, або виробляють її самостійно.

Так, за твердженням колишнього Президента України В. А. Ющенка, він тримав корову. В родині, на жаль колишнього, голови правління одного з найкращих сільськогосподарських товаровиробників України (СВК «Батьківщина» Котелевського району Полтавської області) Героя України О. Г. Коросташова не відмовлялися від утримання власної корови, незважаючи на можливість одержувати молоко, що вироблялося в сільськогосподарському підприємстві. Серед депутатів Верховної Ради України також є відомі особистості, що дотримуються такого підходу. Багато людей з цієї ж причини по можливості вирощують для власного спожив-

вання овочі, картоплю, ягоди, фрукти, маючи відносно високу купівельну спроможність.

Досить поширена практика доставки виробленої в ОСГ молочної продукції в житлові райони міст чи на дачні масиви та її реалізації з транспортних засобів. У даному випадку виробник має, як правило, певну кількість споживачів, а обсяги подібної торгівлі та її асортимент формуються залежно від їхніх уподобань. За такою схемою вже близько 25 років реалізується молочна продукція на дачному масиві Вишеньки (біля м. Київ), де автор, будучи дачником, є покупцем продукції і дослідником цього процесу. Тут особливо існує попит на так звану домашню молочну продукцію. Продаж продукції відбувається після 8 години ранку (в неділю і четвер), причому споживачі за годину займають чергу, щоб її придбати у перевіреного виробника-продавця. Протягом 1-1,5 години продукція розпродується повністю, без будь-яких реклаमाцій.

Характерно, що поряд знаходяться кілька магазинів, де також наявна молочна продукція без черги, проте «домашній» споживачі надають перевагу. І це за багаторічної довіри до продавчині, до її продукції (молоко, сметана, кисломолочний сир, сироватка, бринза, масло тощо).

Отже, розв'язання проблеми якості молочної продукції в Україні потребує системи заходів: ліквідувати її дефіцит шляхом належної пропозиції на ринку; досягнути необхідної купівельної спроможності населення; забезпечити об'єктивне оперативне визначення якісних параметрів і контролю за якістю; ввести жорсткі штрафні економічні та адміністративні санкції за порушення відповідних вимог, стандартизації продукції. Необхідно запровадити дієві економічні стимули за поліпшення якості продукції тим виконавцям і за ті показники, від яких залежить якість продукції на кожному етапі шляху її руху від вирощування й до безпосереднього споживача. І найголовніше – відроджувати моральний рівень людей до поняття недопущення умисного погіршення якості.

На жаль, нині боротися з виробництвом «неякісного» молока в Україні пропонується, головним чином, шляхом заборони продажу його від населення. Наполягання на термінову заборону продажу молочної продукції від господарств населення обвалить внутрішній ринок молока й погіршить економічне становище частини селян.

За своєю сутністю це нагадує ситуацію кінця 50-х і початку 60-х років минулого століття (свідком якої був автор), коли за наполяганням М. С. Хрущова уже здійснювалося здавання корів з господарств населення у колективні господарства. Це ж перекликається з намірами М. С. Хрущова в ті роки масштабно розширити посіви кукурудзи в сільськогосподарських підприємствах за рахунок скорочення посівів багаторічних трав, щоб вирішити проблему з кормовою базою, яка тоді була дуже нагальною. Самі ідеї, які закладалися в основу вказаних заходів, передбачали благородні наміри. У першому випадку – звільнити селян від безперечно непродуктивних затрат праці при виробництві молока в ОСГ, виробляти все молоко в колективних господарствах і задовольняти ним відповідні потреби населення, а вільний час направляти на культурно-інтелектуальний розвиток селян СРСР. У другому випадку – завдяки розширенню посівів кукурудзи передбачалося повне забезпечення тваринництва кормами. Проте, оскільки ці заходи були директивними, примусовими, не своєчасними, без створення відповідних економічних, науково-організаційно-технологічних передумов для їх здійснення вони не могли бути втілені в той час. Загальновідомо, що необґрунтоване тоді розширення посівів кукурудзи призвело до необхідності в той період імпортувати зерно. Водночас на сьогодні в результаті створення відповідних умов, завдяки кукурудзі Україна здійснила величезний прорив на світові ринки зерна і створила умови щодо забезпечення кормової бази. Це ще раз переконує в необхідності виваженого і своєчасного прийняття рішень на момент готовності ситуації. Тут доречно навести принципи лідера КНР Ден Сяопіна, згідно з якими від початку експериментальної перевірки елементів реформи до прийняття законодавчих актів минає від чотирьох до семи років. І лише після того, як люди переконуються в їх ефективності, Державна рада КНР ухвалює закони, що стосуються реформи, і їх положення починають впроваджувати по всій країні. Проте навіть після отримання позитивних результатів влада пропонує місцевим органам: "Хто хоче впроваджувати апробований досвід – впроваджуйте, хто ще сумнівається – почекайте".

Варто відзначити, що в Україні наприкінці XX і на початку XXI ст. існувала система

доплат і дотацій на одиницю реалізації молока переробним підприємствам, що методологічно здійснювалося шляхом забезпечення в господарствах нормативного рівня рентабельності, який затверджувався Державним комітетом цін країни. До речі, методологія і самі нормативи рентабельності були розроблені з участю автора в нашому інституті (тоді НДІ економіки і організації сільського господарства ім. О. Г. Шліхтера). Це забезпечувало необхідний рівень ефективності виробництва і реалізації молока в сільськогосподарських підприємствах. Наприклад, у 2006 р. без доплат і дотацій ви-

робництво молока в сільськогосподарських підприємствах було збитковим -3,7 %, тоді як з доплатами і дотаціями рентабельним на рівні 18,5 %, в 2013 р. рентабельність становила відповідно 13,6 та 30,9%.

Безперечно, надання таких державних доплат і дотацій на молоко в той час виконало важливу роль. Вона сповільнила спад виробництва молока і скорочення поголів'я в країні. Проте вона не виконувала уже нової стратегічної задачі, яка на сьогодні полягає у масовому формуванні на базі господарств населення мініферм з поголів'ям 15-40 голів (табл. 5).

5. Структура поголів'я корів у господарствах населення України

Рік	Господарства, які утримують:			
	1 корову	2 корови	3 корови	4 корови і більше
1926*	82,8	15,2	1,5	0,5
1929*	86,9	11,5	1,3	0,3
...	...	...	...	...
2008	76,9	18,6	3,1	1,4
2010	76,6	19,5	2,8	1,1
2015	73,7	20,0	4,3	2,0
2018	73,5	20,0	4,6	1,9
2020	77,4	17,5	3,4	1,7

Джерело: *Животноводство СССР в цифрах. Раздел IV. Продукция, продуктивность и техника животноводства. Сост. В.П. Нифонтов. Москва-Ленинград: Государственное социально-экономическое издательство, 1932.

З 2008 р. – дані Державної служби статистики України [17].

У зв'язку з цим, ще у 2005 р. в ННЦ «Інститут аграрної економіки» (Шпичак О. М., Ярославська Т. В.) за підтримки Міністерства аграрної політики і продовольства (директор Департаменту ринків тваринництва Микитюк Д. М., заступник міністра сільського господарства України Вербицький П. І.) була розроблена методика доплат господарствам населення саме за приросту голову з метою досягти в ОСГ мінімум 15-40 голів, реформували століттями існуючу структуру поголів'я корів. На жаль, ця державницька позиція за приросту голову не набула поширення.

Мало того, розпорядженням Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2018 р. № 128-р «Про розподіл коштів, передбачених у державному бюджеті за програмою 2801540 «Державна підтримка галузі тваринництва» на 2018 рік» визначено програму підтримки, серед заходів здешевлення утримання великої рогатої худоби молочного напрямку в сільськогосподарських підприємствах із розрахунку 1500 грн на одну голову в рік, здешевлення утримання молодняка (до 1 року), що утримується в господарствах

населення із розрахунку 2500 грн на одну голову в рік. Вказане розпорядження значною мірою ввійшло в протиріччя з головною ідеєю – здійснювати доплати за приросту голову, а не взагалі за утримувану голову в господарстві населення.

Існують проблеми в забезпеченні необхідною інформацією АПК України та в молочному скотарстві зокрема. Так, нині найбільш деталізована інформація, яка подавалася сільськогосподарськими підприємствами до Державної служби статистики України і стосувалася економічних результатів, відображала форма 50-сг. В умовах сьогодення реформування державної статистики України здійснюється значне скорочення форм статистичної звітності.

Враховуючи практичну відсутність системної інформації щодо витрат виробництва продукції в господарствах населення, у відділі собівартості, цін і рентабельності ННЦ «Інститут аграрної економіки» ще в 90-х роках минулого століття було розроблено організаційно-методичні підходи шляхом вибіркового анкетування встановлення розміру і структури виробництва основних

видів сільськогосподарської продукції та видано у 2001 р. під редакцією автора монографію «Особисті підсобні господарства України – аналіз витрат та ефективності виробництва видів сільськогосподарської продукції» [15].

Автор вивчав досвід моніторингу витрат виробництва у США. Калькулювання фермерських витрат на виробництво певного виду продукції, і молока зокрема, відбувається досить деталізовано. Так, стосовно молока виокремлюються такі статті витрат, як витрати на корми по їх видах, транспортування і збут, штучне осіменіння, ветеринарне обслуговування, транспортування тварин, ПММ та електроенергія, ремонт техніки і будівель, оплата найманої праці, платежі асоціації, сервісні послуги постачальників технічного обладнання, послуги з оцінки молокопродукції, сплата відсотків за кредит, амортизація, орендна плата за землю, неоплачувана праця фермера та ін. [27, 28].

При спілкуванні з фермерами виявлено, що надання ними необ'єктивної інформації не допускається, оскільки тут існує глибоке розуміння того, що ця необ'єктивність у кінцевому результаті при прийнятті відповідних рішень негативно впливатиме на діяльність фермера. Тобто менталітет безпосе-

редніх товаровиробників США не дозволяє надавати викривлену інформацію. Менталітет українського сільськогосподарського товаровиробника тривалий час формувався в іншій економічній та моральній площині.

В Україні має місце політизація інформації щодо рівня і продуктивності корів в Україні за категоріями господарств. Так, до 90-х років минулого століття Державною службою статистики відображалася стійка тенденція вищого рівня продуктивності корів у колективних господарствах порівняно з господарствами населення. Подібне зумовлювалося в той час необхідністю пропаганди високої ефективності колективного господарювання та негативного висвітлення приватного власника, тоді як з 1990-го по 2010 р. із переходом країни до деколективізації – все навпаки. Як приклад, до 1990 р. спостерігалася тенденція перевищення надоїв у сільгоспідприємствах порівняно з господарствами населення. Після 1990 р. до 2000 р. – навпаки. З 2001-го до 2010 р. – переважали особисті підсобні господарств, а з 2011 р. – знову першість взяли сільгоспідприємства (табл. 6). Це свідчить про ідеологічну складову інформації. У свій час Вінстон Черчіль зазначив, що при аналізі як у таблиці множення не повинно бути ідеології.

6. Середньорічний надій молока від однієї корови, л

Рік	Усі категорії господарств	Підприємства	Господарства населення
1960	1784	1878	1662
1970	2201	2393	1886
1980	2271	2290	2222
1990	2863	2941	2637
2000	2359	1588	2960
2010	4082	3975	4110
2020	5129	6634	4666

Джерело: Дані статистичного збірника «Тваринництво України», за відповідні роки.

В ННЦ «Інститут аграрної економіки» під керівництвом автора з 1996 р. розпочалися дослідження щодо поточної кон'юнктури і прогнозів ринків сільськогосподарської продукції та продовольства в Україні на поточний маркетинговий рік, який охоплював аналіз і прогноз кон'юнктури основних видів агропродуктів, і молока зокрема [1, 2]. Методична і практична цінність цієї роботи полягала в тому, що вона здійснювалася на міжнародному рівні і розроблялася кваліфікованими експертами-аналітиками (серед них 10 співробітників відділу), які пройшли навчання за спеціальною програмою Служби

Економічних Досліджень Міністерства сільськогосподарства США (ERS) USDA) та одержали відповідні сертифікати на підготовку ринкових звітів. Проте з часом ці фахівці розійшлися.

Для досягнення взаємовигідних інтересів між виробниками молока, переробкою і торгівлею важливу роль мають розробки щодо функціонування узгоджувальних комісій цін, витрат і доходів у процесі руху продукції від сировини до кінцевого споживача. Вони були розроблені на основі вивченого досвіду Австрії, куди за розпорядженням колишнього першого віце-прем'єр-міністра України

І. Р. Юхновського були відкомандировані автор, академік НАНУ В. М. Геєць та інші.

На основі одержаного досвіду була створена узгоджувальна комісія на ринку молока на державному рівні, про що свідчить наказ Міністерства аграрної політики України № 479 від 27.12.2004 р., а наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України № 399 від 06.07.2012 р. було затверджено Положення про Узгоджувальну комісію на ринку молока. Мета такої комісії полягала у погодженні й наданні рекомендацій щодо закупівельних цін на молоко, оптово-відпускних цін на молочну продукцію та торговельних надбавок [13].

Проте і ця практика в Україні не набула належного поширення, оскільки суміжні ланки, особливо заготівля, переробка і торгівля, в цьому інтеграційному процесі, як правило, вбачають не партнерів, а недоброзичливців. Зважаючи на теперішній напрям України на інтеграцію з ЄС стверджуємо, що без відповідного розуміння досягти успіхів практично неможливо.

Висновки. В Україні потрібно ввести довгострокову комплексну програму розвитку скотарства.

Україна нині це унікальна країна, де виробництво молока ще знаходиться у трьох сферах, відмінних за їх організацією та економічною сутністю і цільовим призначенням: перша – натуральне виробництво, яке передбачає одержання продуктів харчування для власних потреб з метою виживання самого виробника та його сім'ї, незалежно від витрат виробництва; друга – змішані відносини, де у різних співвідношеннях поєднується виробництво молока для власного споживання (натуральне), а решта вироблялася для продажу; третя – чисто ринкове високотоварне виробництво з метою лише реалізації, що передбачає отримання максимального прибутку шляхом мінімізації витрат виробництва.

У 2020 р. в господарствах населення України утримувалося 74,7 % корів і вироблялося 70 % молока. Серед усіх господарств населення, що утримують корів, 77,4 % мають по одній корові, по 2 корови – 17,5 %,

3 корови – 3,4 %, 4 і більше – 1,7 %. Така структура практично існує століття.

Виробництво молока в господарствах населення це не благо для селян, а це вимушена міра. Тут низька продуктивність праці, відсутність належних санітарно-гігієнічних умов на подвір'ї господарства тощо.

Нині не виправдана увага державних органів зосереджена переважно на проблемі ліквідації низької якості молока шляхом відмови від продукції, виробленої в господарствах населення. Водночас досить багато випадків продажу неякісної та небезпечної продукції для споживача трапляється і в роздрібній торгівлі.

Проблеми з якістю молока, виробленого в господарствах населення, виникають на етапі знеособленого його збору та доправлення на переробні підприємства, коли дійсно можливі зловживання. Проте молоко, вироблене селянами, особливо для власного споживання, рідним, знайомим, по прямому замовленню – високої якості.

Сьогодні для вирішення проблеми виробництва молока необхідної якості слід спрямувати всі економічні й організаційні зусилля на переформування виробництва молока, тобто довести кількість корів у господарстві від 1-3-х голів до мінімум 15-40 голів, що приведе до створення мініферм, ліквідації знеособлення його реалізації і поєднає в одному процесі виробника та відповідального реалізатора.

Для цього потрібно вводити економічні стимули за приріст поголів'я корів в господарствах населення.

Існує проблема щодо об'єктивності інформації про обсяги виробництва молока, його якості та норм споживання на душу населення. Останнє пов'язане із недопустимо застарілими даними перепису населення і норм споживання в Україні, що не надає можливості об'єктивно визначати власні потреби в продуктах харчування взагалі і молока зокрема.

Вважаємо, якби заходи по стимулюванню за приріст поголів'я корів у господарствах населення були вжиті 15 років тому, вітчизняне молочне скотарство не знаходилося б у такому стані, як сьогодні.

1. Аналіз поточної кон'юнктури і прогноз ринків рослинницької продукції в Україні та світі : монографія / [О. М. Шпичак, Ю. О. Лупенко, О. В. Боднар та ін.] ; за ред. О. М. Шпичака. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2015. 337 с.
2. Аналіз поточної кон'юнктури і прогноз ринків тваринницької продукції в Україні : монографія / [О. М. Шпичак, О. В. Боднар, С. О. Пашко та ін.] ; за ред. О. М. Шпичака. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2017. 302 с.
3. Близько 50% харчових продуктів – фальсифіковані. 28 грудня 2017. URL : <https://agropolit.com/news/6969-blizko-50-harchovih-produktiv-falsifikovani>.
4. В Україні 40 тисяч тонн вершкового масла – фальсифікат. 20 грудня 2017. URL : <https://agropolit.com/news/6879-biznes-gotoviy-vkladati-koshti-v-vagoni-zernovozi>.
5. В Україні не вистачає якісного молока. URL : <https://landlord.ua/news/v-ukrayini-ne-vistachaye-yakisnogo-moloka/>.
6. Васильченко О. М. Економічна ефективність виробництва молока в сільськогосподарських підприємствах. *Економічний аналіз : зб. наук. праць* / редкол. : О. В. Ярошук (голов. ред.) та ін. Тернопіль : ВПЦ Тернопільського нац. економ. ун-ту «Економічна думка», 2018. Т. 28. № 2. С. 110-118.
7. Деркач А. Молочный ликбез: ТОП-5 мифов о молоке. 19 декабря 2017. URL : <https://latifundist.com/blog/read/1994-molochnyj-likbez-top-5-mifov-o-moloke>.
8. Дірка від сиру. 10.01.2018. URL : <https://agroday.com.ua/2018/01/10/molokom-ne-pahne-100-polskyh-syriv-v-ukrayini-ye-falsyfikat/>.
9. Доїльні каруселі, теляче містечко та 13500 літрів молока: особливості молочної ферми СФГ «Промінь» <https://landlord.ua/news/doilni-karuseli-teliache-mistechko-ta-13500-litriv-moloka-osoblyvosti-molochnoi-fermy-sfh-promin/>.
10. Казарезов В. Чужие рты. Литературная газета. 2011. № 11-12 (6315) (30-03-2011).
11. Козак О.А. Розвиток молочної галузі в контексті забезпечення продовольчої безпеки України. *Економіка АПК*. 2018. № 2. С. 14-22.
12. Лукинов И. И. Эволюция экономических систем. Москва : ЗАО Изд-во Экономика, 2002. 567 с.
13. Методичні рекомендації щодо оцінки цінових продовольчих ланцюгів / Ю.О. Лупенко, О. М. Шпичак, С.О. Пашко та ін.; за ред. О. М. Шпичака. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2021. 65 с.
14. Оразов А., Надточий Л. А., Сафронова А. В. Оценка биологической ценности молока сельскохозяйственных животных. *Техника и технология пищевых производств*. 2019. Т. 49. № 3. С. 447-453.
15. Особисті підсобні господарства України – аналіз витрат та ефективності виробництва видів сільськогосподарської продукції / О. М. Шпичак, П. Т. Саблук, В. П. Ситник [та ін.] ; УААН, Ін-т аграр. економіки ; за ред. О. М. Шпичака. Київ : ІАЕ, 2001. 236 с.
16. Остапенко О. Не треба винаходити український велосипед. URL : <https://latifundist.com/reportazhy/71-aleksandr-ostapenko-ne-nado-izobretat-ukrainskij-velosiped>.
17. Офіційний вебсайт Державної служби статистики України : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
18. Производители используют ароматизаторы, которые создают «молочный» запах у фальсифицированного сливочного масла. 28.04.2018. URL : <https://agrostory.com/info-centre/market-news/proizvoditeli-ispolzuyut-aromatizatory-kotorye-sozdayut-molochnyy-zapakh-u-falsifitsirovannogo-slivo/>.
19. Романенко И. Н. Развитие продуктивного животноводства Украинской ССР. Киев : Изд-во АН УССР. 1957. 359 с.
20. Саблук П. Т. Организация и эффективность оперативного анализа животноводства в условиях внутрихозяйственного расчета ; дис. ... канд. экон. наук / Украинский НДИ экономики и организации сельского хозяйства им. А. Шлихтера. Киев, 1974.
21. Соловьев Е. Л. Н. Толстой. Его жизнь и литературная деятельность. URL : <https://libking.ru/books/nonf-/nonf-biography/168875-evgeniy-solov-ev-l-n-tolstoy-ego-zhizn-i-literaturnaya-deyatelnost.html>
22. Телеканал ZIK телепрограма «Історична правда», 2019 р.
1. Shpychak, O.M., Lupenko, Yu.O., Bodnar, O.V., et al. (2015). Analiz potочноi koniunktury i prohnaz rynkiv roslynnytskoi produktsii v Ukraini ta sviti: monohrafiia [Analysis of the current situation and forecast of markets for crop products in Ukraine and the world: monograph]. O.M. Shpychak (Ed.). Kyiv: NNTs "IAE" [In Ukrainian].
2. Shpychak, O.M., Bodnar, O.V., Pashko S.O., et al. (2017). Analiz potочноi koniunktury i prohnaz rynkiv tvarynnyskoi produktsii v Ukraini: monohrafiia [Analysis of the current situation and forecast of livestock products in Ukraine: monograph]. O.M. Shpychak (Ed.). Kyiv: NNTs "IAE" [In Ukrainian].
3. Blyzko 50% kharchovykh produktiv – falsyfikovani [Approximately 50% of food products are counterfeit]. (2017). *Agropolit*. Retrieved from: <https://agropolit.com/news/6969-blizko-50-harchovih-produktiv-falsifikovani> [In Ukrainian].
4. V Ukraini 40 tysiach tonn vershkovoho masla – falsyfikat [In Ukraine, 40,000 tons of butter is a forgery]. (2017). *Agropolit*. Retrieved from: <https://agropolit.com/news/6879-biznes-gotoviy-vkladati-koshti-v-vagoni-zernovozi> [In Ukrainian].
5. V Ukraini ne vystachae yakisnogo moloka [Ukraine lacks quality milk]. (n.d.). *Landlord*. Retrieved from: <https://landlord.ua/news/v-ukrayini-ne-vistachaye-yakisnogo-moloka/> [In Ukrainian].
6. Vasylychenko, O.M. (2018). Ekonomichna efektyvnist vyrobnytstva moloka v silskohospodarskykh pidpryemstvakh [Economic efficiency of milk production in agricultural enterprises]. *Ekonomichnyi analiz: zb. nauk. prats*, 28 (2), pp. 110-118. Ternopil: VPTs Ternopilskoho nats. ekonom. un-tu "Ekonomichna dumka" [In Ukrainian].
7. Derkach, A. (2017). Molochnyj likbez: TOP-5 mifov o moloke [Dairy educational program: TOP-5 myths about milk]. *Latifundist*. Retrieved from: <https://latifundist.com/blog/read/1994-molochnyj-likbez-top-5-mifov-o-moloke> [In Russian].
8. Dirka vid syru [Cheese hole]. (2018). *Agroday*. Retrieved from: <https://agroday.com.ua/2018/01/10/molokom-ne-pahne-100-polskyh-syriv-v-ukrayini-ye-falsyfikat/> [In Ukrainian].
9. Doilni karuseli, teliache mistechko ta 13500 litriv moloka: osoblyvosti molochnoi fermi SFH "Promin" [Milking carousels, veal town and 13,500 litres of milk: features of SFH "Promin" dairy farm]. *Landlord*. Retrieved from: <https://landlord.ua/news/doilni-karuseli-teliache-mistechko-ta-13500-litriv-moloka-osoblyvosti-molochnoi-fermy-sfh-promin/> [In Ukrainian].
10. Kazarevov, V. (2011). Chuzhie rty [Others' mouths]. *Literaturnaja gazeta*, 11-12 (6315) [In Russian].
11. Kozak, O.A. (2018). Rozvytok molochnoi haluzi v konteksti zabezpechennia prodovolchoi bezpeky Ukrainy [Milk sector development in the context of ensuring of food safety in Ukraine]. *Ekonomika APK*, 2, pp. 14-22 [In Ukrainian].
12. Lukinov, I.I. (2002). Jevoljucija jekonomicheskikh sistem [Evolution of economic systems]. Moscow: ZAO Izd-vo Jekonomika [In Russian].
13. Lupenko, Yu.O., Shpychak, O.M., Pashko, S.O., et al. (2021). Metodichni rekomendatsii shchodo otsinky tsinovyykh prodovolchyykh lantsiuhiv [Methodical recommendations for the assessment of price food chains]. O.M. Shpychak (Ed.). Kyiv : NNTs «IAE» [In Ukrainian].
14. Orazov, A., Nadtochij, L.A., & Safronova, A.V. (2019). Ocenka biologicheskoi cennosti moloka sel'skohozjajstvennykh zhivotnykh [Assessment of the biological value of milk from agricultural animals]. *Tehnika i tehnologija pishhevyykh proizvodstv*, 49 (3), pp. 447-453 [In Russian].
15. Shpychak, O.M., Sabluk, P.T., Sytnyk, V.P., et al. (2001). Osobysti pidsobni hospodarstva Ukrainy – analiz vytrat ta efektyvnosti vyrobnytstva vydiv silskohospodarskoi produktsii [Personal subsidiary farms of Ukraine: cost analysis and efficiency of production of types of agricultural products]. O.M. Shpychak (Ed.). Kyiv: IAE [In Ukrainian].
16. Ostapenko, O. (2018). Ne treba vynakhodyty ukrainskyi velosiped [It is not necessary to invent the Ukrainian bicycle]. *Latifundist*. Retrieved from: <https://latifundist.com/reportazhy/71-aleksandr-ostapenko-ne-nado-izobretat-ukrainskij-velosiped> [In Ukrainian].

23. Тивончук Я. О. Організаційно-економічний механізм формування і розвитку ринку молокопродукції у Франції та Україні: автореф. дис. ... канд. екон. наук: спец. спец. 08.00.03. Київ, 2011. 21 с.
24. Томмазо Кампанелла. Город Солнца / пер. с лат. и ком. Ф. А. Петровского; пер. прил. М. Л. Абрамсон, С. В. Шервинского и В. А. Ещина; вст. ст. В. П. Волгина. Москва-Ленинград: АН СССР, 1954. 228 с.
25. Тунік Ю. «Вадим Чагаровський; Українець тепер споживає у рази менше молочної продукції, ніж за радянських часів». 31.03.18. URL: <https://glavcom.ua/interviews/vadim-chagarovskiy-ukrajinec-spozhyvaie-u-razi-menshe-molochnoji-produkciji-nizh-za-radyanskih-chasiv-485587.html>.
26. Українські молочники мають забути про експорт продукції з високою ціною волатильністю. URL: <https://ukrainefood.org/2019/11/ukrainski-molochnyky-maiut-zabuty-pro-eksport-produkciji-z-vysokoju-tsinovoiu-volotylnistiu-dumka/>.
27. Фінансовий і ціновий механізм АПК в умовах переходу до ринку / [Саблук П. Т., Демяненко М. Я., Шпичак О. М. та ін.]; за ред. П. Т. Саблука, М. Я. Демяненка, О. М. Шпичака, Д. В. Полозенка. Київ: «Урожай», 1993. С. 126-347.
28. Формування витрат виробництва сільськогосподарської продукції та їх моніторинг в передових країнах світу / [Шпичак О. М., Боднар О. В., Воскобійник Ю. П. та ін.]; за ред. О. М. Шпичака. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2012. 204 с.
29. Чагаровський В. Пройти по краю: вызовы украинской молочной отрасли. 24 января 2018. URL: <https://latifundist.com/blog/read/2016-projti-po-grani-vyzovy-ukrainskoj-molochnoj-otrasli>.
30. Чопенко В. Молочні ріки з відкритими берегами. Дзеркало тижня № 3, 29 січня – 4 лютого 2011. С. 8
31. Энгельгардт А. Н. Письма из деревни. М.: Алгоритм, 2010. 560 с.
32. Ярмук А. Стагнация и маслозависимость: анализ молочного рынка Украины 2018, 21 березня 2019 р. URL: <https://latifundist.com/blog/read/2357-stagnatsiya-i-maslozavisimost-analiz-molochnogo-rynka-ukrainy-2018>.
33. Ashby A. W. "Jesse Collings" in Oxford Dictionary of National Biography. Oxford: Oxford University Press, 2004. Vol. 12. P. 668-669.
17. Ofitsiyniy veb-sait Derzhavnoi sluzhby statystyky Ukrainy [Official website of the State Statistics Service of Ukraine]. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua> [In Ukrainian].
18. Proizvoditeli ispolzuyut aromatizatory, kotorye sozdajut "molochnyj" zapah u falsificirovannogo slivochnogo masla [Manufacturers use flavours that create a milky smell in fake butter]. (2018). Agrostory. Retrieved from: <https://agrostory.com/info-centre/market-news/proizvoditeli-ispolzuyut-aromatizatory-kotorye-sozdayut-molochnyj-zapakh-u-falsifitsirovannogo-slivo> [In Russian].
19. Romanenko, I.N. (1957). *Razvitie produktivnogo zhivotnovodstva Ukrainskoj SSR [Development of productive animal husbandry in the Ukrainian SSR]*. Kyiv: Izd-vo AN USSR [In Russian].
20. Sabluk, P.T. (1974). Organizacija i jeffektivnost operativnogo analiza zhivotnovodstva v uslovijah vnutrizhvezjstvennogo rascheta [Organization and efficiency of operational analysis of animal husbandry in the conditions of on-farm settlement]. *Candidate's thesis*. Kyiv [In Russian].
21. Solov'ev E. L. N. Tolstoj. Ego zhizn' i literaturnaja dejatel'nost' [L.N. Tolstoy. His life and literary activity]. Retrieved from: <https://libking.ru/books/nonf-/nonf-biography/168875-evgeniy-solovev-l-n-tolstoj-ego-zhizn-i-literaturnaya-deyatelnost.html> [In Russian].
22. Telekanal ZIK teleprohrama "Istorychna pravda" [ZIK TV channel TV program "Historical Truth"]. (2019) [In Ukrainian].
23. Tyvonchuk, Ya.O. (2011). Orhanizatsiino-ekonomichniy mekhanizm formuvannia i rozvytku rynku molokoprodukciji u Frantsii ta Ukraini [Organizational and economic mechanism of formation and development of the dairy market in France and Ukraine]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [In Ukrainian].
24. Kampanella, T. (1954). *Gorod Solnca [City of the Sun]*. (F.A. Petrovskiy, Trans.) Moscow-Leningrad: AN SSSR [In Russian].
25. Tunik, Yu. (2018). "Vadym Chaharovskiy; Ukrainets teper spozhyvaie u razy menshe molochnoi produktsii, nizh za radianskykh chasiv" ["Vadym Chaharovskiy; Ukrainians now consume many times less dairy products than in Soviet times"]. *Glavcom*. Retrieved from: <https://glavcom.ua/interviews/vadim-chagarovskiy-ukrajinec-spozhyvaie-u-razi-menshe-molochnoji-produkciji-nizh-za-radyanskih-chasiv-485587.html> [In Ukrainian].
26. Ukrainski molochnyky maiut zabuty pro eksport produktsii z vysokoju tsinovoiu volatylnistiu [Ukrainian dairy farmers should forget about exporting products with high price volatility]. (2019). *UkraineFood*. Retrieved from: <https://ukrainefood.org/2019/11/ukrainski-molochnyky-maiut-zabuty-pro-eksport-produkciji-z-vysokoju-tsinovoiu-volotylnistiu-dumka/> [In Ukrainian].
27. Sabluk, P.T., Demianenko, M.Ya., Shpychak, O.M., et al. (1993). Finansovy i tsinoviy mekhanizm APK v umovakh perekhodu do rynku [Financial and price mechanism of agro-industrial complex in the conditions of transition to the market]. P.T. Sabluk, M.Ya. Demianenko, O.M. Shpychak, D.V. Polozenko (Ed.). Kyiv: «Urozhai» [In Ukrainian].
28. Shpychak, O.M., Bodnar, O.V., Voskobiinyk, Yu.P., et al. (2012). *Formuvannia vytrat vyrobnytstva silskohospodarskoj produktsii ta yikh monitorynh v peredovykh krainakh svitu [Formation of production costs of agricultural products and their monitoring in advanced countries of the world]*. O.M. Shpychak (Ed.). Kyiv: NNTs "IAE" [In Ukrainian].
29. Chagarovskij, V. (2018). Projti po kraju: vyzovy ukrainskoj molochnoj otrasli [Walk along the edge: challenges of the Ukrainian dairy industry]. *Latifundist*. Retrieved from: <https://latifundist.com/blog/read/2016-projti-po-grani-vyzovy-ukrainskoj-molochnoj-otrasli> [In Russian].
30. Chopenko, V. (2011). Molochni riky z vidkrytymy berehamy [Milky rivers with open banks]. *Dzerkalo tyzhnia*, 3, pp. 8 [In Ukrainian].
31. Jengel'gardt, A.N. (2010). Pis'ma iz derevni [Letters from the countryside] Moskva: Algoritm [In Russian].

32. Jarmak, A. (2019). Stagnacija i maslozavisimost: analiz molochnogo rynku Ukrainy 2018 [Stagnation and oil dependence: analysis of the Ukrainian dairy market in 2018]. *Latifundist*. Retrieved from: <https://latifundist.com/blog/read/2357-stagnatsiya-i-maslozavisimost-analiz-molochnogo-rynka-ukrainy-2018> [In Russian].

33. Ashby, A.W. (2004). "Jesse Collings" in Oxford dictionary of national biography. *Oxford University Press*, vol. 12, pp. 668-669 [In English].

Shpychak O. M. Organisational and economic problems of milk production in Ukraine and their solutions

The purpose of the article is: to assess organizational and economic state of the Ukrainian dairy industry production and to identify the causal links of transformational changes that have taken place and are taking place in Ukraine and have led to undesirable consequences; to determine reasons for existing natural milk production in Ukraine even in the XXI century; to offer a step-by-step solution of organizational and economic problems of dairy industry development in order to provide the domestic market with the required quantity and quality of dairy products and export potential, considering modern Ukrainian realities and experience of the leading countries of the world.

Research methods. Theoretical and methodological basis of the study was the systematic approach to determining economic processes based on the dialectical method of cognition, as well as using scientific developments of domestic and foreign scientists on the efficiency of milk production and processing, laws and regulations of state authorities of Ukraine on dairy farming and milk processing during formation of the relevant market. Monographic and abstract and logical methods were used to substantiate the research methodology and theoretical generalizations in determining the essence of organizational and economic principles of development of the dairy subcomplex and justifying the typicality concept. When working with analytics and empirical knowledge of phenomena and processes, such methods of economic research were used: comparative analysis, economic and statistical, graphic. To analyse the economic efficiency of milk production depending on various influencing factors and select groups for identifying typical dairy farms, the method of statistical groupings was used. Determining the directions of development and improving efficiency of milk production and processing in the relevant consumer market required the use of calculation and design, balance, extrapolation and other research methods.

Research results. The role and place of personal peasant farms and agricultural enterprises through their volumes and structure in the general problem of providing products of the population of Ukraine were considered. Taking into account modern Ukrainian realities and experience of the world's leading countries, a step-by-step solution of organizational and economic problems of dairy industry development was proposed in order to provide the domestic market with the required quantity and quality of dairy products and increase export potential.

Scientific novelty. For the first time, the causal links in the historical process between households and agricultural enterprises and their role in shaping the volume and quality of milk are considered. The reasons that led to the undesirable consequences were identified and suggestions for their elimination were given. It is substantiated that the quality of milk produced in households for own consumption is of high quality.

Practical significance. Necessary ways of liquidation of impersonal transfer of milk from the household before it gets into the receiving tank of the procurer were offered. It should be achieved in our conditions only by increasing the number of livestock kept in a separate household: from 1-2 cows to at least 15-20 animals, i.e. the creation of dairy family farms, as it have been done in Poland, France etc. In this case, a milk producer is fully responsible for its quality. *Tabl.: 6. Figs.: 1. Refs.: 33.*

Keywords: milk; natural production; processing; quality; organisational and economic problems; causation; transformational changes; households; mini-farms; counterfeiting, purchasing power.

Shpychak Oleksandr Mykhailovych – doctor of economic sciences, professor, academician of NAAS, chief research fellow of the department of pricing and agrarian market, National Scientific Centre "Institute of Agrarian Economics" (10, Heroiv Oborony St., 03127, Kyiv)

E-mail: om.shpychak@gmail.com

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0003-1329-5218>

Шпичак А. М. Организационно-экономические проблемы производства молока в Украине и их решение

Цель статьи – оценить во времени организационно-экономическое положение производства в молочной отрасли Украины и выявить причинно-следственные связи трансформационных изменений, что произошли и происходят в стране и привели к нежелательным последствиям. Определиться, почему в Украине даже в XXI в. существует натуральное производство молока. Предложить, с учетом современных украинских реалий и опыта ведущих стран мира, поэтапное решение организационно-экономических проблем развития молочной отрасли с целью обеспечения внутреннего рынка необходимым количеством и качеством молочной продукции и наращивание экспортного потенциала.

Методика исследования. Теоретической и методологической базой исследования послужила системный подход к определению экономических процессов на основе диалектического метода познания, с использованием научных разработок отечественных и зарубежных ученых по вопросам эффективности производства и переработки молока, законодательных и нормативных актов государственных органов власти Украины по развитию молочного скотоводства и переработки молока при формировании соответствующего рынка. Для обоснования методологии исследования, теоретических обобщений, при определении сущности организационно-экономических основ развития молокопродуктового подкомплекса, обосновании концепции типичности использованы монографический и абстрактно-логический методы. При работе с аналитикой и эмпирическом познании явлений и процессов применены такие методы экономических исследований, как: сравнительного анализа, экономико-статистический, графический. Для анализа экономической эффективности производства молока в зависимости от различных факторов воздействия; выделения групп для идентификации типичных молочных хозяйств привлекался метод статистических группировок. Определение направлений развития и повышения эффективности производства и переработки молока на соответствующем потребительском рынке потребовало использования расчетно-конструктивного, балансового методов, экстраполяции и других методов исследования.

Результаты исследования. Детализировано рассмотрена роль и место личных крестьянских хозяйств и сельскохозяйственных предприятий через их объемы и структуру в общей проблеме обеспечения продукцией населения Украины. С учетом современных украинских реалий и опыта ведущих стран мира предложено поэтапное решение организационно-экономических проблем развития молочной отрасли с целью обеспечения внутреннего рынка необходимым количеством и качеством молокопродукции и наращивание экспортного потенциала.

Элементы научной новизны. Впервые рассмотрены причинно-следственные связи в историческом процессе между хозяйствами населения и сельскохозяйственными предприятиями и их роль в формировании объемов и качества молока. Выявлены причины, которые привели к нежелательным последствиям и представлены предложения по их устранению. Обосновано, что качество молока, которое производится в хозяйствах населения для собственного потребления – высокого качества.

Практическая значимость. Предложены необходимые пути ликвидации обезличивания передачи молока от домохозяйств к попаданию его в приемную емкость заготовителя. Этого в наших условиях следует достигать только за счет наращивания поголовья, что содержится в домохозяйствах, от 1-2-х коров до, минимум, 15-20 животных, то есть создание молочных семейных миниферм, как это сделано в Польше, Франции и т.п. В таком случае производитель молока полностью отвечает за его качество. Табл.: 6. Илл.: 1. Библиогр.: 33.

Ключевые слова: молоко; натуральное производство; переработка; качество; организационно-экономические проблемы; причинно-следственные связи; трансформационные изменения; хозяйства населения; минифермы; фальсификат, покупательская способность.

Шпичак Александр Михайлович – доктор экономических наук, профессор, академик НААН, главный научный сотрудник отдела ценообразования и аграрного рынка, Национальный научный центр «Институт аграрной экономики» (03127, г. Киев, ул. Героев Оборона, 10)

E-mail: om.shpychak@gmail.com

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0003-1329-5218>

Стаття надійшла до редакції 02.04.2021 р.

Фахове рецензування: 07.04.2021 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Шпичак О. М. Організаційно-економічні проблеми виробництва молока в Україні та їх вирішення. *Економіка АПК*. 2021. № 4. С. 24 — 40. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202104024>

Shpychak, O.M. (2021). Orhanizatsiino-ekonomichni problemy vyrobnytstva moloka v ukraini ta yikh vyrishennia [Organisational and economic problems of milk production in Ukraine and their solutions]. *Ekonomika APK*, 4, pp. 24 — 40 [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202104024>

*

УДК 631.415:631.44:552.524

JEL Classification: Q12; Q15; Q20; R 13

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202104040>

О. В. ХОДАКІВСЬКА, докторка економічних наук, професорка,
членкиня-кореспондентка НААН

Р. В. ГЛАДУНЕНКО

С. Г. КОРЧИНСЬКА, кандидатка економічних наук

Л. П. ТКАЧУК

Хімічна меліорація кислих ґрунтів: організаційно-економічні заходи та сучасні технологічні рішення

Мета статті – охарактеризувати стан кислих ґрунтів в Україні та запропонувати організаційно-економічні заходи й сучасні ефективні технологічні рішення їх хімічної меліорації.

Методика дослідження. За основу досліджень слугували загальнонаукові та економічні методи дослідження, наукові праці українських і зарубіжних учених з питань розширеного відтворення родючості ґрунтів та їх хімічної меліорації. Аналітико-статистичний інструментарій та емпіричний підхід дали змогу визначити переваги вапнування кислих ґрунтів і розрахувати економічний ефект організаційно-економічних заходів та технологічних рішень. Абстрактно-логічний підхід дозволив розробити рекомендації щодо меліорації кислих ґрунтів з використанням сучасних технологій та організаційних заходів, а також сформулювати відповідні пропозиції й висновки.

Результати дослідження. Доведено, що одним із важливих напрямів підвищення родючості кислих ґрунтів є вапнування. Економічна оцінка ефективності вапнування ґрунтів свідчить, що витрати на його проведення окупуються приростами врожаю та сприяють підвищенню якості сільськогосподарської продукції. Незважаючи на

© О. В. Ходаківська, Р. В. Гладуненко, С. Г. Корчинська, Л. П. Ткачук, 2021

Элементы научной новизны. Впервые рассмотрены причинно-следственные связи в историческом процессе между хозяйствами населения и сельскохозяйственными предприятиями и их роль в формировании объемов и качества молока. Выявлены причины, которые привели к нежелательным последствиям и представлены предложения по их устранению. Обосновано, что качество молока, которое производится в хозяйствах населения для собственного потребления – высокого качества.

Практическая значимость. Предложены необходимые пути ликвидации обезличивания передачи молока от домохозяйств к попаданию его в приемную емкость заготовителя. Этого в наших условиях следует достигать только за счет наращивания поголовья, что содержится в домохозяйствах, от 1-2-х коров до, минимум, 15-20 животных, то есть создание молочных семейных миниферм, как это сделано в Польше, Франции и т.п. В таком случае производитель молока полностью отвечает за его качество. Табл.: 6. Илл.: 1. Библиогр.: 33.

Ключевые слова: молоко; натуральное производство; переработка; качество; организационно-экономические проблемы; причинно-следственные связи; трансформационные изменения; хозяйства населения; минифермы; фальсификат, покупательская способность.

Шпичак Александр Михайлович – доктор экономических наук, профессор, академик НААН, главный научный сотрудник отдела ценообразования и аграрного рынка, Национальный научный центр «Институт аграрной экономики» (03127, г. Киев, ул. Героев Оборона, 10)

E-mail: om.shpychak@gmail.com

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0003-1329-5218>

Стаття надійшла до редакції 02.04.2021 р.

Фахове рецензування: 07.04.2021 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Шпичак О. М. Організаційно-економічні проблеми виробництва молока в Україні та їх вирішення. *Економіка АПК*. 2021. № 4. С. 24 — 40. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202104024>

Shpychak, O.M. (2021). Orhanizatsiino-ekonomichni problemy vyrobnytstva moloka v ukraini ta yikh vyrishennia [Organisational and economic problems of milk production in Ukraine and their solutions]. *Ekonomika APK*, 4, pp. 24 — 40 [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202104024>

*

УДК 631.415:631.44:552.524

JEL Classification: Q12; Q15; Q20; R 13

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202104040>

О. В. ХОДАКІВСЬКА, докторка економічних наук, професорка,
членкиня-кореспондентка НААН

Р. В. ГЛАДУНЕНКО

С. Г. КОРЧИНСЬКА, кандидатка економічних наук

Л. П. ТКАЧУК

Хімічна меліорація кислих ґрунтів: організаційно-економічні заходи та сучасні технологічні рішення

Мета статті – охарактеризувати стан кислих ґрунтів в Україні та запропонувати організаційно-економічні заходи й сучасні ефективні технологічні рішення їх хімічної меліорації.

Методика дослідження. За основу досліджень слугували загальнонаукові та економічні методи дослідження, наукові праці українських і зарубіжних учених з питань розширеного відтворення родючості ґрунтів та їх хімічної меліорації. Аналітико-статистичний інструментарій та емпіричний підхід дали змогу визначити переваги вапнування кислих ґрунтів і розрахувати економічний ефект організаційно-економічних заходів та технологічних рішень. Абстрактно-логічний підхід дозволив розробити рекомендації щодо меліорації кислих ґрунтів з використанням сучасних технологій та організаційних заходів, а також сформулювати відповідні пропозиції й висновки.

Результати дослідження. Доведено, що одним із важливих напрямів підвищення родючості кислих ґрунтів є вапнування. Економічна оцінка ефективності вапнування ґрунтів свідчить, що витрати на його проведення окупуються приростами врожаю та сприяють підвищенню якості сільськогосподарської продукції. Незважаючи на

© О. В. Ходаківська, Р. В. Гладуненко, С. Г. Корчинська, Л. П. Ткачук, 2021

високу екологічну ефективність вапнування, обсяги та якість цих робіт уже досить тривалий час не відповідають фактичним потребам землеробства. Так, у 2019 р. площі провапнованих ґрунтів скоротилися порівняно з 1990 р. у 10,5 рази. У свою чергу скорочення масштабів хімічної меліорації ґрунтів веде до негативних екологічних і економічних наслідків. Недобір продукції рослинництва через надмірну кислотність ґрунтів у перерахунку на зерно становить понад 2,0 млн тонн, що оцінюється в 10-12 млрд грн щорічно. Разом із тим результати агрохімічних обстежень ґрунтів свідчать, що спостерігається тенденція до збільшення площ кислих ґрунтів.

Елементи наукової новизни. Запропоновано як один із сучасних й високоефективних заходів меліорації кислих ґрунтів використання гранульованого вапняку, що забезпечує швидке їх розкислення та сприяє підвищенню урожайності сільськогосподарських культур до 30%, забезпечуючи окупність заходів з меліорації кислих земель уже в перший рік їх проведення. Також встановлено, що за використання гранульованих форм меліорантів усуваються технологічні труднощі застосування вапнякових матеріалів та знижуються витрати на їх внесення, що дозволяє значно спростити технології їх застосування і вносити як самостійно, так і в поєднанні з іншими мінеральними добривами за допомогою стандартних розкидачів добрив. Крім того з'являється можливість транспортування вапнякових добрив на великі відстані, що робить їх більш доступними для українських аграріїв на всій території країни.

Практична значущість. Запропоновано напрями підвищення ефективності робіт із хімічної меліорації кислих ґрунтів, які передбачають: забезпечення науково обґрунтованого циклу хімічної меліорації ґрунтів та досягнення позитивного балансу кальцію у ґрунтах шляхом проведення щорічного вапнування на площі 1400 тис. га; компенсування вартості робіт із хімічної меліорації ґрунтів за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів, різке скорочення якого призвело до фактичного їх призупинення; широке використання місцевих покладів карбонатів та стимулювання розвитку вітчизняної індустрії виробництва гранульованих вапнякових добрив, рентабельність застосування яких у 2-2,5 рази вища, ніж традиційних вапнякових матеріалів. Табл.: 8. Бібліогр.: 17.

Ключові слова: вапнування; кислі ґрунти; меліорація; родючість ґрунтів; державна підтримка; гранульовані вапновмісні добрива.

Ходаківська Ольга Василівна – докторка економічних наук, професорка, членкиня-кореспондентка НААН, заступниця директора – завідувачка відділу земельних відносин та природокористування, Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» (03127, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10)

E-mail: iae_zem@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9427-9561>

Гладуненко Роман Володимирович – виконавчий директор, Асоціація «Українська асоціація вапняної промисловості» (35601, Рівненська обл., м. Дубно, вул. Д. Галицького, 9)

E-mail: info@limeindustry.in.ua

Корчинська Світлана Георгіївна – кандидатка економічних наук, старша наукова співробітниця відділу земельних відносин та природокористування, Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» (03127, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10)

E-mail: solo@iae.kiev.ua

Ткачук Лариса Павлівна – провідна економістка відділу земельних відносин та природокористування, Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» (03127, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10)

E-mail: larisa@iae.kiev.ua

Постановка проблеми. У сучасних умовах соціально-економічного розвитку аграрна галузь України трансформувалася в один з основних бюджетоутворюючих секторів національної економіки, який нині генерує близько 13% ВВП країни, забезпечує 2/5 надходжень валютної виручки, слугує основою розвитку харчової і переробної промисловості, гарантує продовольчу безпеку населення, розвиток сільських територій та територіальних громад, формує понад 70% дохідної частини місцевих бюджетів. Однак ефективність виробництва агропродовольчої продукції значною мірою залежить від таких чинників, як рівень інтенсифікації виробництва та ґрунтова родючість. Наукою і практикою доведено, що на стан родючості ґрунтів впливає не лише забезпеченість їх вологою та достатньою кількістю поживних речовин, а й реакція ґрунтового розчину. Більшість сільськогосподарських культур для активного росту і розвитку потребують слабокислої або нейтральної реакції. Особливо чутливі до кислотності ґрунтів і добре розвиваються лише на

нейтральних і слабокислих ґрунтах озима пшениця, ячмінь, кукурудза, горох, цукрові й кормові буряки, конюшина тощо.

Нині площа кислих ґрунтів в Україні перевищує 10 млн га. В основному це стосується Полісся та Лісостепу, а також передгірних і гірських районів Карпат. У таких областях, як Закарпатська та Івано-Франківська частка кислих ґрунтів сягає 70%, Київська, Житомирська, Хмельницька – 55-60, Сумська, Черкаська і Чернігівська – 35-40, Полтавська і Харківська – 10-15%. У цілому по Україні ґрунти, які потребують хімічної меліорації становлять 36,8% від загальної площі орних земель [2, 3].

Поглиблення й активізація процесів закислення ґрунтів зумовлені різким скороченням обсягів робіт з вапнування, що зумовлено фізичною недоступністю вапнякових матеріалів, недостатньою поінформованістю землекористувачів про сучасні енерго- й ресурсоощадні технології розкислення ґрунтів, відсутністю стимулювання заходів з хімічної меліорації ґрунтів, браком бюджетного

їх фінансування та, часто, недооцінкою ефективності й важливості згаданого заходу товаровиробниками.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання теорії і практики підвищення родючості ґрунтів, ефективного використання меліорантів для розкислення ґрунтів знайшли своє відображення в наукових працях українських учених: С. А. Балюка [2]; В. А. Величка [4]; Є. С. Коваленка [6]; О. А. Корчинської [7]; Г. А. Мазура [8]; В. В. Медведєва [9, 10]; Г. М. Седіла, А. Й. Габріель, О. Й., Качмар, Ю. М. Оліфіра [1]; М. А. Ткаченка, І. М. Кондратюк, Н. Є. Борис [11] та ін. Однак більшість складових цієї проблеми залишаються невирішеними й актуальними на сучасному етапі розвитку агропромислового виробництва.

Мета статті – охарактеризувати стан кислих ґрунтів в Україні та запропонувати організаційно-економічні заходи й сучасні ефективні технологічні рішення їх хімічної меліорації.

Виклад основних результатів дослідження.

Актуальність проблеми хімічної меліорації кислих ґрунтів. По-перше, кисла реакція ґрунтового розчину гальмує поглинання катіонів кальцію, магнію, амонію, руйнує ґрунтові колоїди, підвищує дисперсність і рухомість гумусу. У кислих ґрунтах ослаблена або припинена фіксація азоту повітря, приглушені процеси амоніфікації та нітрифікації, різко погіршуються умови азотного живлення [15-17].

По-друге, головне значення вапна для родючості ґрунту полягає в тому, що воно виступає джерелом увібраного кальцію, який запобігає втратам найціннішої частки ґрунту – гумусу [10].

По-третє, вапнування значно поліпшує водно-фізичні і фізико-механічні властивості ґрунтів. Знижується їх щільність, зростає водопроникність і поруватість, збільшується стійкість ґрунтів до водної та вітрової ерозії [11].

По-четверте, упродовж останнього часу у структурі посівних площ відбулися суттєві зміни. У лісостеповій і поліській частинах України, де поширені переважно ґрунти з кислою реакцією ґрунтового розчину, основні площі знаходяться під такими високорентабельними культурами як соя, соняшник, кукурудза, пшениця, ячмінь. Усі вони належать до кальцієфілів і забезпечують найвищі врожаї на ґрунтах з нейтральною реакцією ґрунтового розчину.

По-п'яте, нині до мінімуму зведені обсяги внесення органічних добрив (гній, гноєві компости тощо). Перевага надана фізіологічно кислим азотним добривам, внесення яких у чистому вигляді суттєво посилює процеси підкислення ґрунту.

По-шосте, зміни клімату зумовили поширення теплолюбних кальцієфільних культур далеко на північ, що активізувало процеси втрати ґрунтами кальцію та їх закислення [5].

Вплив вапна на зміну кислотності ґрунту. Надмірну кислотність ґрунту усувають шляхом вапнування. Хімічну меліорацію здійснюють з метою створення оптимальної реакції ґрунтового розчину, повнішого засвоєння поживних речовин з ґрунту і внесених добрив. Її зазвичай проводять один раз за ротацию сівозміни або за кілька років. Основне цільове завдання – створити високу буферну ємність ґрунтів, що забезпечуватиме їх стійке функціонування за різних умов зовнішніх впливів її навантажень.

Вапнування кислих ґрунтів поліпшує їх фізико-хімічні та агрофізичні властивості, позитивно впливає на розвиток корисної мікрофлори і біологічну активність кореневмісного шару ґрунту, забезпечує зростання обсягів валових зборів та підвищує якість врожаю [6].

Внесення вапна повною нормою за гідролітичною кислотністю сприяє зростанню рН ґрунтового розчину на 1,3 одиниці, що значно підвищує родючість ґрунту, а також відповідно урожайність та якість продукції рослинництва (табл. 1).

1. Вплив різних норм вапна на зміну кислотності ґрунту

Норма вапна за гідролітичною кислотністю	Перед закладанням досліду	Після трьох років внесення вапна	рН, ±
	рН	рН	
Без вапна	4,8	4,7	- 0,1
0,5 г.к.	4,8	5,6	+ 0,8
1,0 г.к.	4,8	6,1	+ 1,3
1,5 г.к.	4,8	6,5	+ 1,7

Джерело: За даними Інституту сільського господарства Полісся.

Вплив вапнування ґрунтів на рівень урожайності сільськогосподарських культур та їх якісні характеристики. Хімічна меліорація ґрунтів являє собою високо-ефективний захід. Численні дослідження наукових установ і практика свідчать, що внесення оптимальних доз вапна забезпечує у середньому приріст урожаю озимої пшениці до 5,5 ц/га, кукурудзи на зерно – до 9, картоплі – до 20, цукрових буряків – до 50, сіна багаторічних трав – до 10 ц/га тощо.

Дані тривалого стаціонарного дослідження Інституту сільськогосподарства Карпатського регіону НААН щодо вивчення ефективності вапнування кислих ясносірих лісових оглеєних ґрунтів Лісостепу західного, проведеного раз за ротацію семипільної сівозміни, свідчать про середні прирости врожаю [8]:

- пшениця озима після конюшини – 8,0–10,5 ц/га;
- пшениця озима після кукурудзи – 5,2–6,5 ц/га;
- ячмінь ярий – 4,0–5,0 ц/га;
- кукурудза на силос – 50–60 ц/га;
- буряки цукрові – 50–80 ц/га;
- конюшина лучна – 15–30 ц/га.

Вапно позитивно впливає не тільки на підвищення урожаю, але й на якість сільськогосподарської продукції: на 30–40% збіль-

шується вміст білка озимої пшениці, на 3–5% – вміст крохмалю в картоплі тощо.

Варто також зазначити важливу протирадіаційну роль вапна. Внесення його повною нормою за гідролітичною кислотністю зменшує вміст стронцію і цезію у рослинах в 2–2,5 рази, а в окремих випадках і втричі [13].

Відносно невелике збільшення витрат на вапнування дозволяє істотно знизити ресурсомісткість сільськогосподарської продукції. Так, після проведення хімічної меліорації для виробництва 1 т зерна озимої пшениці потрібно на 15% менше земельної площі, на 20% – пального і мастил, тоді як продуктивність праці зростає на 16%. Безперечно, вапнування це не єдина умова стабільного зростання продуктивності землеробства, проте обов'язкова для Полісся і Лісостепу, де з 20 млн га орних земель на кислі ґрунти припадає понад 9 млн га.

Ретроспектива питання. Враховуючи важливе значення хімічної меліорації у підвищенні родючості ґрунтів, з 1965 р. заходи з вапнування проводилися за рахунок коштів державного бюджету. Це дозволило довести щорічне внесення вапнякових матеріалів у 1990 р. до 8 млн т на площі 1,5 млн га (табл. 2).

2. Обсяги робіт з хімічної меліорації кислих ґрунтів в Україні з 1961-го по 1990 р. (середньорічні дані)

Показник	Роки					
	1961 - 1965	1966- 1970	1971- 1975	1976- 1980	1981- 1985	1986- 1990
Площа вапнування, тис. га	393,3	1186,5	1310,5	1262,2	1462,2	1564,0
Внесено вапна, тис. т	1228,4	4379,4	4662,5	4712,4	5888,4	7993,0
Внесено вапна на 1 га, т	3,1	3,7	3,6	3,7	4,0	5,1

Джерело: Дослідження ННЦ «Інститут аграрної економіки».

Результатом проведення робіт з вапнування кислих ґрунтів за період 1966–1990 рр. стало поліпшення їх якісного стану,

насамперед через зниження показників ґрунтової кислотності (табл. 3)

3. Зміна кислотності орних земель за результатами п'яти турів агрохімічного обстеження

Тур обстеження	Роки	До загальної площі орних земель, %			
		сильно-кислі	середньо-кислі	слабо-кислі	нейтральні і близькі до нейтральних
I	1966–1970	6,1	12,8	15,5	65,6
II	1971–1975	3,8	8,5	14,2	70,4
III	1976–1980	2,5	8,0	17,4	70,0
IV	1981–1985	2,2	7,2	17,4	71,2
V	1986–1990	1,8	6,7	17,2	72,4

Джерело: За даними Державного технологічного центру охорони родючості ґрунтів.

Так, з 1966-го по 1990 р. площі сильнокислих ґрунтів скоротилися у 3,4 раза, середньо-кислих – 1,9 раза, а площа нейтральних і близьких до нейтральних ґрунтів – збільшилася в 1,1 раза. Це у свою чергу досить позитивно вплинуло на урожайність сільськогосподарських культур.

Сучасний стан. За останні роки обсяги хімічної меліорації значно зменшилися (табл. 4). У 2019 р. було провапновано лише 137,7 тис. га, за обсягу внесених меліорантів 378,0 тис. т, що в 10,5 раза менше від рівня, досягнутого у 1990 р. та 9,8% до потреби.

4. Динаміка обсягів робіт з вапнування кислих ґрунтів в Україні за 1990-2019 рр.

Показник	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2019
Площа вапнування, тис. га	1439,2	267,8	23,9	41,6	73,2	88,1	137,7
Внесено вапна, тис. т	7371,6	1423,5	169,8	243,1	340,8	454,1	378,0
Внесено на 1 га, т	5,1	5,3	7,1	5,8	4,6	5,1	2,7

Джерело: Дослідження ННЦ «Інститут аграрної економіки».

Скорочення масштабів хімічної меліорації ґрунтів веде до негативних екологічних і економічних наслідків. Вже сьогодні з непровапнованих площ щорічний недобір продукції рослинництва з розрахунку на зерно перевершує 2 млн т. Результати агрохімічних обстежень ґрунтів свідчать, що спостерігається тенденція до збільшення площ кислих ґрунтів. Особливо непокоїть ситуація з рівнем родючості ґрунтів у Лісостепу: в цій зоні з 10 областей лише у трьох – Тернопільській, Хмельницькій і Чернівецькій – відзначається незначне скорочення площ кислих ґрунтів, щодо решти областей – вони невпинно зростають.

Вміст кальцію в ґрунті не постійна величина. Певна його кількість витрачається на нейтралізацію фізіологічно кислих форм мінеральних добрив (табл. 5). Крім того, значні втрати кальцію відбуваються внаслідок виносу його з урожаєм сільськогосподарських культур (табл. 6) та у результаті вилугування з орного шару ґрунту. Як засвідчують дослідження, з 1 га ріллі вилугується 75 кг кальцію. Розміри втрат карбонатів із ґрунту залежать від різних факторів: механічного складу ґрунту, рівня кислотності, кількості використаних мінеральних добрив тощо.

5. Дози CaCO_3 для нейтралізації фізіологічно кислих добрив (на 1 ц туків, ц)

Добрива	Хімічна формула	Необхідно CaCO_3
Сульфат амонію	$(\text{NH}_4)_2\text{SO}_4$	1,13
Карбамід	$\text{CO}(\text{NH}_2)_2$	0,8
Аміачна селітра	NH_4NO_3	0,74
Аміачна вода	$\text{NH}_3 + \text{H}_2\text{O}$	0,4
Аміак рідкий	NH_3	1,47
Суперфосфат гранульований	$\text{Ca}(\text{H}_2\text{PO}_4)_2$	0,10
Суперфосфат порошковидний	$\text{Ca}(\text{H}_2\text{PO}_4)_2$	0,10
Суперфосфат подвійний	$\text{Ca}(\text{H}_2\text{PO}_4)_2$	0,10
Хлористий калій	K_2O	0,30

Джерело: Довідник по удобренню сільськогосподарських культур / за ред. П. О. Дмитренко, Б. С. Носка. Київ : Урожай, 1987. С. 183.

6. Середній винос кальцію і магнію з урожаєм (на 10 ц продукції, кг) в перерахунку на CaCO_3

Культура	CaCO_3	MgCO_2	Сума карбонатів
Пшениця озима	6,3	6,5	12,8
Пшениця яра	5,6	7,8	13,4
Жито озиме	8,0	6,0	14,8
Кукурудза на зерно			13,7
Ячмінь ярий	7,7	6,3	14,0
Овес	9,7	7,2	26,5
Гречка	18,0	8,5	26,5
Соняшник			47,0
Цукрові буряки	2,9	1,3	4,2

Соя			36,2
Льон-довгунець	17,1	16,4	33,5
Кормові коренеплоди	0,5	1,0	1,5
Картопля	0,5	1,5	2,0
Однорічні трави - сіно	30,0	10,6	40,6
Багаторічні трави сіно	27,0	12,5	39,5

Джерело: Дослідження ННЦ «Інститут аграрної економіки».

Нині баланс кальцію зберігає від'ємний тренд, а винос його з ґрунту перевищує надходження у 4,6 рази (табл. 7).

7. Баланс кальцію в ґрунтах України, 2019 р.

Стаття	CaCO ₃
<i>Надходження</i>	
Вапнякові добрива, тис. т	378,0
Мінеральні добрива, тис. т	4,6
Органічні добрива, тис. т	139,0
Опади, тис. т	293,4
Насіння культур, тис. т	5,78
Усього, тис. т	820,8
на 1 га посівної площі, кг/га	45,5
<i>Витрати</i>	
Вилуговання з орного шару ґрунту, тис. т	1483,3
Винос урожаєм, тис. т	740,2
Нейтралізація кислотності туків, тис. т	1576,2
Усього, тис. т	3799,7
на 1 га посівної площі, кг/га	210,6
Баланс кальцію (±), тис. т	-2978,9
на 1 га посівної площі, кг/га	-165,1

Джерело: За даними ННЦ «Інститут аграрної економіки».

Для проведення науково обґрунтованого циклу хімічної меліорації та забезпечення позитивного балансу кальцію у ґрунтах необхідно збільшити обсяги вапнування ґрунтів й довести їх рівень до 1400 тис. га щорічно.

Проблеми хімічної меліорації ґрунтів та шляхи їх розв'язання. Постачання вапнякових матеріалів сільському господарству до 90-х років здійснювали понад двадцять підприємств, підпорядкованих різним відомствам. У зоні Полісся основними вапняковими добривами були вапняно-сірчані відходи Роздольського гірничо-збагачувального комбінату Львівської області, які за якістю не поступалися високоефективному хімічному меліоранту – вапняковому борошну, проте їх завозили недостатньо (до 40% від потреби). На сьогодні обсяги видобутку вапна скоротилися до 5-30 тис. т на рік, що не може забезпечити фактичну його потребу. Головна перевага місцевих вапнякових добрив – це відносно проста технологія виробництва, а також наближення до місць споживання, що значно скорочує витрати на транспортування і відповідно на вапнування в цілому. Однак

розрахунки показують, що через високу вартість транспортування економічно недоцільно постачати вапнякові матеріали у віддалені регіони, як, наприклад, із Роздольського гірничо-збагачувального комбінату Львівської області в Житомирську, Волинську чи Вінницьку області, що фактично стримує роботи з хімічної меліорації кислих ґрунтів.

У дев'яти областях нині працюють цехи з добування і переробки місцевих карбонатних порід (крейди, мергелю, вапняків та ін.). Утім у більшості з них продуктивність наразі досить низька (15-20 тис. т у рік). При цьому варто зауважити, що значною мірою вона залежить від кліматичних умов, оскільки в технології приготування місцевих меліорантів переважно використовується природне сушіння.

У місцях розташування цукрових заводів сільськогосподарськими підприємствами досить часто застосовуються вапновмісні відходи цукрової промисловості – дефекат, який містить до 70% CaCO₃, 0,3-0,5% N, 1-2% P₂O₅, 0,6-0,9% K₂O та до 15% органічних речовин. Внесення дефекату сприяє не лише підвищенню урожайності сільськогосподарських

культур (цукрових буряків – 20–40 ц/га, озимої пшениці – 5–6 ц/га, багаторічних трав – до 10 ц/га), а й на 0,2–0,4% збільшує вміст цукру в цукрових буряках. Внесення його виявляє позитивну дію залежно від дози і механічного складу ґрунтів протягом 5–10 років. У 2019 р. було вироблено близько 900 тис. т дефекату, що за сприятливих умов дозволило б провапнувати 180–225 тис. га кислих земель, проте це не забезпечило фактичну потребу у вапнуванні.

Разом із тим слід визнати – традиційні технології проведення хімічної меліорації залишаються досить ресурсо- й енерговитратними. У цьому зв'язку назріла об'єктивна потреба в принципово нових підходах до вирішення проблем вапнування кислих ґрунтів з обов'язковим переходом на ресурсозберігаючі технології. Це зумовлено також і тим, що за традиційної технології процес вапнування доволі часто дороговартісний захід із тривалим періодом окупності. Наявні й технологічні труднощі, пов'язані з необхідністю рівномірного внесення розмелених меліорантів або вологих вапнякових матеріалів (вапняковий шлам, дефекат тощо). Ще одна причина, що часто стримує проведення робіт із вапнування та змушує аграріїв відмовлятися від такого заходу – високі дози меліорантів, які потрібно вносити для розкислення ґрунтів та порівняно високі витрати на їх транспортування.

Альтернатива традиційним технологіям вапнування ґрунтів – гранульовані вапновмісні добрива. Одним із перспективних шляхів вирішення існуючої проблеми в сучасних умовах є виробництво й широке застосування гранульованих вапновмісних добрив. Серед найбільших вапнякових кар'єрів країни, де здійснюється його виробництво, вирізняються ПрАТ «Тернопільський кар'єр», ТОВ «РівТрейд», ТОВ «Торговий дім «Інтерагроінвест», ТОВ «Славута-Кальцій» торгового дому «Укральянс», ТОВ «Ендюренс».

По-перше, поява на ринку нових гранульованих форм вапнякових меліорантів, які не поступаються за ефективністю перед пилоподібними матеріалами, дозволяє значно спростити технології їх застосування і внести як самостійно, так і в поєднанні з іншими мінеральними добривами за допомогою стандартних розкидачів добрив. При цьому з'являється можливість локального внесення вапнякових матеріалів у ґрунт

окремо або в поєднанні з іншими видами добрив. Такий спосіб внесення меліорантів забезпечує окупність їх застосування уже в перший рік навіть на ґрунтах із середньою потребою у вапнуванні.

По-друге, за використання гранульованих форм меліорантів усуваються технологічні труднощі застосування вапнякових матеріалів та знижуються витрати на їх внесення, постає можливість гнучкої зміни дози, способів і термінів внесення меліорантів. При порівняльних дослідженнях на полях, де застосовували гранульовані меліоранти в дозах 500–600 кг/га, та на полях, де вапно вносили у нормі 5–6 тонн/га, приріст урожайності був практично однаковим. Це вказує на те, що навіть невисокі дози гранульованого вапняку за правильної технології його застосування спроможні активувати ґрунтові обмінні процеси та реалізувати потенціал урожайності сільськогосподарських культур. Крім того, з'являється можливість транспортування вапнякових добрив на великі відстані, що перетворює їх на більш доступні для українських аграріїв на всій території країни.

По-третє, досить важливо, що середня вартість якісних гранульованих меліорантів знаходиться в межах 3000–3500 грн/т, тому навіть за внесення 0,5 т/га витрати на вапнування становитимуть 1500–1800 грн/га, забезпечуючи приріст урожайності 3–5 ц умовних зернових одиниць, що уже в перший рік використання дозволяє окупити згаданий захід. Таким чином, вапнування ґрунтів у сучасних умовах економічно виправдане та технологічно доступне.

По-четверте, використання гранульованих вапновмісних добрив: активізує біологічну активність ґрунту завдяки розвитку мікроорганізмів; регулює й підтримує оптимальні для сільськогосподарських культур показники реакції ґрунтового розчину; забезпечує рослин доступним кальцієм; поліпшує структуру ґрунту, формуючи агрономічно цінну грудочкувато-зернисту структуру; підвищує ємність катіонного обміну та поліпшує буферність; зменшує ризики післядії застосування пестицидів і гербіцидів (прояви фітотоксичності); підвищує ефективність дії мінеральних добрив (доступність макро/мезо/мікроелементів збільшується до 30%), що у свою чергу позитивно впливає на агрономічну і економічну їх ефективність; сприяє затримуванню та накопиченню вологи в ґрунтах, що особливо проявляється

в умовах випадання невеликої кількості опадів.

У районах розташування кислих ґрунтів без широкомасштабних робіт з їх хімічної меліорації не можна домогтися високого рівня продуктивності землеробства, максимального використання всіх виробничих ресурсів та реалізації генетичного потенціалу сортів сільськогосподарських культур. Вапнування повинне стати пріоритетним напрямом

інтенсифікації землеробства на Поліссі та в Лісостепу України, де сконцентровано понад 50% кислих ґрунтів. Розрахунки економічної ефективності внесення вапна у 2019 р. показують, що кожна гривня, затрачена на використання вапнякових матеріалів, дозволяє отримати 1,39 грн чистого доходу (табл. 8), за умови застосування гранульованих меліорантів окупність заходу буде ще вищою.

8. Економічна ефективність вапнування кислих ґрунтів в Україні, 2019 р.

Країна	Провапнована площа, тис. га	Вартість приросту урожаю, тис. грн	Витрати на вапнування, тис. грн	Умовно чистий дохід	
				усього, тис. грн	на 1 грн витрат, грн
Україна	137,7	165240	69056	96184	1,39

Джерело: Дослідження ННЦ «Інститут аграрної економіки».

Висновки. 1. Одним із важливих напрямів підвищення родючості кислих ґрунтів є вапнування. Економічна оцінка ефективності вапнування ґрунтів свідчить, що витрати на його проведення окупуються приростами врожаю та сприяють підвищенню якості сільськогосподарської продукції.

2. Незважаючи на високу екологічну ефективність вапнування, обсяги та якість цих робіт за останні роки не відповідають фактичним потребам землеробства. Так, у 2019 р. площі провапнованих ґрунтів скоротилися порівняно з 1990 р. у 10,5 раза.

3. Зменшення масштабів хімічної меліорації ґрунтів веде до негативних екологічних і економічних наслідків. Так, щорічний недобір продукції рослинництва через надмірну кислотність ґрунтів у перерахунку на зерно становить понад 2,0 млн т, що оцінюється в 10-12 млрд грн. Разом із тим, за результатами агрохімічних обстежень ґрунтів спостерігається тенденція до збільшення площ кислих ґрунтів.

4. Основною причиною зменшення обсягів вапнування ґрунтів стало скорочення фінансування проведення таких робіт і, як наслідок, від'ємний баланс кальцію в землеробстві та недобір урожаю.

5. Для подальшого підвищення ефективності робіт з хімічної меліорації кислих ґрунтів необхідно:

- обсяги вапнування ґрунтів привести у відповідність із потребами землеробства, зокрема, з метою забезпечення науково обґрунтованого циклу хімічної меліорації ґрунтів та досягнення позитивного балансу

кальцію у ґрунтах обсяги вапнування слід проводити на площі 1400 тис. га щорічно;

- розглянути можливість щодо фінансування робіт з хімічної меліорації ґрунтів за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів, різке скорочення якого призвело до фактичного призупинення цих робіт;

- для зменшення витрат на вапнування ґрунтів доцільно ширше використовувати місцеві поклади карбонатів та стимулювати розвиток вітчизняної індустрії виробництва гранульованих вапнякових добрив, рентабельність застосування яких у 2-2,5 раза вища, ніж традиційних вапнякових матеріалів.

6. Використання гранульованого вапняку зумовлює швидке розкислення ґрунтів та сприяє підвищенню урожайності сільськогосподарських культур до 30%, забезпечуючи окупність заходів з меліорації кислих земель уже в перший рік їх проведення.

7. За використання гранульованих форм меліорантів усуваються технологічні труднощі застосування вапнякових матеріалів та знижуються витрати на їх внесення, що дозволяє значно спростити технології їх застосування і вносити як самостійно, так і в поєднанні з іншими мінеральними добривами за допомогою стандартних розкидачів добрив, стає можливою гнучка зміна доз, способів та термінів внесення меліорантів. Крім того, з'являється можливість транспортування вапнякових добрив на великі відстані, що перетворює їх на більш доступні для українських аграріїв на всій території країни.

8. Розв'язання проблем хімічної меліорації кислих ґрунтів потребує серйозної

державної підтримки. Позаяк її вирішення на рівні державної політики створить умови для збільшення валового виробництва продукції, ефективнішої фондовіддачі, а також сприятиме зниженню деградації ґрунтів.

У цілому організаційні, технологічні, бюджетно-фінансові заходи щодо розкислення ґрунтів виступають запорукою збільшення валового виробництва сільськогосподарської

продукції, підвищення фондовіддачі в галузі рослинництва, поліпшення екологічного стану ґрунтів та довкілля, створення передумови для зупинення процесів деградації продуктивних земель в Україні. З огляду на це доцільно розробити й ухвалити державну програму розкислення ґрунтів шляхом проведення заходів з їх хімічної меліорації (вапнування).

Список бібліографічних посилань

1. Альтернативний підхід до технології вапнування / Седіло Г. М., Габриєль А. Й., Качмар О. Й., Оліфір Ю. М. *Агроном*, 2019. URL : <https://www.agronom.com.ua/alternatyvnyj-pidhid-do-tehnologiyi-vapnuvannya>.
2. Балиук С. А., Медведєв В. В., Тараріко О. Г. та ін. Національна доповідь про стан родючості ґрунтів України / за ред. С. А. Балиука, В. В. Медведєва, О. Г. Тараріко та ін. Київ : [б. в.], 2010. 112 с.
3. Вапнування та відтворення родючості ґрунтів в сучасних господарсько-економічних умовах : матеріали Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф., м. Рівне, 25 липня 2012 р. Рівне, 2012. 108 с.
4. Велічко В. А. Екологія родючості ґрунтів. Київ : Аграрна наука, 2010. 271 с.
5. Веремеєнко С. І. Вапнування кислих ґрунтів. *Агро1*, 2020. № 54 URL : <https://www.agroone.info/publication/vapnuvannya-kisligh-gruntiv>.
6. Коваленко Є. С., Ткаченко М. А., Борис Н. Є. Вапнування в Україні. *Українськ*, 2020. URL : <https://ukralians.com/articles/vapnuvannya-v-ukraini>.
7. Корчинська О. А. Організаційно-економічне регулювання розширеного відтворення родючості ґрунтів : монографія. Київ : ННЦ ІАЕ, 2015. 360 с.
8. Регулювання родючості сірого лісового ґрунту за різного технологічного навантаження у сівозміні / Мазур Г. А., Ткаченко М. А., Кондратюк І. М., Шкляр В. М. *Шляхи підвищення ефективності використання землі в сучасних умовах*. Київ : Едельвейс, 2016. С. 84-96.
9. Стан родючості ґрунтів України та прогноз його змін за умов сучасного землеробства / за ред. В. В. Медведєва, М. В. Лісового. Харків : Штрих, 2001. 100 с.
10. Технологія відтворення родючості ґрунтів в сучасних умовах / за ред. С. М. Рижук і В. В. Медведєва. Харків, 2003. 214 с.
11. Ткаченко М. А., Кондратюк І. М., Борис Н. Є. Хімічна меліорація кислих ґрунтів: монографія. Вінниця : ТОВ «ТВО-РИ», 2019. 318 с.
12. Ходаківська О. В., Корчинська С. Г., Матвієнко А. П. Економічні проблеми відтворення родючості ґрунтів. *Вісник аграрної науки*. 2012. № 12. С. 71-75.
13. Ходаківська О. В. Екологізація аграрного виробництва : монографія. Київ : ННЦ ІАЕ, 2015. 350 с.
14. Ходаківська О. В., Корчинська С. Г. Ефективність застосування мінеральних і органічних добрив у сільському господарстві. *Економіка АПК*. 2016. № 4. С. 21-27.
15. Millar C.E. Soil Fertility. New York: John Wiley, 1955. 436 p.
16. Wortman C., Mamo M., Shapiro C. Management Strategies to Reduce the Rate of Soil Acidification. NebGuide G 1503//University of Nebraska Extension, Lincoln, 2009. 138 p.
17. Zhou Wei, Li Jiyuan E. Agriculture Research. 1998. Vol 1. № 77. 118 p.

References

1. Sedilo, H.M., Habryiel, A.Y., Kachmar, O.Y., & Olifir, Yu.M. (2019). Alternatyvnyi pidkhd do tekhnologii vapnuvannya [Alternative approach to liming technology]. *Ahronom*. Retrieved from: <https://www.agronom.com.ua/alternatyvnyj-pidhid-do-tehnologiyi-vapnuvannya> [In Ukrainian].
2. Baliuk, S.A., Medvediev, V.V., Tarariko, O.H., et al. (2010). *Natsionalna dopovid pro stan rodiuchosti gruntiv Ukrainy* [National report on the state of soil fertility of Ukraine]. S.A. Baliuk, V.V. Medvediev, O.H. Tarariko, et al. (Eds.). Kyiv: [b. v.] [In Ukrainian].
3. *Vapnuvannya ta vidtvorennia rodiuchosti gruntiv v suchasnykh hospodarsko-ekonomichnykh umovakh: materialy vseukr. nauk.-prakt. Internet-konf. [Liming and reproduction of soil fertility in modern economic conditions: Materials of All-Ukrainian. scientific-practical Internet conference].* (2012). Rivne [In Ukrainian].
4. Velychko, V.A. (2010). *Ekolohiia rodiuchosti gruntiv* [Ecology of soil fertility]. Kyiv: Ahrarna nauka [In Ukrainian].
5. Veremeienko, S.I. (2020). Vapnuvannya kyslykh gruntiv [Liming of acid soils]. *Ahro1*, 54. Retrieved from: <https://www.agroone.info/publication/vapnuvannya-kisligh-gruntiv> [In Ukrainian].
6. Kovalenko, Ye.S., Tkachenko, M.A., & Borys, N.Ye. (2020). Vapnuvannya v Ukraini [Liming in Ukraine]. *Ukralians*. Retrieved from: <https://ukralians.com/articles/vapnuvannya-v-ukraini> [In Ukrainian].
7. Korchynska, O.A. (2015). *Orhanizatsiino-ekonomichne rehuliuвання rozshyrenoho vidtvorennia rodiuchosti gruntiv: monohrafiia* [Organizational and economic regulation of expanded reproduction of soil fertility: a monograph]. Kyiv: NNTS IAE [In Ukrainian].
8. Mazur, H.A., Tkachenko, M.A., Kondratiuk, I.M., & Shklyar, V.M. (2016). *Rehuliuвання rodiuchosti siroho lisovoho gruntu za riznoho tekhnolohichnoho navantazhennia u sivozmyni* [Ways to increase the efficiency of land use in modern conditions]. *Shliakhy pidvyshchennia efektyvnosti vykorystannia zemli v suchasnykh umovakh – Ways to increase the efficiency of land use in modern conditions*. (pp. 84-96). Kyiv: Edelweis [In Ukrainian].
9. Medvediev, V.V. & Lisovyi, M.V. (Eds.). (2001). *Stan rodiuchosti gruntiv Ukrainy ta prohnoz yoho zmin za umov suchasnoho zemlerobstva* [State of soil fertility of Ukraine and the forecast of its changes in modern agriculture]. Kharkiv: Shtrykh [In Ukrainian].
10. Ryzhuk, S.M. & Medvediev, V.V. (Eds.). (2003). *Tekhnolohiia vidtvorennia rodiuchosti gruntiv v suchasnykh umovakh* [Technology of reproduction of soil fertility in modern conditions]. Kharkiv [In Ukrainian].
11. Tkachenko, M.A., Kondratiuk, I.M., & Borys, N.Ye. (2019). *Khimichna melioratsiia kyslykh gruntiv: monohrafiia* [Chemical reclamation of acid soils: a monograph]. Vinnytsia: TOV "TVORY" [In Ukrainian].
12. Khodakivska, O.V., Korchynska, S.H., & Matviienko, A.P. (2012). *Ekonomichni problemy vidtvorennia rodiuchosti gruntiv* [Economic problems of soil fertility reproduction]. *Visnyk ahrarnoi nauky*, 12, pp. 71-75 [In Ukrainian].
13. Khodakivska, O.V. (2015). *Ekolohizatsiia ahrarnoho vyrobnytstva: monohrafiia* [Ecologization of agricultural production: a monograph]. Kyiv: NNTS IAE [In Ukrainian].

14. Khodakivska, O.V. & Korchynska, S.H. (2016). Efektyvnist zastosuvannya mineralnykh i orhanichnykh dobryv u sil'skomu hospodarstvi [Efficiency of mineral and organic fertilizers in agriculture]. *Ekonomika APK*, 4, pp. 21-27 [In Ukrainian].
15. Millar, C.E. (1955). *Soil fertility*. New York: John Wiley [In English].
16. Wortman, C., Mamo, M., & Shapiro, C. (2009). *Management strategies to reduce the rate of soil acidification*. NebGuide G 1503//University of Nebraska Extension, Lincoln [In English].
17. Zhou, W., Li, J.E. (1998). *Agriculture research*. Vol 1, No. 77 [In English].

Khodakivska O. V., Hladunenko R. V., Korchynska S. H., Tkachuk L. P. Chemical reclamation of acid soils: organizational and economic measures and modern technological solutions

The purpose of the article is to reveal the current state of acid soils in Ukraine and to offer organizational and economic measures and modern effective technological solutions for their chemical reclamation.

Research methods. The research was based on general scientific and economic research methods, scientific works of Ukrainian and foreign scientists on issues related to expanded reproduction of soil fertility and their chemical reclamation. Analytical and statistical tools and empirical approach allowed to determine the benefits of acid soils liming and calculate the economic effect of organizational and economic measures and technological solutions. The abstract-logical approach allowed to develop recommendations on reclamation ways for acid soils with the usage of modern technologies and organisational measures, as well as to formulate appropriate proposals and conclusions.

Research results. It has been proved that one of the important directions for increasing the fertility of acid soils is liming. Economic evaluation of the efficiency of soil liming shows that the costs of its implementation are recouped by yield increases and contribute to improving the quality of agricultural products. Despite the high environmental efficiency of liming, the volume and quality of these works in recent years do not meet actual needs of agriculture. Thus, in 2019, the area of limed soils decreased by 10.5 times in comparison to 1990. In turn, the reduction of chemical land reclamation leads to negative environmental and economic consequences. Thus, the annual shortage of crop products due to excessive soil acidity in terms of grain is more than 2 million tons, which is estimated at UAH 10-12 billion. At the same time, the results of agrochemical surveys of soils show that there is a tendency for increase of acid soils areas.

Scientific novelty. The use of granular limestone has been proposed as one of the modern and highly effective measures for reclamation of acid soils, which ensures their rapid deoxidation and helps to increase crop yields by up to 30%, ensuring the payback of measures for reclamation of acid soils in the first year. It has been also established that the usage of granular forms of ameliorants eliminates technological difficulties during the use of limestone materials and reduces the cost of their application, which greatly simplifies the technology of their application both separately and in combination with other fertilizers using standard spreaders. In addition, it is possible to transport lime fertilizers over long distances, which makes them more accessible to Ukrainian farmers countrywide.

Practical significance. The following directions to increase efficiency of works on chemical reclamation of acid soils were offered: provision of scientifically substantiated cycle of chemical reclamation of soils and achievement of positive balance of calcium in soils by carrying out annual liming on the area of 1,400 thousand hectares; financing of works on chemical reclamation of soils at the expense of means of the state and local budgets which sharp reduction led to actual suspension of these works; extensive use of local carbonate deposits and stimulating development of the domestic industry for the production of granular limestone fertilizers, the profitability of which is 2-2.5 times higher than traditional limestone materials. Tabl.: 8. Refs.: 17.

Keywords: liming; acid soils; melioration; soil fertility; state support; granular lime fertilizers.

Khodakivska Olha Vasylivna – doctor of economic sciences, professor, corresponding member of NAAS, deputy director – head of the department of land relations and nature management, National Scientific Centre “Institute of Agrarian Economics” (10, Heroiv Oborony St., 03127, Kyiv)

E-mail: iae_zem@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9427-9561>

Hladunenko Roman Volodymyrovych – executive director of Public Organization Ukrainian Lime Industry Association (9, D. Halytskoho St., 35601, Dubno)

E-mail: info@limeindustry.in.ua

Korchynska Svitlana Heorhiivna – candidate of economic sciences, senior research fellow of the department of land relations and nature management, National Scientific Centre “Institute of Agrarian Economics” (10, Heroiv Oborony St., 03127, Kyiv)

E-mail: solo@iae.kiev.ua

Tkachuk Larysa Pavlivna – leading economist of the department of land relations and nature management, National Scientific Centre “Institute of Agrarian Economics” (10, Heroiv Oborony St., 03127, Kyiv)

E-mail: larisa@iae.kiev.ua

Ходаковская О. В., Гладуненко Р. В., Корчинская С. Г., Ткачук Л. П. Химическая мелиорация кислых почв: организационно-экономические меры и современные технологические решения

Цель статьи – охарактеризовать состояние грунтов в Украине и предложить организационно-экономические меры и современные эффективные технологические решения их химической мелиорации.

Методика исследования. Основой исследований послужили общенаучные и экономические методы исследования, научные работы украинских и зарубежных ученых по вопросам расширенного воспроизводства плодородия почв и их химической мелиорации. Аналитико-статистический инструментарий и эмпирический подход позволили определить преимущества известкования кислых почв и рассчитать экономический эффект организационно-экономических мер и технологических решений. Абстрактно-логический подход позволил разработать рекомендации относительно путей мелиорации кислых почв с использованием современных технологий и организационных мероприятий, а также сформулировать соответствующие предложения и выводы.

Результаты исследования. Доказано, что одним из важных направлений повышения плодородия кислых почв является известкование. Экономическая оценка эффективности известкования почв свидетельствует, что затраты на его проведение окупаются приростами урожая и способствуют повышению качества сельскохозяйственной продукции. Несмотря на высокую экологическую эффективность известкования, объемы и качество этих работ за последние годы не соответствуют фактическим потребностям земледелия. Так, в 2019 г. площади произвесткованных почв сократились по сравнению с 1990 г. в 10,5 раз. В свою очередь сокращение масштабов химической мелиорации почв ведет к негативным экологическим и экономическим последствиям. Так, ежегодный недобор продукции растениеводства через чрезмерную кислотность почв в пересчете на зерно составляет более 2,0 млн тонн, что оценивается в 10-12 млрд грн. Вместе с тем, результаты агрохимических обследований почв свидетельствуют, что наблюдается тенденция к увеличению площадей кислых почв.

Элементы научной новизны. Предложено как одно из современных и высокоэффективных мероприятий мелиорации кислых почв использование гранулированного известняка, что обеспечивает быстрое их раскисления и способствует повышению урожайности сельскохозяйственных культур до 30%, обеспечивая окупаемость мероприятий по мелиорации кислых земель уже в первый год их проведения. Также установлено, что при использовании гранулированных форм мелиорантов устраняются технологические трудности применения известковых материалов и снижаются затраты на их внесение, что позволяет значительно упростить технологии их применения и вносить как самостоятельно, так и в сочетании с другими минеральными удобрениями с помощью стандартных разбрасывателей удобрений. Кроме того, появляется возможность транспортировки известняковых удобрений на большие расстояния, что превращает их на более доступные для украинских аграриев на всей территории страны.

Практическая значимость. Предложены направления повышения эффективности работ по химической мелиорации кислых почв, которые предусматривают: обеспечение научно обоснованного цикла химической мелиорации почв и достижения положительного баланса кальция в почвах путем проведения ежегодного известкования на площади 1400 тыс. га; финансирование работ по химической мелиорации почв за счет средств государственного и местных бюджетов, резкое сокращение которого привело к фактическому приостановлению этих работ; широкое использование местных залежей карбонатов и стимулирование развития отечественной индустрии производства гранулированных известняковых удобрений, рентабельность применения которых в 2-2,5 раза выше, чем традиционных известняковых материалов. Табл.: 8. Библиогр.: 17.

Ключевые слова: известкование; кислые почвы; мелиорация; плодородие почв; государственная поддержка; гранулированные известкосоудержающие удобрения.

Ходаковская Ольга Васильевна – доктор экономических наук, профессор, член-корреспондент НААН, заместитель директора – заведующая отделом земельных отношений и природопользования, Национальный научный центр «Институт аграрной экономики» (03127, г. Киев, ул. Героев Оборона, 10)

E-mail: iae_zem@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9427-9561>

Гладуненко Роман Владимирович – исполнительный директор, Ассоциация «Украинская ассоциация известковой промышленности» (35601, Ровенская обл., г. Дубно, ул. Д. Галицкого, 9)

E-mail: info@limeindustry.in.ua

Корчинская Светлана Георгиевна – кандидат экономических наук, старший научный сотрудник отдела земельных отношений и природопользования, Национальный научный центр «Институт аграрной экономики» (03127, г. Киев, ул. Героев Оборона, 10)

E-mail: solo@iae.kiev.ua

Ткачук Лариса Павловна – ведущий экономист отдела земельных отношений и природопользования, Национальный научный центр «Институт аграрной экономики» (03127, г. Киев, ул. Героев Оборона, 10)

E-mail: larisa@iae.kiev.ua

Статья надійшла до редакції 09.03.2021 р.

Фахове рецензування: 28.03.2021 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Ходаківська О. В., Гладуненко Р. В., Корчинська С. Г., Ткачук Л. П. Хімічна меліорація кислих ґрунтів: організаційно-економічні заходи та сучасні технологічні рішення. *Економіка АПК*. 2021. № 4. С. 40 — 50. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202104040>

Khodakivska, O.V., Hladunenko, R.V., Korchynska, S.H. & Tkachuk L.P. (2021). Khimichna melioratsiia kyslykh gruntiv: orhanizatsiino-ekonomichni zakhody ta suchasni tekhnolohichni rishennia [Chemical reclamation of acid soils: organizational and economic measures and modern technological solutions]. *Ekonomika APK*, 4, pp. 40 — 50 [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202104040>

УДК 331.101.26

JEL Classification: J01; J21; J43; Q18

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202104051>

О. М. МОГИЛЬНИЙ, доктор економічних наук, професор
Н. І. ПАТИКА, докторка економічних наук, професорка
О. Ю. ГРИЩЕНКО

Вплив карантинних обмежень, пов'язаних із COVID-19, на ринок праці та зайнятість у сільській місцевості¹

Мета статті – оцінити вплив обмежувальних карантинних заходів 2020-2021 рр., пов'язаних з поширенням пандемії COVID-19, на ринок праці в сільській місцевості, рівень зайнятості та масштаби бідності сільського населення.

Методика дослідження. Підґрунтям для дослідження стали загальнонаукові та економічні методи, творча спадщина фундаторів класичної політичної економії, публікації українських учених з питань впливу карантинних обмежень, пов'язаних із поширенням пандемії COVID-19, на соціально-трудова відносини в сільській місцевості, нормативно-правові акти, дані Державної служби статистики України і Державної служби зайнятості, електронні ресурси та інші джерела. Монографічний підхід використано під час аналізу динаміки рівня зайнятості сільського населення, змін на ринку праці та масштабів бідності, спричинених введенням локдаунів 2020-2021 рр. Нормативний та позитивний підходи застосовано для висвітлення трудового потенціалу сільської місцевості і можливостей його реалізації в умовах пандемії. Низка прийомів абстрактно-логічного інструментарію дозволили сформулювати проміжні й прикінцеві висновки і пропозиції.

Результати дослідження. Розглянуто феномен категорії «праця», як процесу свідомої і цілеспрямованої діяльності на перетворення природних та економічних факторів виробництва з метою задоволення потреб людини. Виокремлено інституційні передумови просторової відмінності щодо концентрації робочих місць у сільській і міській територіях та безупинного поглиблення нерівності в їх розвитку. Проаналізовано зміни, викликані низкою обмежень на економічну діяльність з метою запобігання поширенню на території України пандемії COVID-19, у сфері зайнятості сільського населення за віковими групами, статусом зайнятості, рівня безробіття серед осіб працездатного віку, чисельності працівників, які отримали статус безробітного, а також навантаження на одне вакантне місце, зареєстроване в Державній службі зайнятості (ДСЗ), динаміку надання нею послуг мешканцям сільської місцевості.

Спростована суспільна думка про те, що у сфері зайнятості та ринку праці в сільській місцевості через недотримання карантинних обмежень на економічну діяльність, технологічні особливості аграрного виробництва і нижчу щільність сільського населення воно менше потерпає від карантинних заходів. Унаслідок запровадження двох загальноукраїнських локдаунів 2020-2021 рр. кількість зайнятого сільського населення скоротилася на 361 тис. осіб, або на 7%, із них працюючих за наймом – на 198 тис. і самозайнятих – на 153 тис. осіб. Рівень безробіття за вказаний період також зріс на 1,7 в. п., або до 11,5%. У квітні – травні 2021 р. статус безробітних, звільнених із підприємств сільського, лісового та рибного господарства, отримали майже 120 тис. працівників, або кожен п'ятий від загального підсумку в економіці. Удвічі зросла кількість претендентів на одну вакансію в сільській місцевості, за одночасного скорочення фінансових можливостей ДСЗ, особливо щодо провадження активних форм відновлення зайнятості. Інтегральним наслідком карантинних обмежень стало поширення масштабів бідності серед сільського населення та ще більше соціальне відчуження осіб із незахищеною самозайнятістю.

Елементи наукової новизни. Набули подальшого розвитку методичні підходи до оцінювання негативного впливу карантинних обмежень, пов'язаних із поширенням пандемії COVID-19, на сферу сільської зайнятості, ринок праці у сільській місцевості та добробут сільських домогосподарств.

Практична значущість. Результати впливу карантинних обмежень на стан зайнятості та ринок праці у сільській місцевості 2020-2021 рр. можуть бути враховані під час опрацювання першочергових заходів щодо підтримки мікро- і малого підприємництва та самозайнятих осіб аграрної сфери в екстремальних умовах життєдіяльності суспільства, подібних до пандемії. Табл.: 3. Рис.: 5. Бібліогр.: 35.

Ключові слова: карантинні заходи; зайнятість; ринок праці у сільській місцевості; безробіття сільського населення; вакансії; доходи сільських домогосподарств.

© О. М. Могильний, Н. І. Патика, О. Ю. Грищенко, 2021

¹ У статті представлені результати дослідження, отримані в процесі виконання проекту «Оцінювання впливу карантинних заходів, пов'язаних з COVID-19 для аграрного сектору й продовольчої безпеки держави та розроблення алгоритму дій щодо мінімізації негативних наслідків» № 2020.01/0313 конкурсу «Наука для безпеки людини та суспільства» за рахунок грантової підтримки Національного фонду досліджень України.

Могильний Олексій Миколайович – доктор економічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу організації наукових досліджень та інноваційного розвитку, Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» (03127, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10)

E-mail: o.mogilnyi@gmail.com

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-9802-1701>

Патика Наталія Іванівна – докторка економічних наук, професорка, завідувачка відділу соціально-економічного розвитку сільських територій, Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» (03127, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10)

E-mail: n_patyka@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0003-0062-7631>

Грищенко Олена Юріївна – завідувачка сектору інформаційного забезпечення досліджень, Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» (03127, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10)

E-mail: lena@iae.kiev.ua

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0003-2271-3629>

Постановка проблеми. Для поліпшення бізнес-клімату та підтримки вимушено безробітних працівників і їх сімей в період карантинних обмежень, пов'язаних з поширенням пандемії COVID-19, було прийнято низку законодавчих і нормативно-правових актів на їх виконання. Зокрема, у період першого локдауну, встановленого постановою Кабінету Міністрів України від 11.03.2020 № 211 «Про запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2» з 12 березня по 3 квітня 2020 року [22], звільнено суб'єктів господарювання від штрафних санкцій за порушення податкового законодавства; введено мораторій на податкові та інші перевірки; надано двомісячні пільги на плату за землю і податку на нежитлову нерухомість; звільнено ФОП від сплати ЄСВ за себе (березень — квітень 2020 р.) тощо. Органам місцевого самоврядування надавалося право вносити зміни до рішень центральних органів влади у разі зменшення ставок єдиного податку, а також плати за землю і податку на нерухоме майно стосовно об'єктів нежитлової нерухомості.

Під час наступного етапу протиепідемічних заходів з 19 грудня 2020 р. по 30 квітня 2021 р., а саме – встановлення «зеленого», «жовтого» чи «помаранчевого» рівнів епідемічної небезпеки, які визначалися залежно від ситуації у кожному регіоні, вводилися обмеження, пов'язані з проведенням масових заходів, перевезенням пасажирів громадським транспортом, наданням послуг закладами громадського харчування, діяльністю суб'єктів господарювання, які обслуговують відвідувачів, та інші. Для часткової компенсації доходів працівникам, які втрачали роботу було продовжено спрощену процедуру реєстрації в Державній службі зайнятості (ДСЗ) через портал державних

послуг «Дія» та отримання допомоги по безробіттю, скасовано норму про скорочення тривалості її виплати на 90 календарних днів, збільшено розмір мінімальної допомоги по безробіттю особам, які з об'єктивних причин не були застраховані, із 650 до 1000 грн на місяць у період карантину тощо.

Одним з інтегральних підсумків реалізованих заходів, спрямованих на подолання безробіття внаслідок пандемії, мало бути створення додатково 500 тис. нових робочих місць у 10 секторах економіки, в тому числі 85 тис. у сільському господарстві з оплатою праці не менше 8 тис. грн. Це давало шанс громадянам зберегти узвичаєні стандарти споживання на період карантинних обмежень, а мікро- і малим підприємцям не згортати бізнес і навіть розвиватися, відкриваючи нові стартапи у сфері послуг [21].

Проте аналіз кон'юнктури сільського ринку праці у період карантинних обмежень 2020–2021 рр. показав, що очікування урядовців, мікро-, малого- і середнього бізнесу, найманих працівників і суспільства виявилися дещо завищеними. Це при тому, що рівень зайнятості населення, створення нових робочих місць з гідними умовами й конкурентною оплатою праці незалежно від ситуації має постійно перебувати у фокусі державної політики, центральних і місцевих органів влади та інституцій зі спеціальними повноваженнями. Державі при цьому відводиться активна регулююча роль, а не статиста. Оскільки лише працівники, зайняті продуктивною працею, створюють додану вартість, забезпечують свій добробут і збалансований економічний розвиток, наповнюють ресурсами фонди соціального страхування та вкрай потрібні бюджетні програми в медицині, освіті, обороні, культурі та інших сферах життєдіяльності держави. При повній зайнятості скорочується бідність і

зменшується нерівність серед домогосподарств у доходах і майні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові колективи, вчені, експерти й політики різнобічно досліджують небачені раніше виклики для ринку праці та зайнятості, в тому числі сільського населення, пов'язані з пандемією хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2. Зокрема, це публікації: Т. Богдан [2] – аналізує фінансовий пакет антикризової підтримки економіки та населення в Україні, його роль у стримуванні пандемії і запобіганні глибокому економічному спаду; С. Діденка [7] – сфокусував увагу на впливові коронакризи на життя українців, А. М. Колота [13] – розкриває своє бачення моделі праці й зайнятості, адекватної умовам першої половини XXI ст., виокремлює нові грані в умовах настання коронакризи та її наслідків; В. І. Костириці, Т. В. Бурлай [14] – рекомендують план дій для національних урядів в умовах пандемії COVID-19 з пріоритетністю розв'язання проблеми розбалансування внутрішніх ринків праці і соціально-трудова відносин України та ЄС за допомогою інструментів державної політики; О. Крамара [15] – звертає увагу на масштабне приховане безробіття, особливо серед сільського населення, та недосконалість офіційної статистики з цього питання; Е. М. Лібанової [16] – оцінено попередні соціально-економічні наслідки від COVID-19 та потенційні ризики в майбутньому; М. Й. Маліка, В. А. Мамчура [17] – висвітлюють соціально-економічну орієнтацію сімейних фермерських господарств у кризових умовах; Нартюк О. В. та ін. [23] – виокремлюють базові чинники впливу та визначають основні шляхи забезпечення зайнятості сільського населення в Україні; М. М. Руженського, М. М. Руженського [26] – пропонують методичні підходи до створення нових робочих місць і збереження існуючих, як необхідної умови збалансованого соціально-економічного розвитку; І. З. Сторонянської, Л. Я. Беновської [28] – досліджують економіку регіонів в умовах коронакризи та її вплив на податкові надходження місцевих бюджетів; О. В. Ходаківської, М. І. Пугачова та ін. [29] – систематизують чинники впливу карантинних заходів, пов'язаних з COVID-19, на аграрний сектор, сільську зайнятість та продовольчу безпеку держави; В. С. Шебаніна, Ю. А. Кормишкіна [31] – ідентифікують можливості дивер-

сифікації використання трудового потенціалу сільських територій та роль і значення нетипових форм зайнятості в кризових умовах; А. Кучера, М. Хелдак, В. Разки та ін. [32] – оцінюють ступінь впливу різноманітних чинників на зайнятість у сільському господарстві України. Вивченню впливу проблем поширення пандемії COVID-19 на сільські ринки праці та зайнятість сільського населення значну увагу приділяють також іноземні дослідники [33–35].

Разом із тим, незважаючи на наявність наукових праць, які висвітлюють різні аспекти зайнятості й функціонування сільського ринку праці, питання впливу поширення пандемії COVID-19 та обмежувальних карантинних заходів на них потребують ґрунтовнішого вивчення для адекватної відповіді на можливі форс-мажорні виклики у майбутньому.

Мета статті – оцінити вплив обмежувальних карантинних заходів 2020–2021 рр., пов'язаних з поширенням пандемії COVID-19, на ринок праці в сільській місцевості, рівень зайнятості та масштаби бідності сільського населення.

Методологія дослідження. Підґрунтям для дослідження стали загальнонаукові та економічні методи, творча спадщина фундаторів класичної політичної економії, публікації українських і зарубіжних учених з питань впливу карантинних обмежень, пов'язаних з поширенням пандемії COVID-19, на соціально-трудова відносини в сільській місцевості, нормативно-правові акти, дані Державної служби статистики України і Державної служби зайнятості, електронні ресурси та інші джерела. Методологічною основою дослідження є системний підхід до вивчення аналізованих явищ і процесів та діалектичний метод пізнання, які дозволили комплексно розглянути процеси, пов'язані із впливом обмежувальних карантинних заходів на ринок праці сільської місцевості, рівень зайнятості та масштаби бідності сільського населення. При узагальненні науково-методичних підходів, формулюванні проміжних та прикінцевих висновків і пропозицій використано прийоми абстрактно-логічного інструментарію, аналіз і синтез, аналогію й порівняння. З метою оцінки впливу обмежувальних карантинних заходів 2020–2021 рр., пов'язаних з поширенням пандемії COVID-19, на ринок праці сільської місцевості, рівень зайнятості та масштаби

бідності сільського населення в аналітичних дослідженнях застосовано економіко-статистичні методи (порівняльного аналізу, середніх і відносних величин, трендовий аналіз, графічний метод, індексний аналіз тощо). Нормативний та позитивний підходи застосовано для висвітлення трудового потенціалу сільської місцевості і можливостей його реалізації в умовах пандемії.

Виклад основних результатів дослідження. Праця як соціально-економічна категорія. Більше чотирьох століть категорія «праця» не зникає з радарів політичної економії, зародження якої, як мистецтва державного управління господарством, пов'язують із А. Монкрет'єном (1575–1621) – автором «Трактату політичної економії» (1615). Значний інтерес до феномену «праці» розпочався, коли їй було відведено визначальну функцію у процесі ціноутворення на товари, що є рушієм ринкової економіки. Один із засновників теорії трудової вартості В. Петті (1623–1687) зазначав, що «праця – батько багатства, а земля – його мати». До проблеми визначення вартості він підходив з позиції еквівалентного обміну, який визначається затратами праці на виробництво товарів і залежить від її продуктивності в різних галузях економіки [19, с. 59–60].

Пізніше трудова теорія вартості була розвинена фундаторами класичної політичної економії та їхніми послідовниками П. Буагільбером (1646–1714), Д. Рікардо (1723–1790), А. Смітом (1772–1823), К. Марксом (1818–1883), М. Туган-Барановським (1865–1919), а також іншими прихильниками цього напряму досліджень соціально-економічних явищ і процесів. Нині трудова теорія вартості описується в підручниках з історії економічних учень. Проте її значення не втрачає актуальності і в нинішніх умовах. До прикладу, прихильники беззастережного «запуску» ринку землі для аргументації своєї позиції порівнюють земельні ділянки сільськогосподарського призначення із квартирами, чи автомобілями, які вільно купуються та продаються. На наше переконання, це помилковий підхід, особливо у стратегічному сенсі, адже земельна ділянка специфічний товар, який має ціну, але не має вартості, бо створена не людською працею, а самою Природою. Через це не ціна єдина має бути регулятором кон'юнктури такого специфічного ринку. Державами навіть із ринково-ліберальними системами, як правило,

уводяться різноманітні вимоги до потенційних власників угідь, визначаються обмеження на ринковий обіг прав на земельні ділянки, встановлюються жорсткі екологічні стандарти землеробства тощо. Адже проблеми сталого продовольчого забезпечення населення, хижацької експлуатації природних ресурсів, погіршення екології і зміни клімату в оглядовій перспективі лише загострюватимуться. Крім іншого, екстерналиї в умовах стихійного земельного ринку непрогнозовані, а суспільний інтерес завжди має імперативно домінувати над егоїстичними інтересами власників великого приватного капіталу.

Проте це вже дискусійна тема для іншого дослідження. Тут нам достатньо зазначити, що трудова теорія вартості заклала методологічне підґрунтя для наукових течій, які з'явилися пізніше. Найпопулярнішими серед них стали гранична (маржинальна) корисність, мінова вартість, раціональні очікування та інші соціально-психологічні концепції. На думку вчених, закономірності ціноутворення, що були відкриті за весь період еволюції економічної думки і розвитку економічного світогляду загалом, тяжіють до методологічного синтезу, який враховує раціональні здобутки різних концепцій. Для нас важлива сама констатація факту, що праця, як процес свідомої й цілеспрямованої діяльності людини на перетворення природних і економічних факторів виробництва з метою задоволення потреб домогосподарств та суспільства, в усі часи й в усіх народів завжди перебуває у фокусі уваги державної регуляторної політики.

Із повсякденного життя відомо, що міста заможніші ніж села завдяки більшій скупченості людей різних професій, неоднакових видів діяльності, постійному процесу обміну їх результатами та більшому платоспроможному попиту населення на матеріальні й духовні блага. Ця закономірність щодо просторової нерівності має тенденцію до поглиблення залежно від етапів технологічного поступу економіки. Як наслідок, постійно генерується нерівність у доходах і майні, у можливостях накопичення, розвитку й реалізації людського, соціального й фізичного капіталів, у доступі до суспільних благ, у соціальному статусі та інших визначальних умовах життєдіяльності людей. Така нерівність сприймається громадянами як гостра соціальна несправедливість і дискримінація за місцем проживання, яка є основною причиною

втечі молоді із сільської місцевості, депопуляції та занепаду поселенської мережі.

Напевне одним із перших помітив комплексний утворювальний ефект від взаємодії численних ремесл і занять Б. Латіні (1220–1294), назвавши його спільним благом. У теперішніх економічних теоріях концентрація взаємозалежних виробничих і комерційних підприємств, інфраструктурних об'єктів, різноманітних науково-дослідних та сервісних установ, навчальних закладів, органів управління та інших структур, розміщених на одній адміністративно-територіальній одиниці, отримала назву економічного кластера [12, с. 146].

Повертаючись до об'єктивного процесу зникнення застарілих робочих місць і створення нових для продуктивної праці, згадаємо видатного вченого Дж. М. Кейнса (1883–1946). У своїй статті «Економічні можливості наших онуків» (1934), написаній у період Великої депресії, зазначав, що прийдешні покоління знімуть з порядку денного питання про повну зайнятість громадян за їх покликаннями і здібностями [11, с. 60–69].

Маємо визнати, що відомий економіст переоцінив можливості нащадків з огляду на глобальне загострення проблем ринку праці й зайнятості, стрімке поглиблення просторової нерівності, особливо щодо стартових можливостей громадян у соціально-економічній сфері як у постіндустріальних економіках, так і в тих, де переважають III–IV технологічні уклади. Цілями сталого розвитку ООН до 2030 р. передбачено зобов'язання для усіх країн «сприяти поступальному, інклюзивному та сталому економічному зростанню, повній і продуктивній зайнятості для всіх» [30]. Зазначені цілі адаптовані до пріоритетів нашої держави і здійснюється відповідний моніторинг їх виконання.

Особливої гостроти ця соціально-економічна проблема набула останнім часом в умовах обмежень на економічну діяльність та переміщення громадян у період локдаунів, викликаних COVID-19. Для уповноважених державних органів України стало неабияким викликом забезпечити кожному громадянину конституційне право (ст. 43) «на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується». Це виявилось надзвичайно складним і навіть непосильним, незважаючи на задіяні ресурси й використання універсаль-

ного набору інструментарію для продуктивної зайнятості, гідної праці й належних доходів населення, особливо працездатного віку.

На цю думку наштовхує ситуація на ринку праці й зайнятості у сільській місцевості, де таке явище як безробіття в умовах соціалізму взагалі було неприпустимим, оскільки вважалося дармоїдством, або соціальним паразитизмом. За що передбачалася відповідальність громадян, аж до кримінальної. Проте з початком 90-х років минулого століття в Україні фундаментальні чинники попиту й пропозиції на робочу силу в сільській місцевості стали вкрай розбалансованими, незважаючи на пом'якшуючі чинники – урбанізацію, міграційні потоки, демографічну кризу, прийняття низки нормативно-правових актів тощо.

Зниження рівня зайнятості населення та його економічної активності негативно впливає на динаміку макроекономічних показників. Частка ВВП сільського, лісового та рибного господарства (за виробничим методом і фактичних цінах) у I кварталі 2021 р. становила 2,8% проти 2020 р. – 2,9% і такого ж періоду 2019 р. – майже 3% до загального підсумку [3]. Це при тому, що ланцюговий індекс (місяць до попереднього місяця) споживчих цін за вказаний період на харчові продукти і безалкогольні напої щороку зростає. За фактом маємо відносно зменшення розмірів виробництва підприємств аграрних галузей порівняно з іншими секторами економіки, зокрема, й через безробіття і зниження економічної активності працівників.

Американський вчений Артур Оукен (1928–1980) математично довів залежність між темпом приросту ВВП і рівнем безробіття (закон Оукена). Згідно з ним щорічний приріст ВВП на 2,7% утримує кількість безробітних на постійному рівні, кожні наступні 2% приросту знижують рівень безробіття на 1%, а скорочення приросту цього показника на 2% призводить до такого ж зростання безробіття без урахування його природного значення [10, с. 558]. Ця тенденція емпірично підтверджена багаторічними статистичними даними економіки США. Як і будь-яка закономірність вона виявляє себе за умовної незмінності інших чинників, залежить від стану економіки, її структури, фази економічного циклу та інших мезо- і макропараметрів кожної країни.

Трудовий потенціал сільської місцевості та зайнятість населення. За даними Державної служби статистики України (табл. 1), кількість робочої сили, тобто всіх зайнятих і безробітних осіб у віці 15 років і старше, у сільській місцевості, які впродовж обстежуваного тижня забезпечували пропозицію на ринку праці, у перших кварталах 2019–2021 рр. залишалася майже незмінною і коливалася в діапазоні від 52,1% (2021 р.) до 53,8% (2020 р.). Водночас відбулося змен-

шення осіб працездатного віку (жінки у віці від 15–58 років і чоловіки 15–59 років), у I кварталі 2021 р. на 145 тис. порівняно з відповідним періодом 2019 р., із них у віковій категорії 20–64 роки – на 106,3 тис., що становило 73,3%. Поясненням цьому явищу може бути відновлення міграційних процесів як у середині країни, так і за її межами внаслідок послаблення карантинних обмежень у 2021 р. та початку масової вакцинації.

1. Наявність робочої сили в сільській місцевості за січень–березень 2019–2021 рр., тис. осіб¹

Показник	2019 р.	2020 р.	2021 р.	2020 р. до 2019 р.	2021 р. до 2020 р.
Усього	5608,3	5672,7	5471,2	101,1	96,4
До населення відповідної вікової групи, %:	(52,7)	(53,8)	(52,1)		
15–70 років	5566,6 (60,5%)	5636,0 (61,8%)	5406,3 (59,9%)	101,2	95,9
20–64 роки	5413,9 (69,5%)	5491,1 (71,1%)	5307,6 (69,3%)	101,4	96,6
працездатного віку	5331,0 (69,8%)	5396,2 (71,7%)	5186,0 (69,8%)	101,2	96,1

¹Тут і далі в таблицях і рисунках наведено дані без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини окупованої території у Донецькій і Луганській областях.

Джерело: Розраховано авторами за даними Державної служби статистики України [25].

Дещо інша ситуація на ринку праці складалася у I кварталі 2020 р. щодо попереднього періоду 2019 р. Індекс робочої сили зріс до 101,1%, а в абсолютному вимірі приріст становив 64,4 тис. осіб. Позитивна динаміка характерна також у всіх представлених категоріях сільського населення. До певної міри це пов'язано з консервативністю самого показника, який залишається майже незмінним упродовж тривалого періоду. Тож уведення Кабінетом Міністрів України [22] першого карантину на всій території України з 12 березня по 3 квітня 2020 р., із поступовим послабленням обмежувальних заходів для населення, бізнесу, установ і організацій в наступні місяці не вплинув на його значення. Розгорнуте висвітлення трудового потенціалу та ефективності його використання аналізується далі в контексті рівня зайнятості сільського населення, у тому числі за статусом докладання праці, стану безробіття та динаміки надання послуг Державною службою зайнятості.

Важливо нагадати, що статистика вважає зайнятими осіб у віці 15 років і старше, які: а) працювали впродовж обстежуваного тижня хоча б одну годину за наймом за винагороду в грошовому чи натуральному вираженні, індивідуально (самостійно), в окремих громадян або на власному (сімейному) підприємстві; б) працювали безоплатно на підприємстві, у власній справі, що належить будь-кому з членів домогосподарства, або в особистому селянському господарстві (ОСГ) з метою реалізації продукції, виробленої внаслідок цієї діяльності; в) були тимчасово відсутні на роботі, тобто формально мали робоче місце, власне підприємство (справу), але не працювали впродовж обстежуваного періоду з певних причин. Такий методичний підхід до обстежень процесів і явищ у цій сфері враховує особливості ринку праці сільської місцевості, де основними його учасниками з боку пропозиції робочої сили є офіційно наймані працівники на постійній основі і сезонно, неформально зайняті та

самозайняті особи, в тому числі фізичні особи-підприємці.

При цьому, як свідчать наявні дані, у перших кварталах трьох років поспіль скорочувалася кількість зайнятого сільського населення, яке у 2021 р. становило 4810,9 тис. осіб, або на 216,5 тис. менше проти 2019 р., а порівняно з попереднім – на 330,8 тис. осіб (рис. 1). Із восьми виділених категорій п'ять мали від'ємне значення щодо зайнятості продуктивною діяльністю.

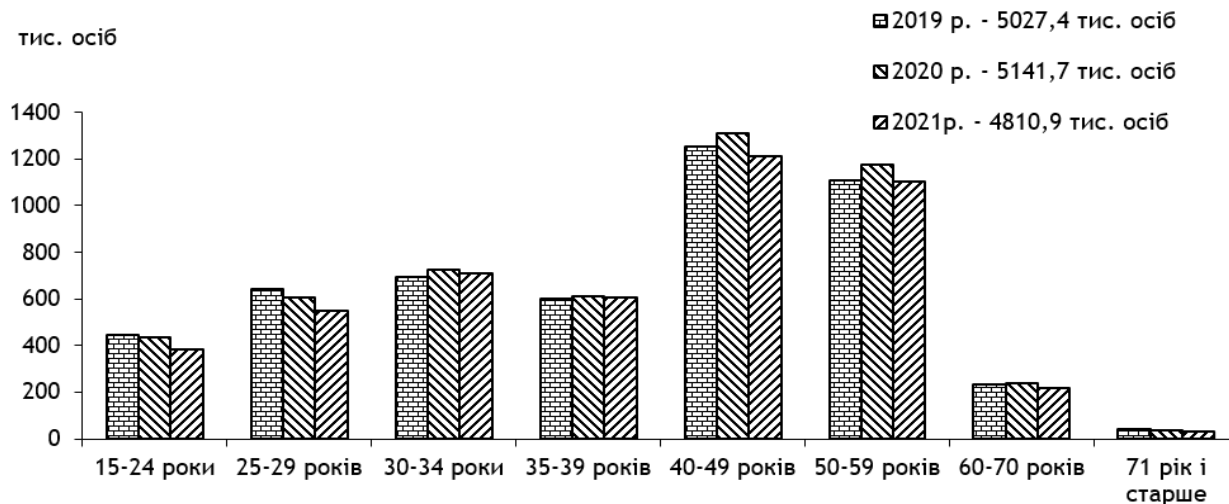

Рис. 1. Зайнятість сільського населення за віковими групами у січні-березні 2019-2021 рр.

Джерело: Сформовано авторами за даними Державної служби статистики України [25].

Передбачувано найбільш гнучкими до карантинних обмежень на ринку праці виявилися сільські мешканці у віці 30-34 (13,6 тис.), 35-39 (3,0 тис.) та 50-59 (5 тис.) років. Можна припустити, що сумарне збільшення кількості зайнятих на 21,6 тис. пов'язано з частковою заміною осіб старшого віку на молодших працівників, постійним характером роботи (охорона здоров'я, адміністративні послуги, тепличне господарство, тваринництво та ін.), яку не можна припинити через карантинні обмеження, переходом на віддалену зайнятість внутрішніх і зовнішніх мігрантів за місцем основного проживання у сільській місцевості тощо.

Дані щодо збереження доковідних соціально-трудових відносин сільського населення, зокрема за статусом зайнятості, можна порівнювати лише за січень – березень двох останніх років, оскільки Державна служба статистики України у базовому для проведення дослідження 2019 р. не вела щоквартальних спостережень. Тож показники за 2019 р. характеризують ринок праці, що склався упродовж календарного року. Проте й вони до певної міри слугують орієнтиром

Найменш затребуваними на ринку праці сільської місцевості були особи у віці 15-29 років, адже скорочення цієї категорії працівників становило 159,7 тис. осіб, або 73,8% до загальної кількості звільнених. Як відомо, у групі ризику щодо можливості захворювання на COVID-19 були особи у віці 60 років і старше, тому й кількість зайнятих у цій віковій категорії зменшилася майже на 28 тис., що становить 13%.

для виявлення процесів, пов'язаних з введенням карантинних обмежень, особливо на переміщення громадським транспортом мешканців сільських територій, які працювали не за основним місцем проживання.

Отже, за наявними даними, у I кварталі 2021 р. порівняно з аналогічним періодом минулого року відбулося скорочення кількості зайнятого сільського населення на 361,7 тис. осіб, або на 7%, у тому числі працюючих за наймом – на 153 тис., а роботодавців – на 4,5 тис. (рис. 2). Згортання бізнесу стало найбільш тривожним сигналом про дієвість державних заходів, спрямованих на підтримку мікро- і малих підприємств у сільській місцевості на період локдауну. Хоча за повідомленням пресслужби Мінфіну України [8] від 1 лютого 2020 р., за програмою «Доступні кредити 5-7-9%» банки-учасники видали 19 018 кредитів на загальну суму 51,3 млрд грн. З усіх учасників програми 57% кредитів отримали мікро- і малі підприємства сільського господарства. Кредити використано на рефінансування попередньо отриманих позик, на капітальні інвестиції та на поповнення оборотних коштів під 0%.

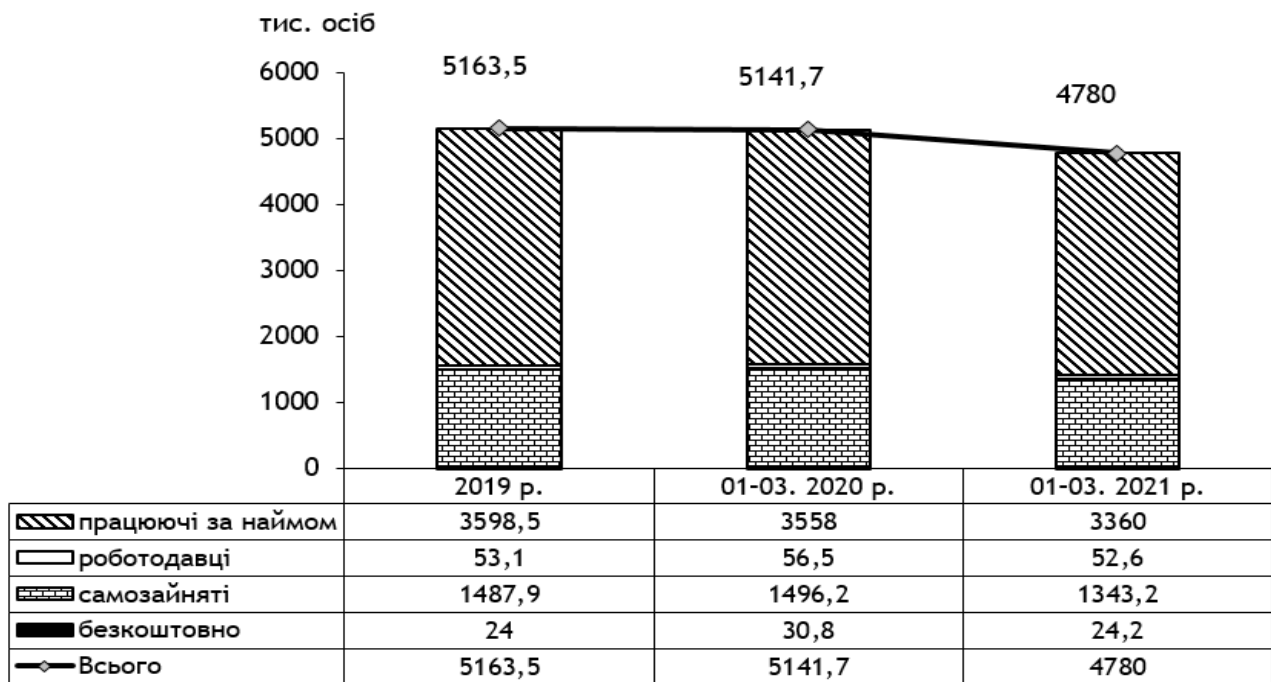

Рис. 2. Кількість зайнятого сільського населення за статусом зайнятості у 2019 р. та в січні-березні 2020-2021 рр.

Джерело: Сформовано авторами за даними Державної служби статистики України [9].

Очевидно, державною підтримкою скористався лише легально працюючий бізнес, а підприємці, що працюють за тіньовими чи сірими схемами, не мали такого права. Тим не менше це значні втрати для сільської економіки. По-перше, відновити діяльність буває набагато складніше щодо ресурсного забезпечення і в психологічному плані, а ніж започатковувати нову справу, як кажуть, «з нуля». По-друге, в сільській місцевості вже тривалий час функціонує модель ринку праці, що має типові ознаки моносонії. Коли існує велика кількість шукачів роботи, особливо в міжсезонний період, а роботодавець на кілька сіл усього один. По-третє, великі агрохолдингові компанії, як правило, взагалі не залучають до роботи місцевих жителів, які володіють масовими професіями. На відміну від землевласників феодального ладу, сучасним латифундистам люди не потрібні, їх замінили машини і технології. Зокрема, й через це вони, як правило, відмовляються від трудомістких галузей. По-четверте, у сільській місцевості переважає моноструктурна зайнятість, пов'язана із сільським, лісовим і рибним господарством. Про дискримінацію громадян України за місцем проживання і просторову несправедливість ідеться в одній із публікацій [18],

тому для досягнення поставленої тут мети достатньо наведених узагальнень.

Стосовно самозайнятих осіб, то це, як правило, члени ОСГ і фізичні особи-підприємці, значна частина з яких не сплачують ЄСВ. Згідно із законодавством – це незадекларована, або неформальна зайнятість, яка в разі перевищує кількість офіційно працевлаштованих осіб. Пошук інструментів впливу держави на їх незахищену трудову активність у період дії карантинних заходів потребує окремого дослідження з використанням глибоких соціологічних опитувань. Можна лише констатувати: як незастраховані особи вони не отримують ніякої державної підтримки і самотужки долають існуючі проблеми в період пандемії. Вже традиційно їх «виручає» тіньовий і сірий ринок праці. За даними Мінекономіки, лише за перший тиждень кампанії з виявлення неформальних трудових відносин другу позицію після торгівлі посіло сільське господарство – 163 особи. Це більше, ніж кожен п'ятий від загальної кількості працівників, які не уклали відповідних договорів [6]. Не виправдовуючи таку поведінку роботодавців і найманих працівників, навіть в умовах тимчасової сезонної зайнятості (інколи й кілька днів), маємо визнати, що це також опосередковані наслідки надмірного

податку на працю (відношення всіх податкових витрат до фонду оплати праці становить 34%) і деструктивних висловлювань окремих високих чиновників про приреченість солідарної системи пенсійного забезпечення, про банкрутство Пенсійного фонду та невдалі багаторічні спроби реформ у цій надважливій сфері.

Безробіття сільського населення. Вивільнення працівників із підприємств, установ та організацій аграрної сфери, в тому числі через COVID-19 призвело до значного збільшення безробіття серед сільського населення у I кварталі 2020–2021 рр. (рис. 3). Зокрема, працездатного віку від 580,9 тис. осіб у 2019 р. до 626,3 тис. у 2021 р., що становить 107,8%. З аналізованих семи вікових груп рівень безробіття зріс у шести, за винятком 30–34 років. Із незрозумілих причин найвразливішими щодо збереження свого робочого місця виявилось населення у віці 25–29 (+2,8 в. п.), 15–24

(+2,4 в. п.) і 40–49 (+2,1 в. п.) років. На нашу думку, внутрішні маятникові трудові мігранти навряд чи могли скласти їм конкуренцію. За експертними оцінками, масового напливу з-за кордону заробітчан у сільську місцевість також не відбулося, а ті, хто повернулися, як правило, не поспішали знайти роботу і вишукували різні можливості якнайшвидшого повернення назад. Підтвердженням цьому слугують дані Національного банку України. За три квартали 2020 р., порівняно з аналогічним періодом 2019 р., в Україну надійшло грошових переказів більше на понад 2,6% (від 8,701 до 8,928 млн дол. США). Із цієї суми зросли приватні трансфери від осіб, що працюють за кордоном більше одного року – на 7,5% (від 677 до 728 млн дол. США). Незмінним лідером серед країн залишається Польща, частка якої в загальних надходженнях становить майже третину – 30,3%, хоча за 9 міс. і спостерігається зменшення на 8,3% [20].

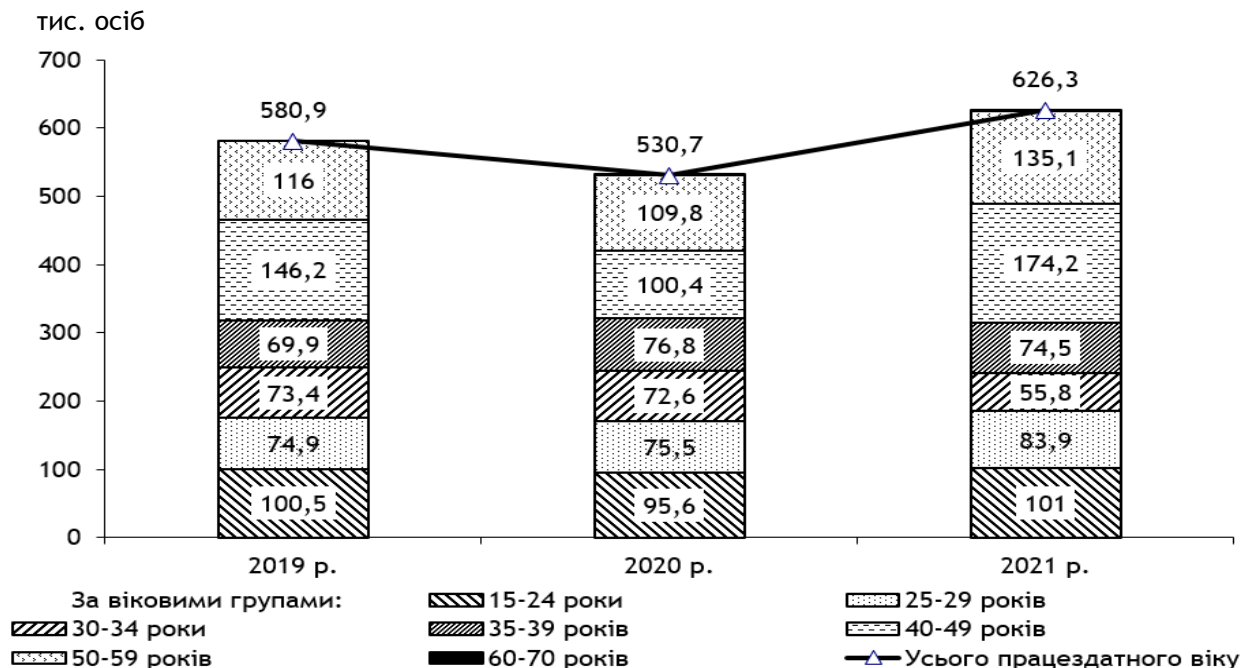

Рис. 3. Безробіття сільського населення працездатного віку (за методологією МОП) за січень-березень 2019 – 2021 рр.

Джерело: Сформовано авторами за даними Державної служби статистики України [1].

Аналітичні дані Державної служби статистики України і Державної служби зайнятості (рис. 4) показують, що у сільському, лісовому та рибному господарстві кількість осіб, які мали статус безробітного у січні – квітні 2021 р., дорівнювала 119,8 тис., або більше ніж кожен п'ятий від усіх робітників, які раніше (до звільнення) працювали в економіці країни. Для порівняння: це більше від нині офіційно працевлаштованих у майже 33 тис.

діючих фермерських господарств України, з урахуванням членів їхніх сімей та найманих постійних і сезонних працівників.

На противагу загальній позитивній динаміці ринку праці в економіці країни, зареєстрованих безробітних усього, у тому числі кваліфікованих працівників у зазначених галузях зменшилося за аналізований період на 2,6 і 2,1 тис. осіб відповідно (рис. 4). На перший погляд, можна зробити висновок,

що, незважаючи на протиковідні карантинні заходи попит на працівників сільського, лісового та рибного господарства, порівняно з іншими галузями скоротився, але не критично. Проте це може не відповідати дійсності, оскільки з різних причин далеко не всі

безробітні сільської місцевості звертаються за допомогою до центрів зайнятості, а ті, що звертаються, можуть і не отримати відповідний статус навіть в умовах пандемії як з об'єктивних, так і суб'єктивних причин.

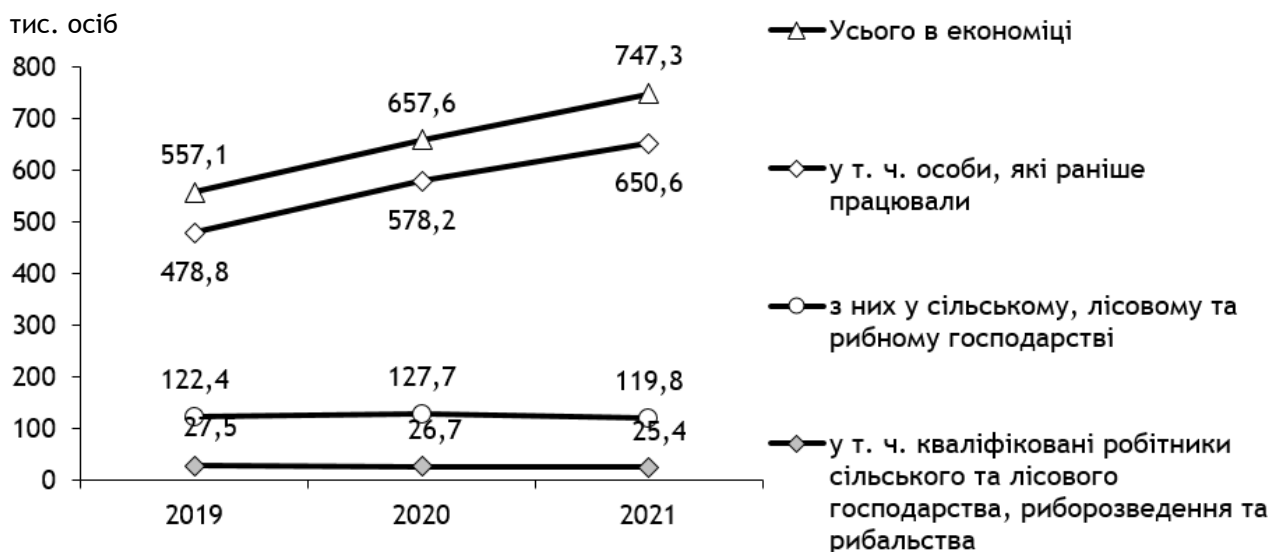

Рис. 4. Кількість осіб, які мали статус безробітного у січні-квітні 2019-2021 рр.

Джерело: Сформовано авторами за даними Державної служби зайнятості [27].

Кількість претендентів на одну вакансію, які мали статус безробітного на підприємствах, де вони раніше працювали, зросла до 1,6 у січні-квітні 2021 р. порівняно з таким же періодом базового 2019 р. (табл. 2). З урахуванням інших видів зайнятості, навантаження на одну вакансію збільшилося удвічі від 1,2 до 2,4 осіб. Наявність одночасно значної кількості безробітних і вакансій в сільському господарстві пояснюється особ-

ливостями цього ринку праці. Мається на увазі: а) територіальна віддаленість вакансії і місця постійного проживання потенційного претендента; б) відсутність доступного за ціною і комфортного житла там, де є вакансії; в) невідповідність професійно-кваліфікаційних характеристик шукачів роботи вимогам аграрних роботодавців; г) низька мобільність безробітних сільської місцевості тощо.

2. Кількість вакансій та безробітних, зареєстрованих у Державній службі зайнятості у січні-квітні 2019-2021 рр.

Показник	2019 р.		2020 р.		2021 р.		Зміна значення 2021 р. до 2019 р. + (-)	
	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%
Усього в економіці	464,1	100	363,7	100	316,3	100	-147,8	68,2
У т. ч. сільське, лісове та рибне господарство	94,1	20,3	80,0	22,0	74,8	23,6	-19,3	79,5
Кількість претендентів на 1 вакансію осіб, які мали статус безробітного на підприємствах, де вони раніше працювали	1,3		1,6		1,6		0,3	123,1
Загальна кількість претендентів на 1 вакансію в сільській місцевості, осіб	1,2		1,8		2,4		1,2	200

Джерело: Розраховано авторами за даними Державної служби зайнятості [27].

Підвищення обсягів безробіття серед офіційно працевлаштованих мешканців сільської місцевості передбачено збільшило навантаження на видаткову частину Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття. Всього за перших чотирьох місяців, коли діяли карантинні обмеження, кількість отримувачів послуг зросла на 20% від 509,2 тис. у 2019-му до 611 тис. у 2021 р. (табл. 3), майже на третину кількість заявників, які отримали статус безробітного. Водночас несприятлива ситуація, зокрема, обмеження щодо безпосереднього спілкування під час пандемії COVID-19, негативно вплинули на обсяги працевлаштування, в тому числі до набуття

клієнтом статусу безробітного. Скоротилися інші активні види послуг ДСЗ, як-то: професійне навчання – до 64,8% та участь у громадських роботах – до 44,9%. Крім того, на ФОП і найманих працівників, зайнятих у сільському, лісовому і рибному господарстві, виплата одноразової матеріальної допомоги в розмірі 8 тис. грн не поширюється. Отже, незважаючи на системні й оперативні заходи ДСЗ, в екстремальних умовах сільські безробітні опинилися в своєрідній інституційній пастці. З одного боку, їх вивільнили, позбавивши основних засобів для існування, тоді як з іншого – значно звузилися можливості для працевлаштування і пошуку нового місця роботи.

3. Надання послуг Державною службою зайнятості мешканцям сільської місцевості у січні-квітні 2019-2021 рр., тис. осіб

Показники	2019 р.	2020 р.	2021 р.	Зміна значення 2021 р. до 2019 р., + (-)	
				тис. осіб	%
Отримували послуги	509,2	539,5	611,0	101,8	120,0
<i>Індекси</i>	<i>100</i>	<i>105,9</i>	<i>120,0</i>	<i>x</i>	<i>x</i>
Мали статус безробітного	246,5	269,1	326,3	79,8	132,4
<i>Індекси</i>	<i>100</i>	<i>109,2</i>	<i>132,4</i>	<i>x</i>	<i>x</i>
Усього отримали роботу, в т. ч. до набуття статусу безробітного	126,9	103,4	99,2	-27,7	78,2
<i>Індекси</i>	<i>100</i>	<i>81,5</i>	<i>78,2</i>	<i>x</i>	<i>x</i>
Проходили професійне навчання	46,3	32,6	30,0	-16,3	64,8
<i>Індекси</i>	<i>100</i>	<i>70,4</i>	<i>64,8</i>	<i>x</i>	<i>x</i>
Брали участь у громадських та інших роботах тимчасового характеру	51,2	34,5	23,0	-28,2	44,9
<i>Індекси</i>	<i>100</i>	<i>67,4</i>	<i>44,9</i>	<i>x</i>	<i>x</i>
Кількість безробітних, охоплених профорієнтаційними послугами	232,9	221,2	275,8	42,9	118,4
<i>Індекси</i>	<i>100</i>	<i>95,0</i>	<i>118,4</i>	<i>x</i>	<i>x</i>
Отримували допомогу з безробіття (на кінець періоду)	107,7	146,2	150,5	42,8	139,7
<i>Індекси</i>	<i>100</i>	<i>135,7</i>	<i>149,4</i>	<i>x</i>	<i>x</i>

Джерело: Розраховано авторами за даними Державної служби зайнятості [27].

Безробітні сільської місцевості, будучи незастрахованими особами, мають право звернутися до фахівців регіональних і місцевих центрів ДСЗ лише за безоплатною консультацією з питань працевлаштування і отримати характеристики наявних вакансій он-лайн чи безпосередньо.

У регіонах ситуація з наданням послуг місцевими центрами зайнятості також значною мірою залежала від зони ризику щодо поширення вірусної хвороби («зелена», «жовта», «помаранчева»), до якої була віднесена та чи інша область. За наведеними даними, у «лідерах» за кількістю безробітних опинилися Вінницька, Черкаська, Полтавська, Харківська

і Львівська області (рис. 5). На них сумарно припадає майже третина всіх безробітних в Україні за аналізований період. Видається логічним, що саме в цих областях (за винятком Львівської) працевлаштували, в тому числі до набуття статусу безробітного, 34,8% до загального результату ДСЗ. У 2021 р. при загальнодержавному рівні 46,1%, більше половини клієнтів центрів зайнятості отримували допомогу з безробіття у семи областях. Крім вже згаданих – це також Волинська, Житомирська, Івано-Франківська, Тернопільська, Хмельницька і Чернівецька області.

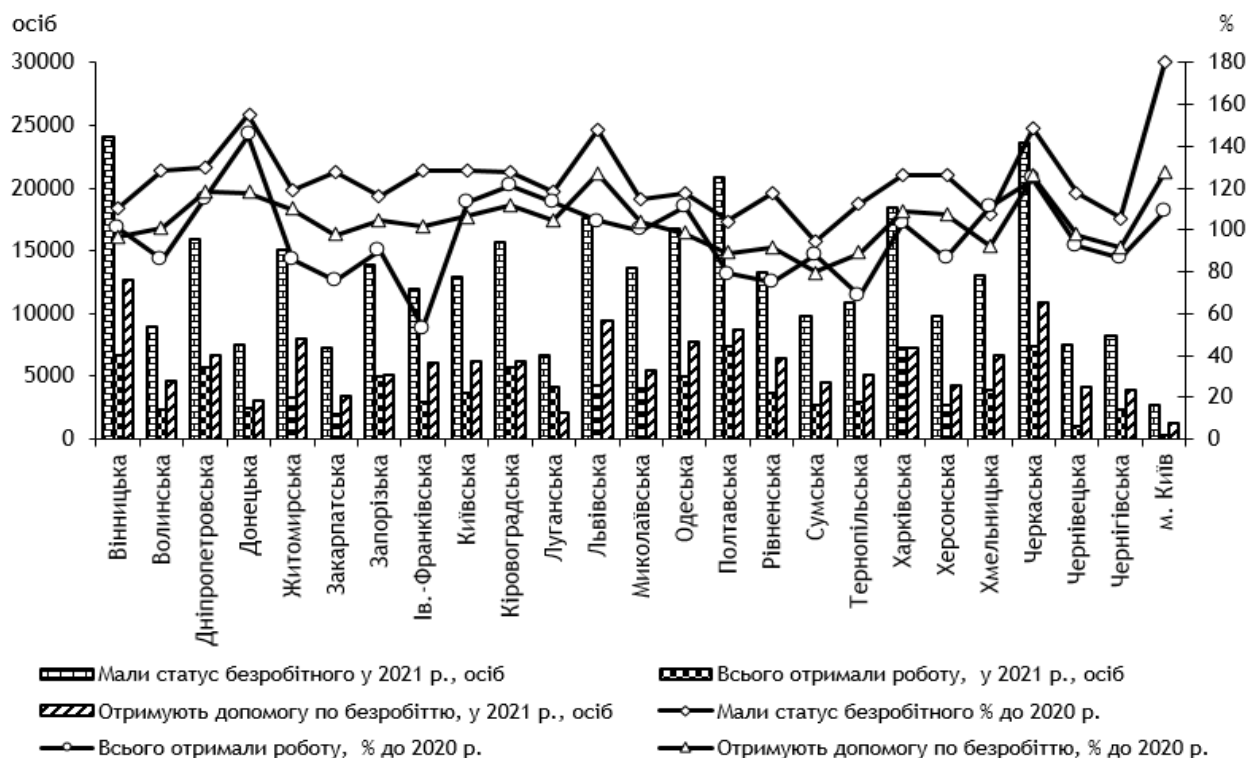

Рис. 5. Динаміка надання послуг Державною службою зайнятості мешканцям сільської місцевості у січні-квітні 2019-2021 рр.

Джерело: Сформовано авторами за даними Державної служби зайнятості [27].

За даними ДСЗ, найбільшого зростання в період карантинних обмежень у січні-квітні 2021 р., проти такого ж періоду 2020 р., зазнали громадські та інші роботи тимчасового характеру, які пропонували безробітним для часткової компенсації втрачених ними доходів. Аутсайдерами за цим напрямом стали Івано-Франківська (18,5%), Полтавська (31,7%), Львівська (38,5%), Запорізька (43,4%) і Київська (44,3%) області. Значно менше безробітних було задіяно і в професійному навчанні, адже затребувані робітничі професії, як правило, набуваються у стаціонарних навчальних класах на відповідних машинах і обладнанні. Хоча за сприятливішої ситуації окремі регіони змогли навіть збільшити кількість таких осіб.

Масштаби бідності сільського населення. Важливим маркером впливу карантинних обмежень на мешканців сільської місцевості слугують їхні доходи та масштаби бідності. За даними Державної служби статистики України [4], частка населення, у якого середньодушові еквівалентні загальні доходи в місяць нижчі за середній рівень загальних доходів у I півріччі 2020 р. проти попереднього року, зросла на 0,3 в. п. і становила 58,4%.

Подібні тенденції спостерігаються щодо перетину так званих червоних ліній – законодавчо встановленого і фактичного прожиткового мінімуму, вони також підвищилися на 0,6 і 1,7 в. п. відповідно. У сукупних витратах сільських домогосподарств на харчові продукти та безалкогольні напої припадало 54,4% за критичного, або порогового рівня – 60%. За цим показником стану добробуту селян Україна відкотилася до 2013 р., коли він дорівнював 53,8%. Окремого дослідження нестачі продовольства для соціально найбільш вразливих категорій сільського населення немає, проте про загальну ситуацію щодо масштабів цього явища свідчать дані Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) [5]. Згідно з його інформацією, на час обстеження в Україні 9,8 млн осіб потерпали від нестачі харчів. Гостру потребу відчували 1,1 млн осіб, або на 200 тис. більше, ніж при оцінці фонду в 2014-2016 рр. Це найгірший показник серед усіх країн європейського континенту.

Підтверджують зниження рівня продовольчої безпеки і вибіркові обстеження Державної служби статистики України за 2019 р. [24]. Індикатор достатності споживання (співвідношення фактичного споживання до раціональних норм) становив

щодо: молока і молокопродуктів – 0,53; плодів, ягід та винограду – 0,67; м'яса та м'ясопродуктів – 0,67; риби та рибопродуктів – 0,63. За результатами самооцінки, частка осіб, які проживають у сільських домогосподарствах і потерпають від позбавлення коштів на придбання найнеобхідніших недорогих харчових продуктів, становить 6,4%, а від споживання страви з м'ясом, курятиною, рибою (або їх вегетаріанським еквівалентом) через день – 20,5% від обстежених. З урахуванням зареєстрованої зайнятості сільського населення та масового сімейного безробіття, в тому числі через пандемію, можна припустити погіршення продовольчої безпеки за останні півтора року.

Висновки. 1. Суспільна думка про те, що жителі сільської місцевості завдяки не такому жорсткому дотриманню режиму карантинних обмежень на економічну діяльність, меншу щільність населення у поселенській мережі, технологічним особливостям сільського господарства зазнали менших втрат щодо зайнятості й доходів, ніж інші верстви, виявилася занадто оптимістичною. Внаслідок уведення двох загальноукраїнських локдаунів 2020–2021 рр. кількість зайнятого сільського населення скоротилася на 361 тис. осіб, або на 7%, із них працюючих за наймом – на 198 тис. і самозайнятих – на 153 тис. осіб. Рівень безробіття за вказаний період також зріс на 1,7 в. п., або до 11,5%. У квітні–травні 2021 р. статус безробітних, звільнених із підприємств сільського, лісового та рибного господарства, отримали майже 120 тис. працівників, або кожен п'ятий до загального підсумку в економіці. При цьому удвічі зросла кількість претенде-

нтів на одну вакансію в сільській місцевості за одночасного скорочення фінансових можливостей ДСЗ, особливо щодо провадження активних форм повернення їх до статусу зайнятості.

2. В умовах пандемії держава і місцеві органи влади ще більше віддалилися від життєво важливих проблем самозайнятих осіб сільської місцевості. Наростає соціальна відчуженість унаслідок погіршення всього спектра соціально-трудова відносин. За перше півріччя 2020 р., проти такого ж періоду попереднього року, зросла частка населення із середньодушовими еквівалентними доходами у місяць, нижчими за законодавчо встановлені, та фактичний прожитковий мінімум від 2,7 до 3,3% і від 33,6 до 34,7% відповідно. Як наслідок, погіршився добробут сільських домогосподарств, зросли масштаби бідності, а для окремих категорій ще більше загострилася проблема економічної доступності до харчових продуктів.

3. Подальші дослідження цієї тематики можуть бути пов'язані зі зміцненням інституційної спроможності й фінансової самодостатності громад завдяки децентралізації повноважень і ресурсів, переходу на дворівневу модель міжбюджетних відносин, розвитку місцевого самоврядування та змін адміністративно-територіального устрою, у подоланні соціальної відчуженості самозайнятих осіб, забезпеченні у форсмажорних обставинах, подібних до пандемії, економічного доступу до продовольства, послуг охорони здоров'я, освіти, культури, дорожньої, транспортної і цифрової інфраструктури.

Список бібліографічних посилань

1. Безробіття населення (за методологією МОП) за статтю, типом місцевості та віковими групами. *Державна служба статистики України*. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>
2. Богдан Т. Фіскальні пакети боротьби з кризою. *Дзеркало тижня*. 2021, 11 червня. URL : <https://zn.ua/ukr>.
3. Валовий внутрішній продукт у фактичних цінах (за виробничою методикою). *Державна служба статистики України*. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
4. Витрати і ресурси домогосподарств України (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств). *Державна служба статистики України*. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
5. В Україні недоїдають майже 10 млн осіб – ООН. URL : <https://kurs.com.ua>.
6. Держпраці виявила 724 нелегальних працівників за тиждень. URL : <https://biz.censor.net/news>.
7. Діденко С. Ринок праці та доходи: впливи коронакризи на життя простих українців. URL : <https://ua.news/ua/>.
8. Доступні кредити 5-7-9. URL : <https://kurkul.com/news>.

References

1. Bezrobittia naselelnia (za metodolohiieiu MOP) za stattiu, typom mistsevoli ta vikovymi hrupamy [Unemployment (according to ILO methodology) by sex, type of area and age groups]. *Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy*. Retrieved from: <http://ukrstat.gov.ua> [In Ukrainian].
2. Bohdan, T. (2021). Fiskalni pakety borotby z kryzoiu [Fiscal packages to combat the crisis]. *Dzerkalo tyzhnia*. Retrieved from: <https://zn.ua/ukr> [In Ukrainian].
3. Valovi vnutrishnii produkt u faktychnykh tsinakh (za vyrobnychoiu metodykoiu) [Gross domestic product at actual prices (according to the production method)]. *Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy*. Retrieved from: <http://ukrstat.gov.ua> [In Ukrainian].
4. Vytraty i resursy domohospodarstv Ukrainy (za danymi vybirkovoho obstezhennia umov zhyttia domohospodarstv) [Expenditures and resources of households in Ukraine (according to a sample survey of living conditions of households)]. *Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy*. Retrieved from: <http://ukrstat.gov.ua> [In Ukrainian].

9. Зайняте населення у віці 15-70 років за статтю, типом місцевості та статусом зайнятості. *Державна служба статистики України*. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
10. Економічна енциклопедія: у 3-х т. / редкол. : С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. Київ : ВЦ «Академія», 2001. Т. 1. 864 с.
11. Кейнс Дж. М. Экономические возможности наших внуков. *Вопросы экономики*. 2009. № 6. С. 60-69.
12. Клинов В. Какой должна быть экономическая политика. *Вопросы экономики*. 2012. № 1. С. 142-150.
13. Колот А. М. Соціально-трудова реальність – XXI : філософія становлення, можливостей та викликів. *Економіка України*. 2021. № 2. С. 3-31. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2021.02.003>
14. Kostriytsia V. I., Burlay T. V. Imbalances and divergence in employment: EU and Ukraine's approaches to overcome it. *Ukrainian Society*. 2020. Vol 1. P. 83-107. <https://doi.org/10.15407/socium2020.01.083>
15. Крамар О. Пристосовуючись до занепаду. *Український тиждень*. 2021. 15 травня. URL : <https://tyzhden.ua> (дата звернення 20.05.21).
16. Лібанова Е. М. COVID-19: соціально-економічні втрати 2020 року та потенційні ризики. *Вісник Національної академії наук України*. 2021. № 6. С. 42-46. <https://doi.org/10.15407/visn2021.06.042>
17. Малік М. Й., Мамчур В. А. Соціально-економічна орієнтація сімейних фермерських господарств у підприємницькій діяльності. *Економіка АПК*. 2020. № 9. С. 30-41. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202009030>.
18. Могильний О. М. Відтворення нерівності трудового потенціалу сільської і міської молоді: причини та шляхи подолання. *Економіка АПК*. 2019. № 10. С. 60-70. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.201910060>.
19. Історія економічних учень : підручник / [Корнійчук Л. Я., Татаренко Н. О., Поручник А. М. та ін.] ; за ред. Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко. Київ : КНЕУ, 1999. 564 с.
20. Перекази в Україні: скільки коштів перераховують з-за кордону. URL : <https://www.slovoidilo.ua/>.
21. Презентовано план зі створення півмільйона робочих місць. URL : <https://www.kmu.gov.ua> (дата звернення 14.07.20).
22. Про запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2 : Постанова Кабінету Міністрів України від 11.03.2020 № 211. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/211-2020-%D0%BF#Text>.
23. Патица Н. І., Нартюк О. В. Стан і шляхи забезпечення зайнятості сільського населення в Україні. *Економіка АПК*. 2020. № 9. С. 49-52. DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202009042>.
24. Рівень поширення бідності та позбавлення (депривації) серед осіб, які проживають в сільських домогосподарствах, залежно від статті та віку. *Державна служба статистики України*. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
25. Робоча сила за статтю, типом місцевості та віковими групами. *Державна служба статистики України*. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
26. Руженський М. М., Руженський М. М. Модернізація зайнятості населення: зміст та пріоритети. *Економіка і держава*. 2021. № 5. С. 4-7. <https://doi.org/10.32702/2306-6806.2021.5.4>
27. Ситуація на зареєстрованому ринку праці та діяльність Державної служби зайнятості. *Державна служба зайнятості*. URL : <https://www.dcz.gov.ua>.
28. Сторонянська І. З., Беновська Л. Я. Економіка регіонів в умовах коронакризи: тенденції розвитку та їх вплив на податкові доходи місцевих бюджетів. *Економіка України*. 2021. № 5. С. 59-77. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2021.05.059>.
29. Ходаківська О. В., Пугачов М. І., Патица Н. І. та ін. Вплив COVID-19 на аграрний сектор та продовольчу безпеку держави. *Економіка АПК*. 2020. № 12. С. 6-15. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202012006>.
30. Цілі сталого розвитку. URL : <https://ukraine.un.org/uk/sdgs/8/key-activities> (дата звернення 15.07.21).
5. V Ukraini nedoidaiut maizhe 10 mln osib – OON [In Ukraine almost 10 million people are malnourished – the UN]. Retrieved from : <https://kurs.com.ua> [In Ukrainian].
6. Derzhpratsi vyavyla 724 nelegalnykh pratsivnykiv za tyzhden [The State Labor Service identified 724 illegal workers per week]. Retrieved from : <https://biz.censor.net/news> [In Ukrainian].
7. Didenko, S. (2021). Rynok pratsi ta dokhody: vplyvy koronakryzy na zhyttia prostykh ukraintsiiv [Labor market and income: the effects of the corona crisis on the lives of ordinary Ukrainians]. Retrieved from : <https://ua.news.ua/> [In Ukrainian].
8. Dostupni kredyty 5-7-9 [Available loans 5-7-9]. Retrieved from : <https://kurkul.com/news> [In Ukrainian].
9. Zainiate naselennia u vitsi 15-70 rokiv za stattiu, typom mistsevosti ta statusom zainiatosti [Employed population aged 15-70 by sex, type of locality and employment status]. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. Retrieved from : <http://ukrstat.gov.ua> [In Ukrainian].
10. Mochernyi, S. V., et al. (2001). Ekonomichna entsyklopediia: u 3 t. [Economic Encyclopedia: 3 vols.]. (Vol. 1). Kyiv: VTs «Akademii» [In Ukrainian].
11. Kejns, Dzh. M. (2009). Jekonomicheskie vozmozhnosti nashih vnukov [Economic opportunities for our grandchildren]. *Voprosy jekonomiki*, 6, pp. 60-69 [In Russian].
12. Klinov, V. (2012). Kakoj dolzhna byt' jekonomicheskaja politika. [What economic policy should be]. *Voprosy jekonomiki*, 1, pp. 142-150 [In Russian].
13. Kolot, A. M. (2021). Sotsialno-trudova realnist – KhKhI : filosofiiia stanovlennia, mozhlyvostei ta vyklykiv [Social and labor reality - XXI: philosophy of formation, opportunities and challenges]. *Ekonomika Ukrainy*, 2, pp. 3-31. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2021.02.003> [In Ukrainian].
14. Kostriytsia, V. I. & Burlay, T. V. (2020). Imbalances and divergence in employment: EU and Ukraine's approaches to overcome it. *Ukrainian Society*, 1, pp. 83-107. <https://doi.org/10.15407/socium2020.01.083> [In English].
15. Kramar, O. (2021). Prystosovuiuchys do zanepadu [Adapting to decline]. *Ukrainskyi tyzhden*. Retrieved from : <https://tyzhden.ua> [In Ukrainian].
16. Libanova, E.M. (2021). COVID-19: sotsialno-ekonomichni vtraty 2020 roku ta potentsiini ryzyky [COVID-19: socio-economic losses of 2020 and potential risks]. *Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, 6, pp. 42-46. <https://doi.org/10.15407/visn2021.06.042> [In Ukrainian].
17. Malik, M.Yo. & Mamchur, V.A. (2020). Sotsialno-ekonomichna oriantatsiia simeinykh fermerskykh hospodarstv u pidpriemnytskii diialnosti [Socio-economic orientation of family farms in entrepreneurial activity]. *Ekonomika APK*, 9, pp. 30-41. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202009030> [In Ukrainian].
18. Mohylnyi, O.M. (2019). Vidtvorennia nerivnosti trudozvoloho potentsialu silskoi i miskoi molodi: prychny ta shliakhy podolannia [Reproduction of labour inequality of rural and urban youth: causes and ways to overcome them]. *Ekonomika APK*, 10, pp. 60-70. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.201910060> [In Ukrainian].
19. Korniiichuk, L.Ya., Tatarenko, N.O., Poruchnyk, A.M., et al. Istoriia ekonomichnykh uchen: pidruchnyk [History of economics: a textbook]. Kyiv : KNEU, 1999 [In Ukrainian].
20. Perekazy v Ukrainu: skilky koshtiv pererakhovuiut z-za kordonu [Transfers to Ukraine: how much money is transferred from abroad]. Retrieved from : <https://www.slovoidilo.ua/> [In Ukrainian].
21. Prezентовано plan zi stvorennia pivmiliona robochykh mist [A plan to create half a million jobs was presented]. Retrieved from : <https://www.kmu.gov.ua> [In Ukrainian].
22. Pro zapobihannia poshyrenniu na terytorii Ukrainy hostroi respiratornoi khvoroby COVID-19, sprychynenoi koronavirusom SARS-CoV-2 : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 11.03.2020 # 211 [On prevention of the spread on the territory of Ukraine of the acute respiratory disease COVID-19 caused by the coronavirus SARS-CoV-2: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine from 11.03.2020 No 211]. Baza danykh "Zakonodavstvo Ukrainy". VR Ukrainy. Retrieved from : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/211-2020-%D0%BF#Text> [In Ukrainian].

31. Шебанін В. С., Кормишкін Ю. А. Диверсифікація використання трудового потенціалу сільських територій. *Економіка АПК*. 2020. № 8. С. 6–13. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202008006>.

32. Patyka N., Gryschenko O., Kucher A., Hetdak M., Raszka B. Assessment of the degree of factors impact on employment in Ukraine's agriculture. *Sustainability*. 2021. Vol. 13. Issue 2. 564. <https://doi.org/10.3390/su13020564>.

33. Kapur R. Employment Opportunities in Rural Areas. Ac-Nykolyuk, O., Pyvovar, P., & Zherybor, L. (2019). The level of <https://doi.org/10.31080/ASAG.2019.03.0564>.

34. Rodrigues-Garcés C., Fawaz-Yissi M. J., Muñoz-Soto J. A. Demographic and labor market transformations in rural areas of Chile. *Acta Agronomica*. 2017. Vol. 66, No. 2. <http://dx.doi.org/10.15446/acag.v66n2.54918>.

35. Impact of COVID-19 on agriculture, food systems and rural livelihoods in Eastern Africa: Policy and programmatic options. *Food and Agriculture Organization of the United Nations*, July, 2020. 9 p. URL : <http://www.fao.org/3/cb0552en/CB0552EN.pdf>.

23. Patyka, N.I. & Nartiuk, O.V. (2020). Stan i shliakhy zabezpechennia zainiatosti silskoho naselennia v Ukraini [The status and ways of providing the rural population employment in Ukraine]. *Ekonomika APK*, 9. pp. 49-52. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202009042> [In Ukrainian].

24. Riven poshyrennia bidnosti ta pozbavlennia (depryvaty) sered osib, yaki prozhyvaiut v silskykh domohospodarstvakh, zalezno vid staty ta viku [The prevalence of poverty and deprivation among people living in rural households, depending on gender and age]. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. Retrieved from: <http://ukrstat.gov.ua> [In Ukrainian].

25. Robocha sylsya za stattiu, typom mistsevosti ta vikovymy hrupamy [Labor force by sex, type of area and age groups]. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. Retrieved from: <http://ukrstat.gov.ua> [In Ukrainian].

26. Ruzhenskyi, M.M. & Ruzhenskyi, M.M. (2021). Modernizatsiia zainiatosti naselennia: zmist ta priorytety [Modernization of employment: content and priorities]. *Ekonomika i derzhava*, 5, pp. 4-7. DOI: 10.32702/2306-6806.2021.5.4 [In Ukrainian].

27. Sytuatsiia na zareiestrovanomu rynku pratsi ta diialnist Derzhavnoi sluzhby zainiatosti [The situation on the registered labor market and the activities of the State Employment Service]. Derzhavna sluzhba zainiatosti. Retrieved from: <https://www.dcz.gov.ua> [In Ukrainian].

28. Benovska, I.Z. & Benovska, L.Ya. (2021). Ekonomika rehioniv v umovakh koronakryzy ta yii vplyv na podatkovy nadkhodzhennia do mistsevyykh biudzhetyv [Economy of regions in the conditions of the coronavirus crisis: trends of development and their impact on tax revenues of local budgets]. *Ekonomika Ukrainy*, 5, pp. 59-77. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2021.05.059> [In Ukrainian].

29. Khodakivska, O.V., Puhachov, M.I., Patyka, N.I., Shpykuliak, O.H., Mohylnyi, O.M. & Tulush, L.D. (2020). Vplyv Covid-19 na ahraryi sektor ta ahroprodovolchu bezpeku derzhavy [Impact of COVID-19 on the agrarian sector and country's food security]. *Ekonomika APK*, 12, pp. 6-21. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202012006> [In Ukrainian].

30. Tsili staloho rozvytku [Sustainable development goals]. Retrieved from: <https://ukraine.un.org/uk/sdgs/8/key-activities> [In Ukrainian].

31. Shebanin, V. S. & Kormyshkin, Yu. A. (2020). Dyversyfikatsiia vykorystannia trudovoho potentsialu silskykh terytorii [Diversification of labor potential use of rural areas]. *Ekonomika APK*, 8, pp. 6-13. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202008006> [In Ukrainian].

32. Patyka, N., Gryschenko, O., Kucher, A., Hetdak, M. & Raszka, B. (2021). Assessment of the degree of factors impact on employment in Ukraine's agriculture. *Sustainability*, Vol. 13, Issue 2, 564. <https://doi.org/10.3390/su13020564> [In English].

33. Nykolyuk, O., Pyvovar, P., & Zherybor, L. (2019). The level of flexibility of agricultural enterprises in the zhytomyr region. *Scientific Horizons*, 12(85), 3-14. doi: 10.33249/2663-2144-2019-85-12-3-14.

34. Carlos Rodrigues-Garcés, María Julia Fawaz-Yissi & Johana Andrea Muñoz-Soto. (2017). Demographic and labor market transformations in rural areas of Chile. *Acta Agronomica*, vol. 66. No. 2, <http://dx.doi.org/10.15446/acag.v66n2.54918> [In English].

35. Impact of COVID-19 on agriculture, food systems and rural livelihoods in Eastern Africa: Policy and programmatic options. *Food and Agriculture Organization of the United Nations*. July, 2020. 9 p. Retrieved from: <http://www.fao.org/3/cb0552en/CB0552EN.pdf> [In English].

Mohylnyi O. M., Patyka N. I., Hryshchenko O. Yu. Impact of COVID-19 quarantine restrictions on labor market and rural employment

The purpose of the article is to assess the impact of restrictive quarantine measures in 2020-2021 related to the spread of the COVID-19 pandemic on the rural labor market, the level of employment and the extent of rural poverty.

Research methods. The basis for the study were general scientific and economic methods, creative heritage of the classical political economy founders, publications of Ukrainian scientists on the impact of quarantine restrictions related to the spread of the COVID-19 pandemic, on social and labor relations in rural areas, regulations, data from the State Statistics Service of Ukraine and the State Employment Service, Internet resources and other sources. The monographic approach was used in the analysis of the employment rate dynamics of the rural population, changes in the labor market and the scale of poverty caused by the lockdowns introduction in 2020-2021. Normative and positive approaches are used to highlight the labor potential of rural areas and opportunities for its implementation in a pandemic. A number of abstract-logical techniques allowed formulating intermediate and final conclusions and proposals.

Research results. The phenomenon of the category "labor" as a process of conscious and purposeful activity on the transformation of natural and economic factors of production in order to meet human needs is considered. The institutional preconditions of spatial differences in the concentration of jobs in rural and urban areas and the deepening of inequality in their development are highlighted. Changes caused by a number of restrictions on economic activity in order to prevent the spread of the COVID-19 pandemic in Ukraine are analyzed, in the field of the rural population employment by age groups, employment status, unemployment among working-age people, the number of employees who received unemployment status, as well as the workload per vacancy registered with the State Employment Service, the dynamics of its provision of services to rural residents.

Public opinion that in the employment and rural labor market due to non-compliance with quarantine restrictions on economic activity, technological features of agricultural production and lower density, the rural population suffers less from quarantine measures is refuted. As a result of the introduction of two all-Ukrainian lockdowns in 2020-2021, the number of employed rural population decreased by 361 thousand people, or by 7%, of them employed - by 198 thousand and self-employed - by 153 thousand. The unemployment rate for this period also increased by 1.7 percentage points, or 11.5%. In April-May 2021, almost 120,000 workers received the status of unemployed dismissed from agricultural, forestry and fisheries enterprises, or one in five of the total in the economy. In addition, the number of applicants for one vacancy in rural areas has doubled, while reducing the financial capacity of the State Employment Service, especially with regard to the implementation of active forms of employment recovery. An integral consequence of quarantine restrictions was the spread of poverty among the rural population and the further social exclusion of people with unprotected self-employment.

Scientific novelty. Methodological approaches to assessing the negative impact of quarantine restrictions related to the spread of the COVID-19 pandemic on rural employment, the rural labor market and the well-being of rural households have been further developed.

Practical significance. The results of the impact of quarantine restrictions on employment and the rural labor market in 2020-2021 may be taken into account when developing measures to support micro and small businesses and self-employed agricultural workers in extreme conditions of society, such as a pandemic. Tabl.: 3. Figs.: 5. Refs.: 35.

Keywords: quarantine measures; employment; rural labour market; rural population unemployment; vacancies; incomes of rural households.

Mohylnyi Oleksii Mykolaiovych – doctor of economic sciences, professor, chief research fellow of the department of organization of scientific research and innovation development, National Scientific Centre "Institute of Agrarian Economics" (10, Heroiv Oborony St., Kyiv, 03127)

E-mail: o.mohylnyi@gmail.com

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-9802-1701>

Patyka Nataliia Ivanivna – doctor of economic sciences, professor, head of the department of socio-economic development of rural areas, National Scientific Centre "Institute of Agrarian Economics" (10, Heroiv Oborony St., Kyiv, 03127)

E-mail: n_patyka@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0003-0062-7631>

Hryshchenko Olena Yuriivna – head of the sector of research information support, National Scientific Centre "Institute of Agrarian Economics" (10, Heroiv Oborony St., Kyiv, 03127)

E-mail: lena@iae.kiev.ua

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0003-2271-3629>

Могильный А. Н., Патыка Н. И., Грищенко Е. Ю. Влияние карантинных ограничений, связанных с COVID-19, на рынок труда и занятость в сельской местности

Цель статьи – оценить влияние ограничительных карантинных мероприятий 2020-2021 гг., связанных с распространением пандемии COVID-19, на рынок труда в сельской местности, уровень занятости и масштабы бедности сельского населения.

Методика исследования. Основой для исследования стали общенаучные и экономические методы, творческое наследие основателей классической политической экономии, публикации украинских ученых по вопросам влияния карантинных ограничений, связанных с COVID-19, на социально-трудовые отношения в сельской местности, нормативно-правовые акты, данные Государственной службы статистики Украины и Государственной службы занятости, электронные ресурсы и другие источники. Монографический подход использован в процессе анализа динамики уровня занятости сельского населения, изменений на рынке труда и масштабов бедности, вызванных введением локдаунов 2020-2021 гг. Нормативный и позитивный подходы применены для освещения трудового потенциала сельской местности и возможностей его реализации в условиях пандемии. Ряд приемов абстрактно-логического инструментария позволили сформулировать промежуточные и заключительные выводы и предложения.

Результаты исследования. Рассмотрен феномен категории «труд» как процесса сознательной и целенаправленной деятельности на преобразование природных и экономических факторов производства с целью удовлетворения потребностей человека. Выделены институциональные предпосылки пространственного различия в концентрации рабочих мест в сельской и городской территориях и углубление неравенства в их развитии. Проанализированы изменения, вызванные рядом ограничений на экономическую деятельность с целью предотвращения распространения на территории Украины коронавируса COVID-19, в сфере занятости сельского населения по возрастным группам, статусу занятости, уровню безработицы среди лиц трудоспособного возраста, численности работников, которые получили статус безработного, а также нагрузку на одно вакантное место, зарегистрированное в Государственной службе занятости (ГСЗ), динамику предоставления ею услуг жителям сельской местности.

Опровергнуто общественное мнение о том, что в сфере занятости и рынка труда в сельской местности из-за несоблюдения карантинных ограничений на экономическую деятельность, технологические особенности аграрного производства и низкую плотность, сельское население меньше страдает от карантинных мероприятий. Вследствие введения двух всеукраинских локдаунов 2020-2021 гг. количество занятого сельского населения сократилось на 361 тыс. чел., или на 7%, из них работающих по найму – на 198 тыс. и самозанятых – на 153 тыс. человек. Уровень безработицы за указанный период также вырос на 1,7 п. п., или до 11,5%. В апреле – мае 2021 г. статус безработных, уволенных с предприятий сельского, лесного и рыбного хозяйства, получили почти 120 тыс. работников, или каждый пятый от общего итога в экономике. Вдвое возросло количество претендентов на одну вакансию в сельской местности, при одновременном сокращении финансовых возможностей ГСЗ, особенно по отношению активных форм возобновления занятости. Интегральным след-

ствием карантинных ограничений стало распространение масштабов бедности среди сельского населения и дальнейшее социальное отчуждение лиц с незащищенной занятостью.

Элементы научной новизны. Получили дальнейшее развитие методические подходы к оцениванию негативного воздействия карантинных ограничений, связанных с COVID-19, на сферу сельской занятости, рынок труда в сельской местности и благосостояние сельских домохозяйств.

Практическая значимость. Результаты воздействия карантинных ограничений на состояние занятости и рынка труда в сельской местности 2020-2021 гг. могут быть учтены во время разработки мероприятий по поддержке микро- и малого предпринимательства и самозанятых лиц аграрной сферы в экстремальных условиях жизнедеятельности общества, подобных пандемии. Табл.: 3. Илл.: 5: Библиогр.: 35.

Ключевые слова: карантинные мероприятия; занятость; рынок труда в сельской местности; безработица сельского населения; вакансии; доходы сельских домохозяйств.

Могилюний Алексей Николаевич - доктор экономических наук, профессор, главный научный сотрудник отдела организации научных исследований и инновационного развития, Национальный научный центр «Институт аграрной экономики» (03127, г. Киев, ул. Героев Оборона, 10)

E-mail: o.mogilnyi@gmail.com

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-9802-1701>

Патыка Наталия Ивановна - доктор экономических наук, профессор, заведующая отделом социально-экономического развития сельских территорий, Национальный научный центр «Институт аграрной экономики» (03127, г. Киев, ул. Героев Оборона, 10)

E-mail: n_patyka@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0003-0062-7631>

Грищенко Елена Юрьевна - заведующая сектором информационного обеспечения исследований, Национальный научный центр «Институт аграрной экономики» (03127, г. Киев, ул. Героев Оборона, 10)

E-mail: lena@iae.kiev.ua

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0003-2271-3629>

Стаття надійшла до редакції 14.04.2021 р.

Фахове рецензування: 20.04.2021 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Могилюний О. М., Патыка Н. І., Грищенко О. Ю. Вплив карантинних обмежень, пов'язаних із COVID-19, на ринок праці та зайнятість у сільській місцевості. *Економіка АПК*. 2021. № 4. С. 51 — 67. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202104051>

Mohylnyi, O.M., Patyka, N.I. & Hryshenko, O.Yu. (2021). Vplyv karantynnykh obmezhen, pov'iazanykh iz COVID-19, na rynek pratsi ta zainiatist u silskii mistsevastii [Impact of COVID-19 quarantine restrictions on labor market and rural employment]. *Ekonomika APK*, 4, pp. 51 — 67 [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202104051>

Новини АПК

У 2021 році зросте виробництво продукції вирощування птиці та свиней - Юрій Лупенко

За прогнозом науковців Інституту аграрної економіки, зменшення виробництва валової продукції тваринництва у 2021 році складе лише -0,5 % проти -3,1 % у 2020 році, поінформував директор Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки» академік НААН **Юрій Лупенко**, презентуючи чергову розробку наукового колективу установи «Прогноз виробництва сільськогосподарської продукції в Україні у 2021 році (березень 2021 року)».

Торік спад відбувся майже по усіх видах продукції тваринництва, крім продукції вирощування овець і кіз (приріст на 0,7 %), нагадав науковець.

За його словами, у 2021 році стримування темпів спадної тенденції в галузі забезпечується переважно збільшенням обсягів вирощування птиці (+1,4 %) та свиней (+0,5 %). При цьому виробництво яєць збережеться на рівні 2020 року.

Найбільший спад проти минулорічних показників прогнозується на виробництві вовни (-6 %), молока (-2,6 %), продукції вирощування великої (-2,4 %) та малої рогатої худоби – овець та кіз (-2,8 %), інших тварин (-3,5 %).

Виробництво молока очікується на рівні 9,0 млн т проти майже 9,3 млн т торік., продукції вирощування тварин та птиці – 3,39 млн т проти 3,37 млн т, яєць – 16,2 млрд шт., вовни – 1,5 тис. т (1,6 тис. т).

Динаміка обсягів виробництва продукції тваринництва зумовлена триваючим спадом поголів'я тварин, який продовжиться у 2021 році внаслідок хронічної збитковості більшості видів продукції галузі, а також зменшенням дохідності виробництва молока у сільських домогосподарствах. Зупинення цього спаду, поряд з нарощуванням продуктивності тварин і птиці, є головними чинниками стабілізації обсягів виробництва в галузі, підсумував Юрій Лупенко.

Пресслужба ННЦ «Інститут аграрної економіки»

УДК 339.56 (477)

JEL Classification: Q13; Q17

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202104068>

Б. В. ДУХНИЦЬКИЙ, кандидат економічних наук

Перспективи зовнішньої торгівлі агропродовольчою продукцією між Україною та країнами Азії

Мета статті – проаналізувати показники зовнішньої торгівлі агропродовольчою продукцією між Україною та країнами Азії, оцінити потенціал її розвитку з урахуванням останніх актуальних тенденцій світового аграрного ринку.

Методика дослідження. Використано методи: теоретичного узагальнення – для характеристики виробництва та зовнішньої торгівлі агропродовольчою продукцією країн Азії; аналізу і синтезу – для розгляду динаміки і товарної структури взаємної аграрної торгівлі між Україною та азійськими державами; загального дослідження функціонування сільськогосподарської системи країн регіону; порівняльної оцінки – для формування рейтингів найбільших експортерів та імпортерів продовольства серед азійських держав, знаходження відмінностей між вітчизняним експортом продукції сільського господарства та імпортом Азії, і навпаки; графічний і табличний – для оптимізації наочного відображення результатів дослідження.

Результати дослідження. Розглянуто актуальний експорт та імпорт агропродовольчої продукції країнами Азії, визначено основних торгових представників регіону, проаналізовано вирішальну роль Азії у формуванні глобальної пропозиції продовольства, досліджено актуальний стан торгівлі аграрною продукцією України з державами регіону, здійснено загальну оцінку потенціалу її розвитку, виходячи з останніх тенденцій глобального ринку та поточного використання угод про функціонування зон вільної торгівлі між сторонами.

Елементи наукової новизни. Виділено окремо азійські країни як зовнішньоторговельних партнерів України стосовно агропродовольчої продукції, в тому числі найбільш важливих гравців в експорті та імпорті, надано аналітичну інформацію з урахуванням впливу пандемії та підписання нової міжрегіональної торгової угоди.

Практична значущість. Наведені положення спрямовані на інформування вітчизняних експортерів та імпортерів сільськогосподарської сировини і готових харчових продуктів про можливості виходу, закріплення та необхідних закупівель на ринках країн Азії, а також органів державної влади, що прямо впливають на прийняття рішень щодо лібералізації міжнародної торгівлі. Табл.: 6. Рис.: 1. Бібліогр.: 15.

Ключові слова: перспектива; зовнішня торгівля; продовольство; структура; пандемія; ринкові умови.

Духницький Богдан Володимирович – кандидат економічних наук, старший науковий співробітник відділу економіки аграрного виробництва та міжнародної інтеграції, Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» (03127, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10)

E-mail: duhnitsky@faust.kiev.ua

ORCID iD <http://orcid.org/0000-0002-5521-5602>

Постановка проблеми. Україна продовжує утверджуватися як потужний гравець на глобальному ринку продовольства, поступово диверсифікуючи власну товарну і географічну структуру експорту. Маючи визначений перелік продукції, що стабільно користується попитом на зарубіжних ринках, вітчизняні експортери переважно фокусуються на найбільш привабливих для збуту регіонах. У цьому контексті Азія відіграє головну роль, адже посідає перше місце в географічній структурі українського аграрного експорту. Разом із тим відносно значними стали й закупівлі вітчизняними контрагент-

тами сільськогосподарської сировини і готових харчових продуктів у державах цього регіону. Незважаючи на загальну зростаючу динаміку взаємної торгівлі між сторонами, вона характеризується багатьма нюансами, що здатні впливати на її вартісні та кількісні обсяги. Зокрема, для України існує дуже висока залежність підсумкових показників від результатів експорту та імпорту з Китаєм, Індією та Туреччиною, угод про створення зон вільної торгівлі з якими поки не укладено. Також ця частина світу занадто неоднорідна в аспекті економічного розвитку, соціально-політичного становища та ментальних пріоритетів країн, що до неї входять. Вказані особливості потребують не

© Б. В. Духницький, 2021

просто врахування, а й, з допомогою наявних характеристик, конкретної оцінки їх впливу на перспективи розвитку вітчизняної зовнішньої торгівлі агропродовольчою продукцією з державами Азії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Міжнародна торгівля продовольством та зовнішня аграрна торгівля України знайшли своє відображення в працях вітчизняних вчених, таких як В. І. Власов [2], Н. А. Карасьова [5], О.В. Коваленко [14], Ю. О. Лупенко [11], Н. І. Патики [10], М. І. Пугачов [8, 10, 11], О. В. Ходаківська [10] та ін. Масив статистичних даних та відповідної аналітичної інформації оприлюднюють окремі українські [3, 4] та зарубіжні [1, 12, 13, 15] організації.

Мета статті – проаналізувати показники зовнішньої торгівлі агропродовольчою продукцією між Україною та країнами Азії, оцінити потенціал її розвитку з урахуванням останніх актуальних тенденцій світового аграрного ринку.

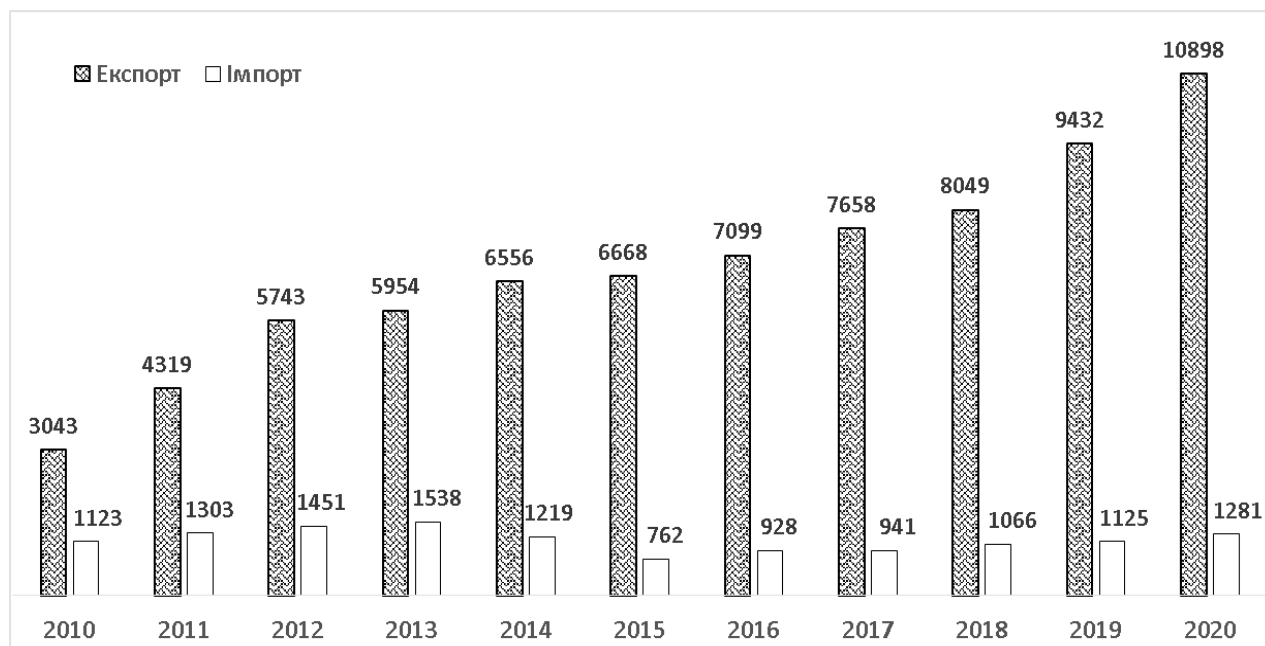
Виклад основних результатів дослідження. Азія в глобальному масштабі являє собою частину світу, де проживає орієнтовно 4,6 млрд потенційних споживачів [12]. Це зумовлює найвищу загальну ємність ринку згаданого географічного регіону, включаючи сегмент сільськогосподарської та пов'язаної з нею продукції. У цілому тут існують серйозні труднощі із забезпеченням населення продуктами харчування, а сумарне сальдо зовнішньої торгівлі агропродовольчою продукцією має від'ємне значення. За результатами 2019 р., разом усі держави Азії експортували на суму 307,6 млрд дол. США, за імпорту, який сягнув 526,3 млрд дол. США [12]. Загалом останніми роками регіон нарощував обсяги аграрної торгівлі – так, у 2015 р. його експорт становив 271,0 млрд дол. США, тоді як імпорт – 464,6 млрд дол. США [12]. Стосовно головних гравців міжнародного продовольчого ринку, то найбільшими вартісними обсягами експорту з цієї частини світу станом на 2019 р. вирізняються Китай (71,4 млрд дол. США), Таїланд (33,8 млрд дол. США), Індонезія (32,9 млрд дол. США), Індія (29,3 млрд дол. США), Малайзія (21,8 млрд дол. США), Туреччина (18,8 млрд дол. США), В'єтнам (18,6 млрд дол. США). Водночас основні

імпортні поставки ззовні припадають на Китай (172,4 млрд дол. США), Японію (59,0 млрд дол. США), Південну Корею (27,5 млрд дол. США), Індію (21,7 млрд дол. США), В'єтнам (20,9 млрд дол. США), Саудівську Аравію (20,1 млрд дол. США), Індонезію (19,2 млрд дол. США). Відповідно до цих даних, у Китаю негативне сальдо щодо аграрної продукції більше ніж на 100 млрд дол. США, для Японії воно від'ємне на понад 50 млрд дол. США, за позитивного балансу серед вказаних країн – Таїланд, Індонезія, Індія, Малайзія і Туреччина [12].

Розвиток взаємної торгівлі агропродовольчою продукцією України з азійськими партнерами за останні роки складно охарактеризувати однозначно [1, 8, 11]. Щодо експорту слід відзначити стабільне зростання його вартості, яке не припинялося навіть у кризових для вітчизняної аграрної торгівлі 2014-2016 рр. унаслідок негативних подій у Криму та на Донбасі. В результаті український експорт до цього регіону зріс від 3,0 млрд дол. США у 2010-му до 10,9 млрд дол. США у 2020 р. Інша ситуація спостерігалася з імпортом. Статистично він збільшився не так відчутно – від 1,1 млрд дол. США 2010-го до 1,3 млрд дол. США 2020 р., однак його максимум було зафіксовано у 2013 р. (1,5 млрд дол. США), а з наступного року вже розпочалася спадна динаміка, яка призвела до абсолютно найнижчого показника 2015 р. – менше 0,8 млрд дол. США (рис.). Тобто, на даний час триває відновлення імпорту з Азії до зафіксованих рівнів фактично 10 років тому [3, 4].

У загальному, за даними 2020 р., оборот взаємної торгівлі агропродовольчою продукцією між Україною та азійськими країнами сягнув майже 12,2 млрд дол. США, із додатним для України сальдо 9,6 млрд дол. США.

Минулого року Азія традиційно стала найбільшим регіоном для збуту вітчизняної агропродовольчої продукції, доходи від продажу до якого склали 48,7 % від усього галузевого експорту. Разом із тим азійські країни посідають друге місце (18,6 %) у географічній структурі імпорту сільськогосподарських товарів Україною, помітно поступаючись перед Європейським Союзом (51,6 %) [4].

Торгівля агропродовольчою продукцією між Україною та країнами Азії, млн дол. США

Джерело: Сформовано автором на основі [4].

Головними покупцями українських аграрних і продовольчих товарів в Азії торік стали: Китай – 3554 млн дол. США, Індія – 1498 млн дол. США, Туреччина – 1069 млн дол. США, Індонезія – 566 млн дол. США, Саудівська Аравія – 435 млн дол. США, Ірак – 398 млн дол. США, Ізраїль – 376 млн дол. США, Бангладеш – 347 млн дол. США. Разом на ці країни припало понад 3/4 вартісних обсягів агропродовольчого експорту України до Азії. Найбільші закупівлі сільськогосподарської продукції з цього регіону вітчизняні компанії-імпортери здійснили в Туреччині (485 млн дол. США), Китаї (199 млн дол. США), Індонезії (169 млн дол. США), Індії (110 млн дол. США). Вказані країни забезпечили 2020 р. 75 % вартісних обсягів імпорту з азіяського напрямку [4].

Товарна структура українського експорту до країн Азії представлена переважно традиційними групами агропродовольчої продукції, а саме: зерновими культурами, насінням і плодами олійних, жирами й оліями, залишками і відходами переробної промисловості, а також м'ясопродуктами, які сукупно сформували майже 94 % його вартості.

Пріоритетні для України імпортні товари не настільки визначальні в загальному переліку поставок з азіяського регіону, однак варто виділити плодово-ягідну продукцію, олії та жири (головним чином пальмову), різні овочі, насіння олійних (в основному соняшнику), каву, чай і прянощі, спільна

частка яких перевершила 60% від вартості закупівель у азіяських контрагентів [4].

Цікаво, що країни Азії також характеризуються найбільшими кількісними обсягами виробництва різноманітних груп агропродовольчої продукції. Так, цей регіон виступає абсолютним лідером по зернових (49 % загальносвітового урожаю), овочах (77 %), картоплі (52 %), плодах та ягодах (57 %) у 2018 р. Серед груп тваринницької продукції Азія домінує у виробництві м'яса (43 % від глобальної пропозиції), молока (41 %), яєць (63 %), риби і морепродуктів (70 %) за підсумками 2018 р. У сегменті переробки азіяські країни також вирізняються найвищими показниками виробництва, зокрема 43 % цукру і 57 % рослинних олій у 2018 р. Крім того, варто відзначити згаданий регіон ще в низці важливих товарних груп агропродовольчої продукції, таких як олійні культури – 51 %, кави – 30 % (хоча найбільше кавових дерев вирощується в Південній Америці), чай – 86 %, тютюну – 63 % [12].

Міцні позиції Азії у виробництві сільськогосподарської продукції зумовлюються не лише завдяки значній кількості населення і величезним природним ресурсам Китаю та Індії, а й через належну систему організації діяльності. Регіон представлений як великими холдинговими компаніями, так і, що не менш важливо, об'єднаннями фермерів разом зі спеціалізованими малими підприємствами, які утворюють кооперативи.

Серед останніх можна виділити ті, що належать до найбільших не тільки в Азії, а й у глобальному масштабі [6].

Національна федерація сільськогосподарських кооперативів Республіки Корея (NACF) створена у 1961 р., одна з найбільших кооперативних організацій світу. До її складу входить близько 1200 малих кооперативів, членство в яких мають понад 80 % фермерів Південної Кореї (2,5 млн осіб). За наявною інформацією, загальний прибуток всіх кооперативів-членів у 2011 р. сягнув 589 млн дол. США. З 2012 р. кооператив реструктуризував свою діяльність через створення фінансових і маркетингових холдингових компаній. На даний час NACF позиціонує себе як дорадчий і освітній центр, із підрозділами також у сферах банківських послуг, маркетингу і постачання великої рогатої худоби.

Національна федерація асоціацій сільськогосподарських кооперативів Zen-Noh виступає найбільшим об'єднанням фермерів Японії. Заснована у 1972 р. У 2004 р. сумарна виручка кооперативів федерації становила 53,8 млрд дол. США. Серед видів діяльності цього об'єднання – виробництво зернових, зокрема рису, молочної і м'ясної продукції, фруктів, овочів. Крім того, існує спеціалізація на добривах та упаковці. Низка штаб-квартир федерації консультує фермерів щодо діяльності господарств, маркетингу та управління, надає логістичні послуги та сприяє збуту на внутрішньому ринку і за кордоном. З 2006 р. кооператив бере участь у розробці генетично модифікованих продуктів харчування. Належить до переліку головних імпортерів кормів для тварин та

добрив. Згідно з оцінками, 70 % продажів хімічних добрив у Японії здійснюють члени об'єднання. До складу Zen-Noh зараз входить 1173 кооперативи, з наявними філіалами в Німеччині, Канаді, Великобританії, США, Китаї, Таїланді та Австралії [6].

Подією глобального масштабу визнано підписання 15 листопада 2020 р. Угоди «Регіональне, всебічне економічне партнерство» між Китаєм та чотирнадцятьма азійсько-тихоокеанськими державами (В'єтнам, Сінгапур, Індонезія, Малайзія, Таїланд, Філіппіни, М'янма, Бруней, Лаос, Камбоджа, Японія, Австралія, Південна Корея та Нова Зеландія), що стала найбільшою в історії у сфері вільної торгівлі. Основна домовленість в її рамках – зниження тарифів і встановлення загальних для всіх правил торгівлі. За підрахунками, вона охопить 2,2 млрд людей та орієнтовно третину світового економічного виробництва. Переговори перед підписанням угоди були складними і тривалими; хоча з них вийшла Індія, очікується, що обсяги торгівлі цього угруповання наблизяться до показників Євросоюзу [7].

Варто також звернути увагу на деталізацію товарної структури експорту та імпорту агропродовольчої продукції серед основних гравців регіону Азії, що допоможе чіткіше оцінити подальші перспективи взаємної торгівлі України з ними. Зокрема, Китай спеціалізується на експорті риби і морепродуктів, промислово перероблених фруктів та овочів, плодів і ягід, різних харчових продуктів, кави, чаю та спецій [13]. Ці продукти у 2019 р. сформували майже половину (48 %) вартості китайського агропродовольчого експорту (табл. 1).

1. Товарна структура експорту аграрної продукції Китаю у 2018-2020 рр. (основні групи), млрд дол. США

Товарна група	2018	2019	2020
Риба і морепродукти	13	12	11
Продукти переробки фруктів та овочів	8	8	8
Плоди і ягоди	5	6	7
Різні харчові продукти	4	4	5
Кава, чай, спеції	3	4	4

Джерело: Сформовано автором на основі [13].

Таїланд здебільшого сконцентрований на продажах за кордон продуктів із м'яса і риби, різних плодів та ягід, зернових культур, окремих харчових продуктів, цукру і конди-

терських виробів, на які 2019 р. припадало 59 % у загальній вартості його аграрного експорту (табл. 2).

2. Товарна структура експорту аграрної продукції Таїланду у 2018-2020 рр. (основні групи), млрд дол. США

Товарна група	2018	2019	2020
Готові продукти з м'яса, риби	7	7	7
Плоди і ягоди	3	4	4
Зернові культури	6	4	4
Різні харчові продукти	2	2	2
Цукор і кондитерські вироби з нього	3	3	2

Джерело: Сформовано автором на основі [13].

Визначальними для Індонезії стали продажі на міжнародному ринку власних олій та жирів, риби і морепродуктів, кави, чаю та спецій, готових продуктів з риби і м'яса,

а також різних харчових продуктів [13]. Їх спільна частка в загальному аграрному експорті цієї країни перевищила 3/4 у 2019 р. (табл. 3).

3. Товарна структура експорту аграрної продукції Індонезії у 2018-2020 рр. (основні групи), млрд дол. США

Товарна група	2018	2019	2020
Жири та олії	20	18	21
Риба і морепродукти	3	3	4
Кава, чай, спеції	2	2	2
Готові продукти з м'яса, риби	1	1	1
Різні харчові продукти	1	1	1

Джерело: Сформовано автором на основі [13].

Стосовно інших найбільших експортерів з-поміж азійських країн, то для Індії домінуючими товарними позиціями виступають зернові, риба і морепродукти, кава, чай і спеції, для Малайзії – олії та жири разом з какао-продуктами, для Туреччини – плоди і ягоди, готова плодоовочева продукція, вироби із зерна, для В'єтнаму – риба і морепродукти, різні фрукти, кава, чай та спеції [13].

В імпорті агропродовольчої продукції Китаю виділяються насіння і плоди олійних культур, м'ясо і субпродукти, риба і ракоподібні, фрукти, олії та жири [13]. Спільна частка зазначених груп становила 56 % у вартості закупівель сільськогосподарської сировини і продовольства Китаєм за кордоном у 2019 р. (табл. 4).

4. Товарна структура імпорту аграрної продукції Китаєм у 2018-2020 рр. (основні групи), млрд дол. США

Товарна група	2018	2019	2020
Олійні	43	40	45
М'ясопродукти	11	19	30
Риба і морепродукти	12	15	12
Плоди і ягоди	9	12	12
Жири та олії	9	10	11

Джерело: Сформовано автором на основі [13].

Японія імпортує м'ясну і рибну продукцію у вигляді сировини та готову до споживання, зерно і вироби з тютюну, які разом утво-

рили 69 % зовнішніх продовольчих закупівель країни 2019 р. у грошовому виразі (табл. 5).

5. Товарна структура імпорту аграрної продукції Японією у 2018-2020 рр. (основні групи), млрд дол. США

Товарна група	2018	2019	2020
М'ясопродукти	10	11	10
Риба і морепродукти	12	12	10
Готові продукти з м'яса, риби	7	7	6
Зернові культури	6	6	6
Тютюнові вироби	5	5	5

Джерело: Сформовано автором на основі [13].

Південна Корея ввозить з-за кордону переважно м'ясо і субпродукти, рибу і морепродукти, зернові культури, різні харчові

продукти, залишки харчової промисловості, із часткою у загальному 64 % вартості її агропродовольчого імпорту (табл. 6).

6. Товарна структура імпорту аграрної продукції Південною Кореєю у 2018-2020 рр. (основні групи), млрд дол. США

Товарна група	2018	2019	2020
М'ясопродукти	5	5	5
Риба і морепродукти	5	5	5
Зернові культури	3	4	4
Різні харчові продукти	2	2	2
Залишки і відходи	2	2	2

Джерело: Сформовано автором на основі [13].

Також варто зазначити, що для Індії основною імпортованою продукцією слугують олії та жири, для В'єтнаму – залишки та відходи, фрукти, зерно, для Саудівської Аравії – зернові культури, для Індонезії – зерно, залишки та відходи, цукор і кондитерські вироби з нього. Ще один важливий покупець та споживач українського продовольства – Туреччина, здебільшого закуповує за кордоном зернові культури, насіння і плоди олійних, залишки і відходи харчової промисловості, олії та жири [13].

Якщо розглядати торгівлю згаданого регіону в цілому, то у 2020 р. найбільші вартісні обсяги експорту Азії припали на олії та жири, рибу і морепродукти, свіжі плоди і ягоди, різні харчові продукти, готові продукти з м'яса і риби, зернові культури, овочі. В імпорті агропродовольчої продукції минулого року в основному виділялися насіння і плоди олійних культур, м'ясо та їстівні субпродукти, зерно, олії та жири, фрукти, риба і морепродукти, залишки та відходи харчової промисловості [13, 15].

У теперішніх умовах триваючої пандемії коронавірусу розвиток міжнародної торгівлі перебуває під великим питанням, адже компанії, які спеціалізуються на зовнішньоекономічній діяльності, кілька разів за 2020-2021 рр. опинилися в умовах неможливості працювати та невизначеності навіть у короткостроковому періоді. Наприклад, у перші місяці (січень і лютий) минулого року, коли фіксувався найбільший спалах захворюваності в країні, Китай взагалі не експортував та не імпортував жоден вид продукції, його порти були повністю закриті [13]. За таких обставин, хоча й при нагальній необхідності, чітких планів поставок і підписаних зовнішньоекономічних договорів, фактичне здійснення торгівлі виявилось неможливим. У майбутньому ймовірно повторення цієї ситуації теж викличе непередбачувані наслідки,

а отже, необхідно вже на нинішньому етапі розробляти оптимальні способи удосконалення ланцюгів поставок, особливо коли вони охоплюють великі відстані [2, 5, 9].

Іншим важливим аспектом, який впливає на актуальний стан і перспективи взаємовідносин України з державами Азії, є наявність угод про зони вільної торгівлі [10, 14]. Уже декілька років тривають фінальні перемовини з Туреччиною, що ніяк не можуть завершитися позитивно, в тому числі через розбіжності у питаннях захисту ринку від імпорту сільськогосподарської продукції. Від початку нинішнього року набула чинності Угода про ЗВТ між Україною та Ізраїлем. Серед основних пріоритетів для України в найближчому часі розглядаються можливості початку консультацій з Йорданією, В'єтнамом та Індонезією. Крім того, необхідно узгоджувати з Китаєм зниження ним імпортних мит на продукти українського виробництва. Сукупність перерахованих чинників та варіанти перебігу ситуації з пандемією визначають фактичні результати аграрної торгівлі України та азійських країн, причому їх вплив може виявитися неоднаковим стосовно кожної сторони.

Висновки. Для української агропродовольчої продукції азійський ринок є основним споживачем, помітно випереджаючи покупців з інших регіонів світу. Важливе значення також має й імпорт різних сільськогосподарських товарів із цього регіону, доповнюючи та розширюючи асортимент закупівель України за кордоном. Типовість товарної структури у взаємній зовнішній торгівлі аграрною сировиною і готовими продуктами між сторонами свідчить про міцний рівень залежності та обнадійливі перспективи її подальшого розвитку. Разом із тим, як свідчать останні події глобального масштабу, міжнародна торгівля може різко змінити пріоритети при настанні непередбачуваних

обставин. Додатковим чинником системної присутності вітчизняних компаній на ринках Азії повинно стати створення і функціонування зон вільної торгівлі з тими країнами, де залишається найбільший невикористаний потенціал міжнародного співробітництва. У будь-якому разі, універсальним заходом видається комплексна оцінка ринку кожної окремої країни регіону для виявлення тих продуктів, по яких існує висока імпортоза-

лежність, особливо коли вони виробляються і в Україні. Таким чином, відбуватиметься поступова товарна диверсифікація зовнішніх поставок нашої країни. З іншого боку, Україна має об'єктивну потребу в імпорті деяких груп продукції, зокрема цитрусових, фруктів, кави, чаю, пальмової олії, що можуть бути закуплені в основному на ринках країн Азії.

Список бібліографічних посилань

1. Аграрні перспективи України 2017-2030: Базовий сценарій. URL : https://apd-ukraine.de/images/APD_APR_06-2017_AGMEMOD_Baseline_ukr.pdf.
2. Власов В. І. Глобалістика: історія, теорія : монографія; у 2 т. / Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2012. Т. 2. 856 с.
3. Державна митна служба України. URL : <https://customs.gov.ua>.
4. Державна служба статистики України. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
5. Карасьова Н. А. Розвиток експортоорієнтованої діяльності аграрного сектора економіки : дис. ... д-ра екон. наук : спец 08.00.03. ННЦ «ІАЕ». Київ, 2017. 424 с.
6. Крупнейшие аграрные кооперативы мира. URL : https://biz.censor.net.ua/resonance/3210685/krupneyishie_agrarnye_kooperativy_mira.
7. Найбільша в світі угода про вільну торгівлю. URL : <https://www.dw.com/uk/ukladena-naibilsha-u-sviti-uhoda-pro-vilnu-torhivliu/a-55605437?maca=ukr-rss-ukrnet-ukr-all-3816-xml>.
8. Пугачов М. І., Духницький Б. В. Перспективи експорту агропродовольчої продукції України: 20 основних країн-імпортерів кукурудзи. Київ : ННЦ ІАЕ, 2017. 26 с.
9. Стратегія розвитку експорту продукції сільського господарства, харчової та переробної промисловості України на 2019-2023 роки / Міністерство економічного розвитку та торгівлі, 2019. 60 с.
10. Сучасні тенденції конкурентоспроможності сільського господарства України на світовому ринку : методичні рекомендації. [Патика Н. І., Пугачов М. І., Хомаківська О. В., Шкал М. А.] ; за ред. О. В. Хомаківської, Н. І. Патики. Вінниця : ТОВ «Віндрук», 2019. 46 с.
11. Формування глобального і регіонального ринків сільськогосподарської сировини та продовольства : монографія / [Ю. О. Лупенко, М. І. Пугачов, Б. В. Духницький та ін.] ; за ред. Ю. О. Лупенка, М. І. Пугачова. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2015. 320 с.
12. FAOSTAT. URL : <http://www.fao.org/faostat/en>.
13. International Trade Centre. URL : <http://www.intracen.org>.
14. Kovalenko O., Verbytskyi S. Ukrainian agri-food sector: foreign trade and globalization. *The Scientific Journal of Cahul State University "Bogdan Petriceicu Hasdeu"*. Cahul, Moldova. 2018. № 2(4). P. 43-58.
15. OECD-FAO Agricultural Outlook 2020-2029. URL : <http://www.fao.org/3/ca8861en/CA8861EN.pdf>.

References

1. Agrarni perspektyvy Ukrainy 2017-2030: Bazovyi stsennarii [Agrarian prospects of Ukraine 2017-2030: Baseline scenario]. (2017). Retrieved from: https://apd-ukraine.de/images/APD_APR_06-2017_AGMEMOD_Baseline_ukr.pdf [In Ukrainian].
2. Vlasov, V.I. (2012). Globalistyka: istoriya, teoriya: monografiia u 2 t. [Globalistics: History, Theory: monograph: in 2 vols.]. Vinnytsya: TOV «Nilan-LTD» [In Ukrainian].
3. Derzhavna mytna sluzhba Ukrainy [State Customs Service of Ukraine]. Retrieved from: <https://customs.gov.ua> [In Ukrainian].
4. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy [State Statistics Service of Ukraine]. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua> [In Ukrainian].
5. Karasiova, N.A. (2017). Rozvytok eksportoorientovanoi diialnosti ahrarnoho sektora ekonomiky [Development of export-oriented activity the agricultural sector of economy]. Doctor's thesis. Kyiv [In Ukrainian].
6. Krupneyshie agrarnye kooperativy mira [The largest agricultural cooperatives in the world] (2020). Retrieved from: https://biz.censor.net.ua/resonance/3210685/krupneyishie_agrarnye_kooperativy_mira <http://www.ukrstat.gov.ua> [In Russian].
7. Naibilsha v sviti ughoda pro vilnu torhivliu [The world's largest free trade agreement] (2020). Retrieved from: <https://www.dw.com/uk/ukladena-naibilsha-u-sviti-uhoda-pro-vilnu-torhivliu/a-55605437?maca=ukr-rss-ukrnet-ukr-all-3816-xml> [In Ukrainian].
8. Pugachov, M.I. & Dukhnytskyi, B.V. (2017). Perspektyvnyi napryamy eksportu agroprodovolchoyi produkciyi Ukrainy: 20 providnykh krayin-importeriv kukurudzy [Perspective directions for agricultural export of Ukraine: 20 leading importing countries of maize]. Kyiv: NNTs «IAE» [In Ukrainian].
9. Strategiiia rozvytku eksportu produktsii silskogo gospodarstva, kharchovoi ta pererobnoi promyslovosti Ukrainy na 2019-2023 roky [Strategy for the export development of agricultural products, food and processing industries of Ukraine for 2019-2023] (2019). Ministry of Economic Development and Trade [In Ukrainian].
10. Patyka, N.I., Pugachov, M.I., Khodakivska, O.V., et al. (2019). Suchasni tendentsii konkurentospromozhnosti silskogo gospodarstva Ukrainy na svitovomu rynku: metodychni rekomendatsii [Current trends in the competitiveness of agriculture in Ukraine on the world market: methodical recommendations]. O.V. Khodakivska, N.I. Patyka (Ed.). Vinnytsia: TOV «Vindruk» [In Ukrainian].
11. Lupenko, Yu.O., Pugachov, M.I., Dukhnytskyi, B.V., et al. (2015). Formuvannia globalnogo i regionalnogo rynkiv silskogospodarskoi syrovyny ta prodovolstva: monografiia [Formation of global and regional markets for agricultural raw and food: monograph]. Yu.O. Lupenko, M.I. Pugachov (Ed.). Kyiv: NNTs «IAE» [In Ukrainian].
12. FAOSTAT. Retrieved from: <http://www.fao.org/faostat/en> [In English].
13. International Trade Centre. Retrieved from: <http://www.intracen.org> [In English].
14. Kovalenko, O. & Verbytskyi, S. (2018). Ukrainian agri-food sector: foreign trade amid globalization. *The Scientific Journal of Cahul State University "Bogdan Petriceicu Hasdeu"*. Cahul, Moldova [In English].
15. OECD-FAO Agricultural Outlook 2020-2029. (2020). Retrieved from: <http://www.fao.org/3/ca8861en/CA8861EN.pdf> [In English].

The purpose of the article is to analyze the indicators of foreign trade in agri-food products between Ukraine and Asian countries, to assess the potential of its development with taking into account latest trends in the world agricultural market.

Research methods. Methods used: theoretical generalization - for characterizing the production and foreign trade of agri-food products in Asian countries, analysis and synthesis - for considering the dynamics and commodity structure of mutual agricultural trade between Ukraine and Asian countries, general studying an agricultural system of the region, comparative evaluation - for forming ratings of the largest exporters and importers of food among Asian countries, finding differences between domestic exports of agricultural products and imports of Asia, and vice versa, graphical and tabular - for optimizing the visual displaying of research results.

Research results. The current export and import of agri-food products by Asian countries are considered, the main trade representatives of the region are identified, the crucial role of Asia in the formation of global food supply is analyzed, the current state of Ukraine's agricultural trade with Asian countries is studied, an overall assessment of its development potential was made, based on the latest trends in the global market and possible using of agreements on the functioning of free trade zones between the partners.

Scientific novelty. Asian countries have been researched out separately as Ukraine's foreign trade partners in terms of agri-food products, including the most important players in exports and imports, analytical information has been provided taking into account the impact of the pandemic and the signing of a new interregional trade agreement.

Practical significance. The provisions of the article are aimed at informing domestic exporters and importers of agricultural raw materials and ready food products about the possibilities of entering, consolidating and necessary purchases in Asian markets, as well as public authorities that directly influence decisions on international trade liberalization. Tabl.: 6. Figs.: 1. Refs.: 15.

Keywords: prospect; foreign trade; food; structure; pandemic; market conditions.

Dukhnytskyi Bohdan Volodymyrovych - candidate of economic sciences, senior research fellow of the department of agrarian production economics and international integration, National Scientific Centre "Institute of Agrarian Economics" (10, Heroiv Oborony St., Kyiv, 03127)

E-mail: duhnytskyi@faust.kiev.ua

ORCID iD <http://orcid.org/0000-0002-5521-5602>

Духницький Б. В. Перспективи зовнішньої торгівлі агропродовольчою продукцією між Україною та країнами Азії

Цель статьи – проанализировать показатели внешней торговли агропродовольственной продукцией между Украиной и странами Азии, оценить потенциал ее развития с учетом последних актуальных тенденций мирового аграрного рынка.

Методика исследования. Использованы методы: теоретического обобщения – для характеристики производства и внешней торговли агропродовольственной продукцией стран Азии; анализа и синтеза – для рассмотрения динамики и товарной структуры взаимной аграрной торговли между Украиной и азиатскими государствами; общего исследования функционирования сельскохозяйственной системы стран региона; сравнительной оценки – для формирования рейтингов крупнейших экспортеров и импортеров продовольствия среди азиатских государств, выявления различий между отечественным экспортом продукции сельского хозяйства и импортом Азии, и наоборот; графический и табличный – для оптимизации наглядного отображения результатов исследования.

Результаты исследования. Рассмотрены актуальные экспорт и импорт агропродовольственной продукции странами Азии, определены основные торговые представители региона, проанализирована решающая роль Азии в формировании глобального предложения продовольствия, исследовано актуальное состояние торговли аграрной продукцией Украины с государствами региона, осуществлена общая оценка потенциала ее развития, исходя из последних тенденций глобального рынка и потенциального использования соглашений о функционировании зон свободной торговли между сторонами.

Элементы научной новизны. Выделены отдельно азиатские страны как внешнеторговые партнеры Украины по агропродовольственной продукции, в том числе наиболее важные игроки в экспорте и импорте, подана аналитическая информация с учетом влияния пандемии и подписания нового межрегионального торгового соглашения.

Практическая значимость. Приведенные положения направлены на информирование отечественных экспортеров и импортеров сельскохозяйственного сырья и готовых пищевых продуктов о возможности выхода, закрепления и необходимых закупок на рынках стран Азии, а также органов государственной власти, которые прямо влияют на принятие решений по либерализации международной торговли. Табл.: 6. Илл.: 1. Библиогр.: 15.

Ключевые слова: перспектива; внешняя торговля; продовольствие; структура; пандемия; рыночные условия.

Духницький Богдан Володимирович - кандидат економічних наук, старший науковий співробітник відділу економіки аграрного виробництва та міжнародної інтеграції, Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» (03127, м. Київ, ул. Героїв Оборони, 10)

E-mail: duhnytskyi@faust.kiev.ua

ORCID iD <http://orcid.org/0000-0002-5521-5602>

Стаття надійшла до редакції 24.03.2021 р.

Фахове рецензування: 31.03.2021 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Духницький Б. В. Перспективи зовнішньої торгівлі агропродовольчою продукцією між Україною та країнами Азії. *Економіка АПК*. 2021. № 4. С. 68 — 75. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202104068>

Dukhnytskyi, B.V. (2021). Perspektyvy zovnishnoi torhivli ahroprodovolchoiu produktsiieiu mizh Ukrainoiu ta krainamy Azii [Prospects for foreign trade in agri-food products between Ukraine and Asian countries]. *Ekonomika APK*, 4, pp. 68 — 75 [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202104068>

УДК 331.2. 334.7

JEL Classification: D31; J3; M2

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202104076>

В. В. ВІТВИЦЬКИЙ, доктор економічних наук, професор
В. А. МАМЧУР, кандидат економічних наук

Оцінка мотиваційних чинників у розвитку аграрного підприємництва

Мета статті – оцінити сучасний стан мотиваційних чинників, зокрема трудових відносин у розвитку аграрного підприємництва на основі системи чинників його формування.

Методика дослідження. У процесі дослідження використано діалектичний метод пізнання для аналізу наукових праць відносно проблеми розвитку соціально-трудових відносин, метод емпіричного дослідження для оцінки та опису сучасного стану й розвитку об'єкта дослідження.

Результати дослідження. Встановлено основні тенденції формування мотиваційних чинників у розвитку аграрного підприємництва, вплив трансформаційних процесів на розвиток соціально-трудових відносин, рівня економічної активності, заробітної плати, безробіття. Розглянуто інституційні чинники, трудове законодавство, характер трудових відносин, кваліфікацію працівників, мотивацію праці. Обґрунтовано, що організаційним чинником формування трудових відносин є колективні угоди і договори, їх удосконалення за напрямками, узгодження та гармонізація інтересів найманих працівників і роботодавців, держави як представника суспільства, соціуму.

Елементи наукової новизни. На основі комплексного дослідження мотиваційних чинників, які стимулюють розвиток аграрного підприємництва, окреслено напрями їх вирішення, запропоновано практичні заходи стосовно реалізації наукового і ринкового потенціалу на рівні галузі та підприємств.

Практична значущість. Запропоновані заходи дозволяють реалізувати потенціальні можливості формування і розвитку соціально-трудових відносин аграрної галузі, зокрема аграрного підприємництва. Табл.: 3. Рис.: 4. Бібліогр.: 18.

Ключові слова: оцінка; мотиваційні чинники; розвиток; трудові відносини; заробітна плата; аграрне підприємство.

Вітвицький Володимир Валентинович – доктор економічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу підприємництва, кооперації та агропромислової інтеграції, Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» (03127, м. Київ, вул. Героїв Оброни, 10)

E-mail: v.v.vitvitskiy@gmail.com

Мамчур Володимир Анатолійович – кандидат економічних наук, заступник завідувача відділу підприємництва, кооперації та агропромислової інтеграції, Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» (03127, м. Київ, вул. Героїв Оброни, 10)

E-mail: mamchur111@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0003-1300-3633>

Постановка проблеми. В умовах трансформаційних перетворень, активізації євроінтеграційних процесів в Україні, становлення єдиного простору глобалізації економічних процесів формування та розвиток мотиваційних чинників ефективності аграрного підприємництва, серед яких зокрема і трудові відносини, залишаються найбільш актуальною проблемою сьогодення, оскільки вони характеризують стан і розвиток цілісності економічної системи.

Трудові відносини являють собою багатозначний елемент як економіки, так і кожного

суб'єкта ринкових відносин, оскільки тут переплітаються інтереси працівників і роботодавців, а також відображаються всі соціально-економічні, політичні, демографічні та інші процеси суспільства, зокрема ефективність господарських формувань [14].

Стан трудових відносин дослідники вважають кризовим і таким, що породжує трудову бідність, зниження економічної активності працездатного населення, розшарування населення на соціально вразливі групи, неузгодженість із ринком освітніх послуг і зниження якості трудового потенціалу та мотивації до продуктивної діяльності [18].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення інституційного розвитку

трудових відносин має давню історію, викладене в працях цілого ряду зарубіжних науковців і постійно висвітлюється вітчизняними дослідниками. Серед таких: Д. П. Богиня [2], Б. М. Генкін [3], О. А. Грішнова [4], С. Діденко [5, 6], Е. М. Лібанова [10], М. Й. Малік [17], Т. Г. Соляник [11], Л. Г. Федунчик [14], Є. І. Чернявська [15], В. І. Шпекторенко [16], У. Б. Юрчик [18]. Інституціональний розвиток соціально-трудових відносин потребує більш глибоких, якісних досліджень, адже в умовах їх глобалізації певні проблемні питання досконало не вивчені. Необхідно розробити таку стратегію трудових відносин в країні, яка допоможе досягти позитивних змін у цій сфері.

Мета статті – оцінити сучасний стан мотиваційних чинників, зокрема трудових відносин у розвитку аграрного підприємництва на основі системи чинників його формування.

Виклад основних результатів дослідження. Інституціональне забезпечення розвитку трудових відносин можна розглянути як соціальну форму функцій суб'єктів, процесів і результатів економічної діяльності, які забезпечують еволюцію системи поділу праці на основі статусів, норм, правил, інструкцій, регламентів, контрактів, стандартів та порядків [2].

Трудові відносини можливо розподілити на три групи. По-перше, виокремлюємо суспільні відносини, що виникають як результати впливу норм трудового права на поведінку суб'єктів трудової діяльності внаслідок укладення трудового договору, за яким між ними виникають правові зв'язки. По-друге — відносини з приводу встановлення умов праці на підприємстві, навчання й перекваліфікації за місцем роботи. По-третє — відносини пов'язані з наглядом і контролем за додержанням трудового законодавства, вирішенням трудових спорів та працевлаштуванням громадян [4].

На ринку трудової сили люди вступають в певні відносини, тобто починають взаємодіяти один з одним. Взаємодія у сфері праці являє собою форму соціальних зв'язків, реалізованих в обміні діяльністю і взаємною дією.

Термін «соціально-трудові відносини» увійшов у науковий обіг і став широко використовуватися відносно недавно. Він відображає відносини між різними соціальними групами та окремими індивідуумами, які складаються з огляду на їх суспільне стано-

вище, спосіб та уклад життя, умови формування розвитку особистості, соціальних спільнот. Такі відносини нерозривно пов'язані з трудовими відносинами й обумовлені ними [9].

Таким чином, соціально-трудові відносини – взаємодія та взаємозалежність суб'єктів цих відносин, яка виникає в процесі праці і спрямована на регулювання умов трудового життя. Соціально-трудові відносини дозволяють визначити соціальну значимість, роль, місце, суспільне становище індивіда в групі. Вони слугують сполучною ланкою між робітником і майстром-керівником, або групою підлеглих, певними групами працівників і окремими їх членами, що виражається у системі трудового життя працівника [10].

Так, І. В. Шпекторенко вважає, що соціально-трудові відносини – це комплекс взаємовідносин між їх сторонами – найманими працівниками і роботодавцями, суб'єктами й органами сторін за участі держави, місцевого самоврядування, що пов'язані з наймом, використанням і відтворенням робочої сили та спрямовані на забезпечення якості життя особистості. До структури соціальних індикаторів відносять: стан трудових ресурсів, частину працездатного населення в загальній чисельності, рівень фіксованого безробіття населення, кількість робітників на одне робоче місце [16].

Разом із тим А. Г. Бабенко наголошує, що соціально-трудові відносини – це система взаємовідносин між людьми, пов'язана із залученням працівників, використанням й оплатою їхньої праці, відтворенням робочої сили та спрямований на забезпечення високої якості життя працівників і високої ефективності економічної діяльності [7].

Якість трудового життя є реагуванням суспільства, господарської системи на соціальні й техніко-технологічні аспекти життя та розвитку працівників. Відомо, що психологічна реакція людей на умови праці в організації постає важливим фактором впливу на ефективність. Проте теоретики управління й менеджери недостатньою мірою його враховують. Однак у певних ситуаціях він має вирішальне значення. Ці питання слід глибоко вивчати, а результати доводити до практиків, оскільки характер реакції суспільства, господарської системи на соціально-технічні аспекти є важливим критерієм ефективності функціонування систем.

При цьому Б. М. Генкін пропонує якість трудового життя класифікувати системою

показників із позицій працівника, підприємства і суспільства в цілому (табл. 1).

1. Показники якості трудового життя

Рівень оцінок з позиції		
працівника	підприємства	суспільства
1. Задоволеність працею 2. Наявність (відсутність) стресових ситуацій на виробництві 3. Можливості кар'єрного зростання 4. Умови праці 5. Можливість професійного росту і самовираження 6. Соціально-психологічний клімат 7. Змістовність праці	1. Ефективність праці 2. Професійна адаптація 3. Плинність кадрів 4. Відчуження праці 5. Трудова дисципліна 6. Ототожнення цілей працівника з цілями підприємства 7. Кількість конфліктів 8. Наявність чи відсутність випадків виробничого саботажу, страйків	1. Рівень життя (вартість спожитого кошика) 2. Поліпшення якості робочої сили 3. Соціальний захист працівників і їхніх родин 4. Споживче поведіння 5. Соціальна адаптація 6. Відчуження від суспільства 7. Показники задоволеності життям 8. Страйковий рух

Джерело: [3].

У контексті зазначеного дослідження вважаємо, що соціально-трудова відносина це економічна категорія економіко-соціального спрямування, в якому відображаються взаємопов'язані групи факторів:

1) умови економічної і соціальної діяльності;

2) мотивація праці;

3) кваліфікаційний ріст працівників;

4) рівень якості життя, який в кінцевому результаті характеризується продуктивністю праці.

Умови економічної діяльності – система чинників, що визначає соціально-економічні, технічні (стан засобів праці, технології виробництва продукції та ін.) умови праці на робочому місці. До структури чинників відносяться умови економічної діяльності та інституційні чинники, що впливають на соціально-трудова процеси. Серед них першочергове значення мають трудове законодавство, характер трудових відносин, організаційна культура, діяльність профспілок.

Трудове законодавство передбачає собою комплекс законів про працю, регулює трудові відносини між працівниками і власниками підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності, виду діяльності

та галузевої належності. Основним нормативно-правовим актом у цій галузі права є кодекс законів про працю, основу якого становлять Кодекс законів, прийнятий 10 грудня 1971 р. і правки до законів про працю, прийняті вже у процесі ринкової трансформації економіки. Варто зауважити, що трудове законодавство визначає насамперед загальні норми соціально-трудова відносин та ефективності праці на макроекономічному рівні. Тому вирішення стратегічного завдання удосконалення соціально-трудова відносин і їх ефективності необхідно розпочинати з трудового законодавства, воно повинно бути «збалансованим» щодо прав і обов'язків працівників і роботодавців. Якщо трудове законодавство більшою мірою захищає працівника, ніж роботодавця, то це ставить роботодавця в неконкурентні умови із збільшення вартості праці. Якщо навпаки, то знижується мотивація роботодавця до забезпечення високопродуктивної праці.

Оцінюючи стан оплати праці за останні роки за даними Держстату, середня заробітна плата в національній валюті неухильно зростала (рис. 1). Проте, порівнюючи заробітну плату з іншими валютами, наприклад у доларах США, тенденція різко змінюється (рис. 2).

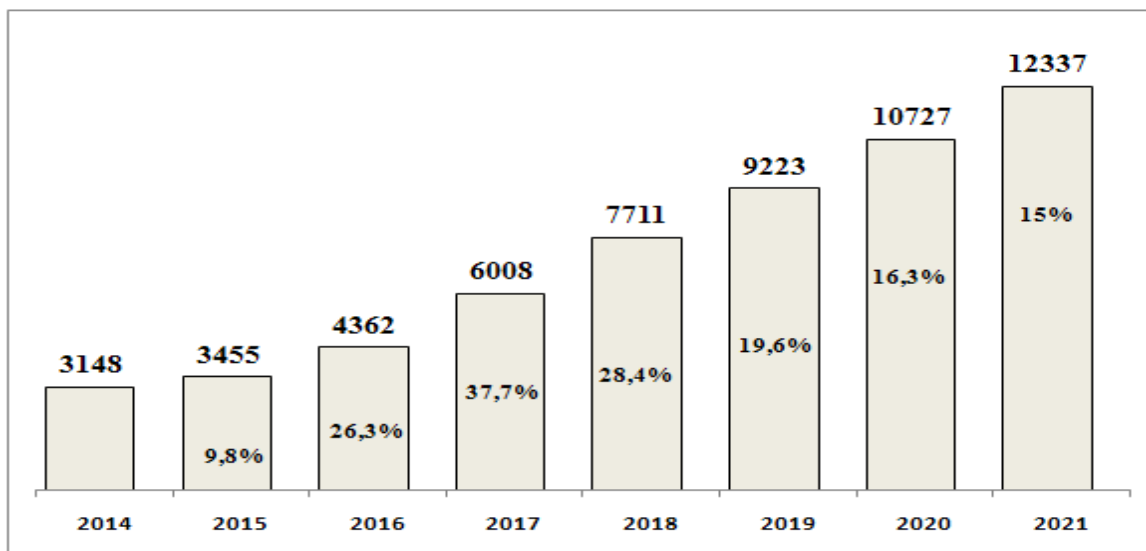

Рис. 1. Середня заробітна плата в Україні, грн

Джерело: Складено авторами за матеріалами Держстату.

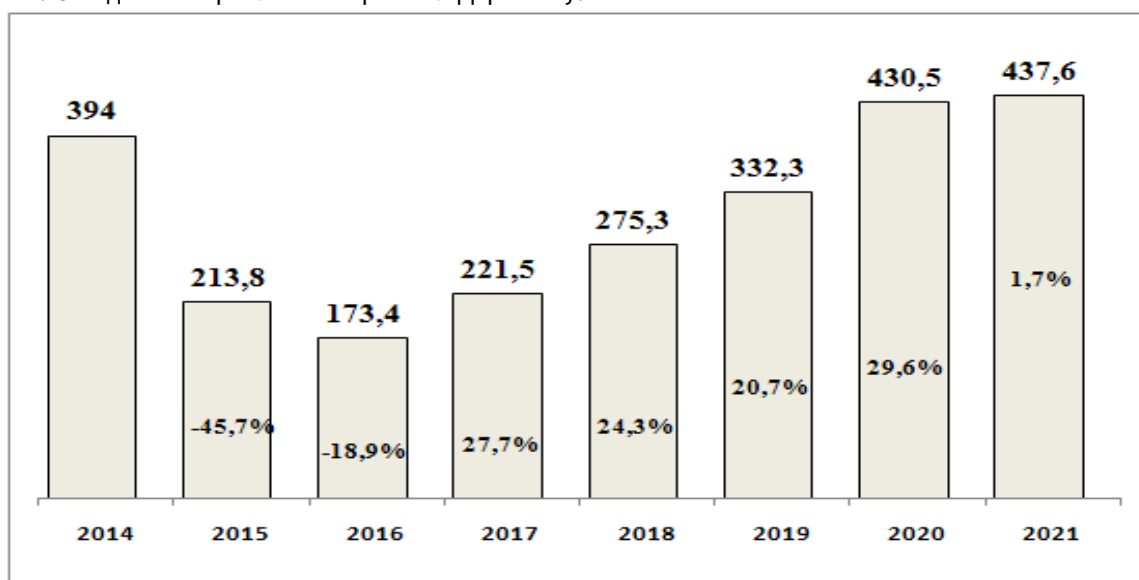

Рис. 2. Середня заробітна плата в Україні, дол. США

Джерело: Складено авторами за матеріалами Держстату.

За даними рис. 1 очевидна тенденція до росту заробітної плати в національній валюті від 3148 грн у 2014-му до 12337 грн у 2021 р. Тобто заробітна плата збільшилася майже в 4 рази. За цей же час заробітна плата в доларах зросла від 394 дол. США у 2014-му до 437,6 дол. США у 2021 р. або лише на 11%.

Подібне викликано кризовими явищами 2014-2021 рр. політичного й економічного характеру із детальнішим відображенням у наступних дослідженнях.

Так, у 2015 р. середня зарплата зросла на 9,8% – до 3 тис. 455 грн. Але це тільки в національній валюті: курс підвищився практично вдвічі, і зарплата стала еквівалентна 213,8 дол. США. До січня 2016 р. середня заробітна плата в Україні зросла ще на 26,3%

– до 4 тис. 362 грн. Однак курс знову значно підвищився і, як наслідок, у доларах розмір зарплати становив 173,4 (-18,9%).

На початку 2017 р. середня заробітна плата трохи перевищила 6 тис. грн (+37,7% за рік). Курс валюти вже більш-менш стабілізувався і в перерахунку це було 221,5 дол. США. У січні 2018 р. українці в середньому отримували 7 тис. 711 грн, тобто близько 275 доларів. До початку 2019 р. середня заробітна плата зросла на 19,6% – до 9 тис. 223 грн (332,3 дол. США).

На початку минулого року українці в середньому отримували 10 тис. 727 грн (+16,3%), або 430,5 доларів (+29,6%). У січні 2021-го середня зарплата становила 12 тис. 337 грн (+15%), але через ослаблення гривні

в перерахунку на долари різниця з 2020 р. невелика – 437,6.

Середній розмір заробітної плати штатних працівників в Україні у лютому 2021 р., по-

рівняно з відповідним місяцем минулого року, зріс на 16% – до 12,5 тис. грн (рис. 3).

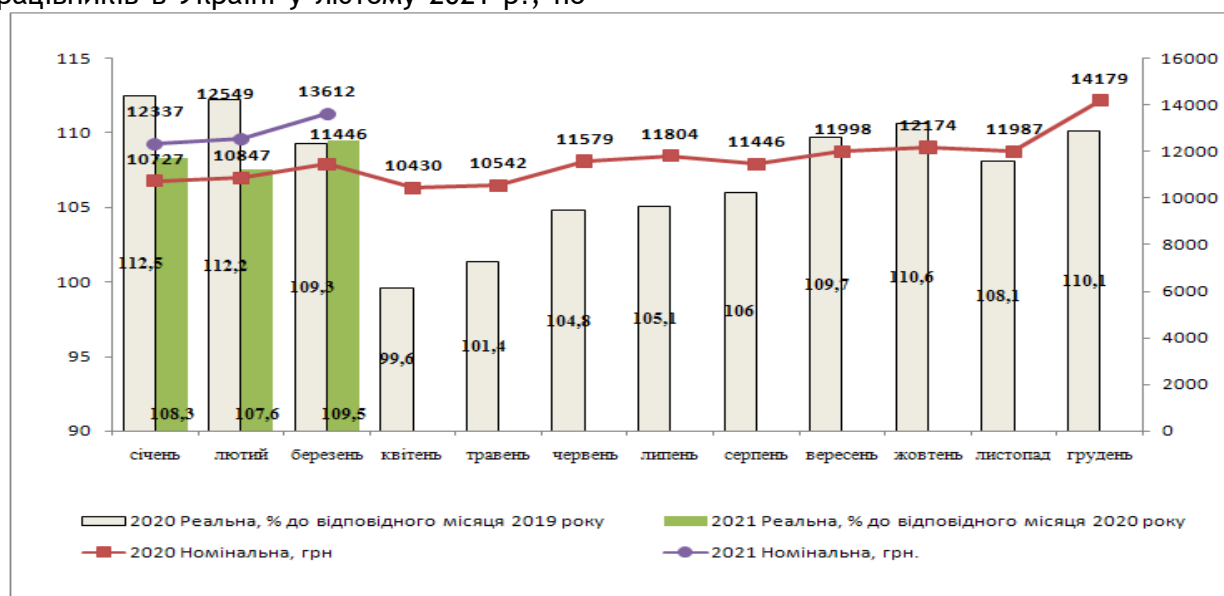

Рис. 3. Динаміка середньої заробітної плати у 2020-2021 рр.

Джерело: [5].

У наступному місяці статистичні дані відображали продовження зростання заробітних плат. Середня зарплата у березні 2021 р. проти попереднього місяця збільшився на 8,5%, порівняно з березнем 2020 р. – на 18,9%.

При цьому існують суттєві регіональні диспропорції в оплаті праці, по видах економічної діяльності, а також зросла заборгованість роботодавців щодо розрахунків із працівниками.

Середня номінальна заробітна плата штатного працівника підприємств, установ та організацій у березні 2021 р. становила 13 612 грн. Згідно з даними Державної служби статистики України це у 2,3 раза пере-

вищує встановлений рівень мінімальної заробітної плати – 6 тис. грн.

Варто зауважити, порівняно з лютим 2021 р. розмір середньої номінальної заробітної плати збільшився на 8,5 %, за останні 12 місяців (відносно березня 2020 р.) – на 18,9%.

Індекс реальної заробітної плати в березні 2021 р. порівняно з лютим 2021-го становив 106,7%, відносно березня 2020 р. – 109,5%.

Попри зростання середньої номінальної заробітної плати продовжують зберігатися суттєві регіональні диспропорції (табл. 2).

2. Заробітна плата штатних працівників по регіонах у березні 2021 р.

Область	Нараховано в середньому працівникові				
	грн	до, %,			
		лютого 2021	березня 2020	середнього рівня по економіці	мінімальної заробітної плати (6000 грн)
Україна	13612	108,5	118,9	100,0	226,9
Вінницька	11696	107,0	120,8	85,9	194,9
Волинська	11031	107,8	125,9	81,0	183,9
Дніпропетровська	13677	111,0	117,2	100,5	227,9
Донецька	15907	120,3	130,1	116,9	265,1
Житомирська	10675	104,6	120,8	78,4	177,9
Закарпатська	11538	104,5	120,0	84,8	192,3
Запорізька	13721	110,5	119,0	100,8	228,7
Івано-Франківська	11493	106,7	124,3	84,4	191,6

Київська	13438	105,4	115,5	98,7	224,0
Кіровоградська	10706	108,1	118,8	78,6	178,4
Луганська	11259	100,7	119,8	82,7	187,6
Львівська	11937	107,2	119,8	87,7	198,9
Миколаївська	13462	108,6	120,1	98,9	224,4
Одеська	11889	105,8	119,9	87,3	198,2
Полтавська	12404	107,5	116,2	91,1	206,7
Рівненська	12879	114,3	126,3	94,6	214,7
Сумська	11016	105,8	119,8	80,9	183,6
Тернопільська	10973	106,7	126,9	80,6	182,9
Харківська	11313	104,8	115,2	83,1	188,5
Херсонська	11319	112,0	126,2	83,2	188,6
Хмельницька	11892	108,7	124,8	87,4	198,2
Черкаська	11462	108,3	121,0	84,2	191,0
Чернівецька	10861	106,9	131,1	79,8	181,0
Чернігівська	10722	105,9	122,8	78,8	178,7
м. Київ	20132	108,8	111,9	147,9	335,5

Джерело: [5].

Значні розбіжності в оплаті праціників за видами економічної діяльності спостерігаються стосовно штатних праців- (табл. 3).

3. Оплата праці за видами економічної діяльності в березні 2021 р.

Показник	Нараховано в середньому працівникові				
	до, %,				
	грн	лютого 2021	березня 2020	середнього рівня по економіці	мінімальної заробітної плати (6000 грн)
У середньому по економіці	13612	108,5	118,9	100,0	226,9
Сільське, лісове та рибне господарство	10685	111,3	117,4	78,5	178,1
Промисловість	14995	113,6	115,0	110,2	249,9
Будівництво	10297	104,6	107,7	75,6	171,6
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	13854	113,1	120,4	101,8	230,9
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	12540	106,9	107,7	92,1	209,0
Тимчасове розміщування й організація	7749	98,2	137,2	56,9	129,1
Інформація та телекомунікації	25504	110,9	109,4	187,4	425,1
Фінансова та страхова діяльність	24279	108,8	111,3	178,4	404,7
Операції з нерухомим майном	10355	99,8	122,2	76,1	172,6
Професійна, наукова та технічна діяльність	18768	106,9	101,2	137,9	312,8
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	10979	105,4	105,2	80,7	183,0
Державне управління й оборона; обов'язкове	16505	103,6	109,1	121,3	275,1
Освіта	10959	99,4	128,8	80,5	182,7
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	12246	111,7	152,0	90,0	204,1
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	11729	98,7	133,8	86,2	195,5
Надання інших видів послуг	13348	114,6	96,2	98,1	222,5

Джерело: [5].

Як засвідчують наведені дані, зростання середнього рівня зарплат спостерігається в усіх регіонах України, проте вище середнього рівня по країні отримували лише в Донецькій (116,9%), Дніпропетровській (100,5%),

Запорізькій (100,8%) областях та у м. Києві (147,9%).

З-поміж видів економічної діяльності найбільше платили у сфері інформації та телекомунікації (IT) – 25,5 тис. грн, у фінансовій і страховій діяльності – 24,2 тис. грн, у

професійній, науковій і технічній – 18,8 тис. грн, у державному управлінні та обороні 16,5 тис. грн. У сільському, лісовому та рибному господарстві, як провідної базової галузі, оплата праці становила лише 78,8% до рівня по економіці.

Тому не випадково в аграрних підприємствах щороку з наближенням весни й літа виникають проблеми з наймом працівників у сільське господарство та аграрний сектор. Протягом останнього місяця зростає кількість пропозицій для здобувачів по вакансіях агронома, тракториста, комбайнера, різноробочих на ферму, доярок і вантажників на сільгосппідприємства з пропозиціями заробітної плати для:

- агронома – від 15 000 до 40 000 грн;
- тракториста – від 12 000 до 30 000 грн;
- комбайнера – від 10 000 до 25 000 грн;
- робітника на ферму – від 12 000 до 18 000 грн;
- доярки – від 4500 до 14 000 грн;
- вантажника – від 4000 до 12 000 грн.

Більшість вакансій зосереджені в регіонах, що ближчі до масштабних ферм і полів – у Дніпропетровській, Одеській, Рівненській областях [1].

Стосовно цієї статистики слід відзначити, що українські заробітні плати для цих працівників абсолютно несумірні з тими, що пропонують у країнах найближчого зарубіжжя. Наприклад, доярка в Польщі може претендувати на зарплату близько 22 000 грн, а робітник на ферму в Естонії – від 30 000 грн на місяць. При цьому графік, умови роботи, масштаб підприємства і відмінності в мінімальній заробітній платі в Україні та європейських країнах надто впливають на рівень зарплати, який може запропонувати роботодавець. Змагатися з Польщею, Німеччиною, Литвою, Італією і Чехією, де найчастіше шукають роботу українські претенденти, в Україні можуть поки що переважно великі сільгосппідприємства [17].

У найближчі роки, попри зусилля уряду, кількість українських заробітчанин за кордоном буде збільшуватися, багато з них вже зараз залишаються там на постійне місце проживання. Головний фактор, який підштовхує українців їхати працювати за кордон, це велика різниця між заробітними платами в Україні та інших країнах, а також відсутність прогнозованого майбутнього. У найближчі 5-10 років трудова міграція не зменшуватиметься, а перетворюватиметься на еміграцію, коли люди забиратимуть свої сім'ї та залишатимуться за кордоном назавжди. У 2020 р. лише 34% опитаних мігрантів з України замислювалися про придбання нерухомості в Польщі, проте за перші три місяці 2021 р. ситуація кардинально змінилася, і цього разу понад 55,5% опитаних мають намір розглянути це питання [8].

На сьогодні офіційно безробітних в Україні налічується близько 1 млн осіб. Пандемія COVID-19 та відповідні заходи її подолання, такі як карантинні обмеження і т.ін., посилили проблему зайнятості на тлі суттєвого падіння попиту. Відтак протягом січня-вересня 2020 р. на біржу праці звернулося близько 1,9 млн громадян. Рівень безробіття у 2020 р. стрімко зріс, особливо у другому кварталі. Уведення карантинних обмежень у березні, які істотно ускладнили роботу більшості видів діяльності, а окремі з них – практично зупинили, призвели до очікуваного істотного падіння зайнятості. У II кварталі 2020 р. сезонно-скоригований рівень зайнятості був найнижчим за всю історію спостережень (з 2000 р.), зокрема жінок – вперше менше половини. Падіння зайнятості спостерігається серед представників усіх вікових груп незалежно від статі або місця проживання. Проте молодь (15-24 роки) та жителі сільської місцевості у відносних показниках постраждали найзначніше (рис. 4).

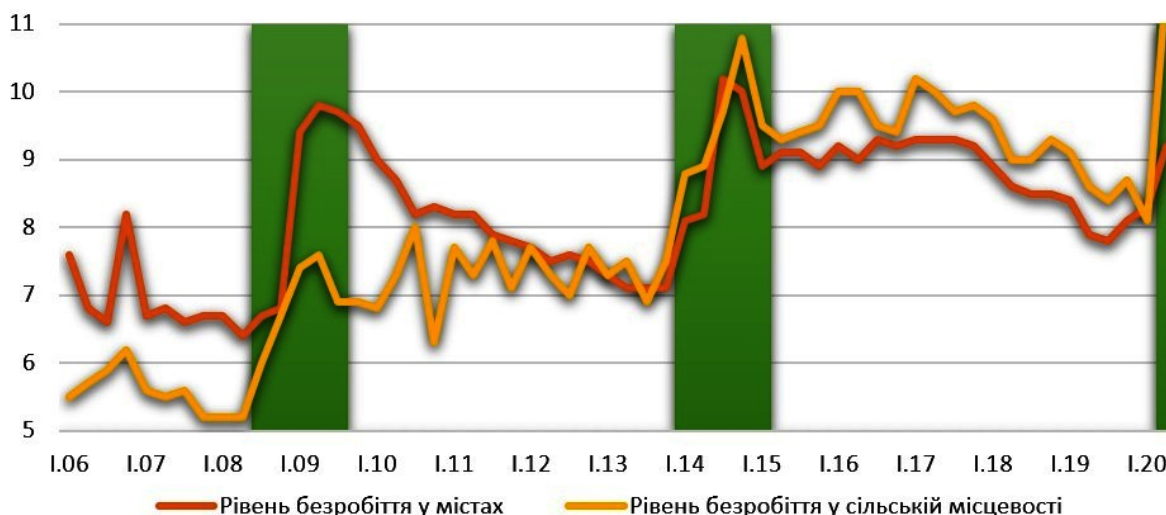

Рис. 4. Рівень безробіття залежно від місця проживання, %

Джерело: [6].

Безробіття серед сільського населення значно зросло. Транспортні обмеження суттєво вплинули на тих мешканців сільської місцевості, які зайняті в містах. Проте, вірогідно через нижчий фінансовий запас міцності, мешканці сільської місцевості швидше повернулися до пошуку роботи після відновлення роботи транспорту, тому були включені у безробітні, а не економічно неактивні [6].

Для сучасного етапу розвитку суспільного виробництва, економічної діяльності підприємств характерне формування відносин між найманими працівниками і підприємцями за характером соціального партнерства. Розрізняють соціальне партнерство як тип трудових відносин і інститут. Як інститут соціальне партнерство має за мету узгоджувати інтереси найманих працівників і підприємців у контексті соціально-економічного розвитку, підвищення ефективності виробництва та мотивації до праці.

Організаційною формою соціального партнерства, як типу трудових відносин, виступають колективні угоди і договори. Теоретично, з формальної точки зору, Україна у відносинах між найманими працівниками і підприємцями-роботодавцями активно використовує колективні трудові договори. Однак їх ефективність занадто низька. Головним недоліком слід вказати неможливість слугувати матрицями узгоджених і гармонізованих інтересів, не простежується стратегія ефективного розвитку національного виробництва, економіки підприємств через підвищення продуктивності праці.

Необхідні зміни в змісті колективних угод і договорів. Кожний учасник - найманий працівник і підприємець повинні отримати дохід за правилами вільного ринку. Держава має встановити рівень податків, що стимулює розвиток виробництва та підприємств, що можливе за умов ефективного управління державною власністю і бюджетом. Заробітна плата найманих працівників у своїй основі повинна відбивати умови розвитку та якісного відтворення трудового потенціалу. Підприємці мають відповідати за сучасний рівень техніки і технології підприємства; застарілі технології не можуть забезпечити необхідного соціально-економічного прогресу і відповідного рівня соціально-трудових відносин. Держава повинна відстоювати інтереси економічного зростання, створення робочих місць, стабільності інфляції, цін тощо. Викладене свідчить про складність вирішення проблем, пов'язаних із соціально-трудовими відносинами. Це можна здійснити аналізуючи проблеми в рамках перемовин, узгодження інтересів усіх суб'єктів трудової діяльності у вирішенні конкретних проблем соціально-економічного розвитку.

Важливим інституційним чинником на рівні підприємства виступає організаційна або корпоративна культура. Організаційна культура являє собою систему поглядів та ідей, пов'язаних з управлінням організацією, стратегією розвитку, способами і методами досягнення цілей, як економічних інтересів, так і цілей персоналу [15]. Організаційна культура пов'язана також із діловою етикою організації, тобто з моральними принципами,

нормами, правилами організації, відносинами з діловими партнерами, споживачами і суспільством у цілому. Організаційна культура може впливати на соціально-трудові відносини як позитивно, так і негативно. Виділяють позитивну та негативну організаційну культуру.

Негативна організаційна культура відображає ситуацію, коли діяльність на конкретному підприємстві певним чином влаштовує співробітника, але не вигідна для нього з точки зору його саморозвитку і самореалізації. За таких умов ефективність праці буде нижчою за потенційно можливий рівень, бо працівник не може реалізувати свій потенціал повною мірою. Позитивна організаційна культура фіксує цінність професійно-трудової діяльності як спосіб самореалізації, а також цінність підприємства як місця для саморозвитку. За таких умов соціально-трудові відносини розвиваються за рахунок високого ступеня реалізації потенціалу кожного працівника [12].

Складові позитивної організаційної культури, які підвищують ефективність соціально-трудових відносин:

- форми культури організації праці, форми винагороди, стиль управління;
- заохочення до навчання, підвищення кваліфікації, формування трудової етики, професійної культури, що приводить до поліпшення професійних характеристик персоналу;
- формування загальних ціннісних орієнтирів, лояльності та надійності персоналу організації, готовності до співробітництва, праці у колективі, що забезпечує злагоду роботи трудового колективу, ефективну кооперацію праці, полегшення спілкування та відсутність довготривалих конфліктів у колективі;
- заохочення до саморозвитку, надання реальних можливостей та підтримка прояву ініціативи від персоналу, що зумовлює підвищення продуктивності за рахунок реалізації творчого потенціалу та раціональних пропозицій;
- формування у персоналу почуття гордості і спільності з організацією, усвідомлення відповідальності за процеси, які відбуваються в організації та ролі кожного працівника в реалізації цих цілей, що забезпечує формування внутрішньої мотивації до високопродуктивної праці;

– забезпечення додаткових соціальних гарантій працівникам (додаткова відпустка, організована система харчування, надання кредитів на пільгових умовах і т. ін.), що стане підґрунтям для формування системи зовнішньої економічної мотивації до високопродуктивної праці.

Із метою забезпечення потрібного рівня ефективності соціально-трудових відносин необхідно, щоб співробітники організації працювали злагоджено у відповідному ритмі і в разі потреби були згодні докладати додаткових зусиль. За допомогою додаткового матеріального стимулювання цього досягти неможливо. Дуже важлива внутрішня мотивація кожного співробітника, що посилюється, коли організаційна культура позитивна. Така культура повинна бути органічною й не суперечливою, щоб співробітникам подобалося працювати саме в цій організації, а також щоб вони розуміли менеджерів, відчували себе складовою підприємства та із задоволенням піклувалися про його розвиток.

Для досягнення ефективного розвитку організаційної культури варто враховувати, що крім матеріального добробуту багато працівників мають бажання реалізувати свій творчий потенціал. Це стосується вищих потреб співробітника і дозволяє впливати на його внутрішню мотивацію, без якої не буває трудового ентузіазму та сприятливої робочої атмосфери. Для того щоб забезпечити високопродуктивну працю робітників підприємства, потрібно чітко окреслити орієнтири: сформулювати цілі, визначити цінності, врахувати інтереси всіх працюючих, надати необхідну інформацію про те, що їх оточує і що може вплинути на їх діяльність. Звідси важливо, що формування та підтримка позитивної культури в організації не потребує великих матеріальних витрат, проте створює умови для значного економічного і соціального ефекту [11].

Ще одним інституційним чинником, що значною мірою впливає на формування і розвиток соціально-трудових відносин, є діяльність профспілок. Професійна спілка - це інститут, що об'єднує громадян, пов'язаних спільними інтересами, за видом трудової діяльності. Метою діяльності профспілки визнано здійснення представництва і захисту трудових, соціально-економічних прав та інтересів її членів.

Єдиного погляду на діяльність профспілки немає. Англійський економіст Дж. У. Кінг

у своїй книзі «Labour Economics» з цього приводу зазначав так: «Єдиний беззастережний висновок той, що профспілки в економіці мають значення, але в якому напрямі і до якого ступеня поширюється їх економічний вплив – усе це не зрозуміло» [13].

Діяльність профспілок виявляє продуктивний вплив на соціально-трудові відносини за умови, коли профспілкам вдається забезпечити захист інтересів, прав і свобод найманих працівників, реалізуючи механізми соціального партнерства. Сьогодні існують серйозні проблеми не тільки в питаннях ефективності соціального партнерства, колективних угод і договорів, але й у статусі профспілок. У західних країнах профспілки – це організації найманих працівників; в Україні – громадські організації. Офіси профспілок знаходяться на територіях підприємств. Ці фактори перетворюють профспілки на формально самостійні організації, що негативно позначається на захисті інтересів найманих працівників, а відповідно на якості формування соціально-трудових відносин.

Висновки. В умовах затяжної економічної кризи та активізації процесів євроінтеграції України проблема розвитку соціально-трудових відносин стає невідкладною для вирішення. Соціально-трудові відносини

вирізняються одним із головних напрямів, що характеризують рівень розвитку економічної системи країни. Соціально-трудові відносини – це система чинників конкретної праці, в якій відбивається необхідність інституційного розвитку суспільства в економічній діяльності та мотивації його членів до високопродуктивної праці. Серед низки інституційних чинників, що впливають на соціально-трудові відносини у трансформаційний період нової економічної системи, особливу роль відіграють інститути, як організаційні форми виробничих відносин. У контексті вирішення ефективності соціально-трудові відносини принципове значення мають трудове законодавство, характер трудових відносин, діяльність профспілок: на мікрорівні – організаційна культура. Ці інститути становлять основу колективних угод і договорів. Сьогодні вони потребують удосконалення за напрямками дійсного узгодження та гармонізації інтересів найманих працівників, підприємців, роботодавців, держави як представника суспільства, соціуму та їх чіткої цільової направленості. За таких умов розвиток і ефективність соціально-трудових відносин стане запорукою активного зростання економічного розвитку держави.

Список бібліографічних посилань

1. Аграрні підприємства активно шукають працівників на роботу. URL : <https://proagro.com.ua/news/ukr/agrarni-pidpryyemstva-aktyvno-shukayut-pracivnykiv-na-robotu.html>.
2. Богиня Д. П., Грішнова О. А. Основи економіки праці. Київ : Знання-Прес, 2000. 313 с.
3. Генкин Б. М. Основания экономической теории и методы организации эффективной работы. Москва : Норма, 2009. 448 с.
4. Грішнова О. А. Економіка праці та соціально-трудові відносин : підручник. Київ : Знання, 2004. 535 с.
5. Діденко Сергій. Оплата праці в Україні: оцінка зростання зарплат та заборгованості роботодавців. URL : <https://ua.news/ua/oplata-truda-v-ukrayne-otsenka-rosta-zarplat-y-zadolzhennosti-rabotodatelej/>.
6. Діденко Сергій. Ринок праці та доходи: вплив коронакризи на життя простих українців. URL : <https://ua.news/ua/rynok-truda-y-dohody-vlyyanye-koronakryzysa-na-zhyzn-prostyh-ukrayntsev/>.
7. Економіка праці і соціально-трудові відносини : навчально-наочний посібник для студентів вищих навчальних закладів / за наук. ред. д.е.н. А. Г. Бабенка. Дніпропетровськ : Дніпропетровська державна фінансова академія, 2011. 268 с.
8. Заробітчани виїжджатимуть за кордон назавжди – експерт. URL : <https://ukr-live.com/news/116593>.
9. Колот А. М. Трансформація інституту зайнятості як складова глобальних змін у соціально-трудовій сфері: феномен прекарізації. *Ринок праці та зайнятість населення*. 2014. № 3. С. 10-13.
10. Лібанова Е. М. Ринок праці : навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2003. 224 с.

References

1. Agrarni pidpryyemstva aktyvno shukaiut pratsivnykiv na robotu [Agricultural enterprises are actively looking for workers to work]. (2021). Retrieved from: <https://proagro.com.ua/news/ukr/agrarni-pidpryyemstva-aktyvno-shukayut-pracivnykiv-na-robotu.html> [In Ukrainian].
2. Bohynia, D.P. & Hrishnova, O.A. (2000). Osnovy ekonomiky pratsi [Fundamentals of labor economics]. Kyiv : Znannia-Pres [In Ukrainian].
3. Genkin, B.M. (2009). Osnovaniya jekonomicheskoy teorii i metody organizacii jeffektivnoj raboty [Foundations of economic theory and methods of organizing effective work]. Moskva : Norma [In Russian].
4. Hrishnova, O.A. (2004). Ekonomika pratsi ta sotsialno-trudovi vidnosyn: pidruchnyk [Labor economics and social and labor relations: textbook]. Kyiv : Znannia [In Ukrainian].
5. Didenko, Serhii (2020). Oplata pratsi v Ukraini: otsinka zrostannia zarplat ta zaborhovanosti robotodavtsiv [Labor remuneration in Ukraine: an assessment of the growth of wages and employers' debt]. Retrieved from: <https://ua.news/ua/oplata-truda-v-ukrayne-otsenka-rosta-zarplat-y-zadolzhennosti-rabotodatelej/> [In Ukrainian].
6. Didenko, Serhii. Rynok pratsi ta dokhody: vplyv koronakryzy na zhyttia prostykh ukraintsev [Labor market and income: the impact of coronacrisis on the lives of ordinary Ukrainian]. Retrieved from: <https://ua.news/ua/rynok-truda-y-dohody-vlyyanye-koronakryzysa-na-zhyzn-prostyh-ukrayntsev/> [In Ukrainian].
7. Babenko, A.H., et al. (2011). Ekonomika pratsi i sotsialno-trudovi vidnosyny : navchalno-naochnyi posibnyk dlia studentiv vyshchych navchalnykh zakladiv [Labor economics and social and labor relations: educational and visual aid for students of higher educational institutions]. Dnipropetrovsk: Dnipropetrovska derzhavna finansova akademiia [In Ukrainian].

11. Соляник Т. Г. Інституційні фактори, що впливають на продуктивність праці. *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2016. № 6. С. 139-143.
12. Тихомирова О. Г. Организационная культура: формирование, развитие и оценка. Санкт-Петербург : СПб ГУ ИТМО, 2008. 156 с.
13. Управління трудовим потенціалом : навч. посіб. / Васильченко В. С., Гриненко А. М., Грішнова О. А., Керб Л. П. Київ : КНЕУ, 2005. 403 с.
14. Федунчик Л. Г. Реалії ринку праці України. *Організаційноуправлінські та психологічні аспекти сучасного ринку праці України : тези доп. IV Всеукр. наук.-практ. конф. студентів та аспірантів / упоряд. О. П. Канівець, Л. Г. Новаш*. Київ : ІПК ДСЗУ, 2015. С. 126-128.
15. Чернявська Є. І., Стрижко О. В. Сутність та структура корпоративної культури підприємства в контексті економічного підходу. *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2012. № 7(178). С. 349-353.
16. Шекторенко В. І. Розвиток соціальної інфраструктури регіону : навч. посіб. Дніпропетровськ : ДРІДУ НАДУ, 2004. 43 с.
17. Шпикуляк О. Г., Малік М. Й. Кадровий потенціал аграрних підприємств: управлінський аспект. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2005. 370 с.
18. Юрчик У. Б. Взаємозв'язок ефективності ринку праці та його інституційного забезпечення. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Економічні науки*. 2016. Вип. 17(4). С. 109-113.
8. Zarobitchany vyizhdzhatymut za kordon nazavzhdy – ekspert [Workers will go abroad forever – expert]. Retrieved from: <https://ukr-live.com/news/116593> [In Ukrainian].
9. Kolot, A.M. (2014). Transformacija instituta zanjatos-ti kak sostavljajushhaja global'nyh izmenenij v social'no-trudovoj sfere: fenomen prekarizacii [Transformation of the employment institution as a component of global changes in the social and labor sphere: the phenomenon of precarization]. *Rynok pratsi ta zainiatist naseleennia*, 3, pp. 10-13 [In Russian].
10. Libanova, E.M. (2003). Rynok pratsi : navch. posib. [Labor market: a textbook]. Kyiv : Tsentr navchalnoi literatury [In Ukrainian].
11. Solianyk, T.H. (2016). Instytutsiini faktory, shcho vplyvaiut na produktyvnist pratsi [Institutional factors influencing labor productivity]. *Visnyk Skhidnoukrainskoho natsional-noho universytetu imeni Volodymyra Dalia*, 6, pp. 139-143 [In Ukrainian].
12. Tihomirova, O.G. (2008). Organizacionnaja kul'tura: formirovanie, razvitie i ochenka [Organizational culture: formation, development and evaluation]. Sankt-Peterburg : SPb GU ITMO [In Russian].
13. Vasylichenko, V.S., Hrynenko, A.M., Hrishnova, O.A., Kerb, L.P. (2005). Upravlinnia trudovym potentsialom : navch. posib. [Management of labor potential: textbook]. Kyiv : KNEU [In Ukrainian].
14. Fedunchyk, L.H. (2015). Realii rynku pratsi Ukrainy [Realities of the labor market of Ukraine]. *Orhanizatsiino-upravlinski ta psykhologichni aspekty suchasnoho rynku pratsi Ukrainy : tezy dop. IV Vseukr. nauk.-prakt. konf. studentiv ta aspirantiv* (pp. 126-128). O.P. Kanivets, L.H. Novash (Ed.). Kyiv : IPK DSZU [In Ukrainian].
15. Cherniavska, Ye.I. & Stryzhko, O.V. (2012). Sutnist ta struktura korporativnoi kultury pidpriemstva v konteksti ekonomichnoho pidkhodu [The essence and structure of corporate culture of the enterprise in the context of the economic approach]. *Visnyk Skhidnoukrainskoho natsionalnoho universytetu imeni Volodymyra Dalia*, 7(178), pp. 349-353 [In Ukrainian].
16. Shpektorenko, V.I. (2004). Rozvytok sotsialnoi infrastruktury rehionu : navch. posib. [Development of social infrastructure of the region: textbook]. Dnipropetrovsk : DRIDU NADU [In Ukrainian].
17. Shpykuliak, O.H. & Malik, M. Y. 2005. Kadrovyi potentsial ahrarykh pidpriemstv: upravlinskyi aspekt [Personnel potential of agricultural enterprises: management aspect]. Kyiv : NNTs «ІАЕ» [In Ukrainian].
18. Yurchyk, U.B. (2016). Vzaimozv'язok efektyvnosti rynku pratsi ta yoho instytutsiinoho zabezpechennia [Relationship between labor market efficiency and its institutional support]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriya: Ekonomichni nauky*, 17(4), pp. 109-113 [In Ukrainian].

Vitvitskyi V. V., Mamchur V. A. Assessing motivative factors in the agricultural entrepreneurship development

The purpose of the article is to assess the current state of motivational factors, in particular labor relations in the agrarian entrepreneurship development based on the system of factors of its formation.

Research methods. In the process of the research, the dialectical method of cognition was used to analyze scientific works on the problem of the development of social and labor relations, the method of empirical research to assess and describe the current state and development of the research object.

Research results. The main trends in the formation of motivational factors in the development of agricultural entrepreneurship, the influence of transformation processes on the development of social and labor relations, the level of economic activity, wages, and unemployment have been established. Institutional factors, labor legislation, the nature of labor relations, qualifications of workers, labor motivation are considered. It has been substantiated that the organizational factor in the formation of labor relations is collective agreements and contracts, their improvement in areas, their coordination and harmonization of the interests of employees and employers, the state as a society representative.

Scientific novelty. Based on a comprehensive study of the motivational factors that stimulate the development of agricultural entrepreneurship, the directions of their solution are determined, practical measures are proposed to realize the scientific and market potential at the level of the industry and enterprises.

Practical significance. The proposed measures make it possible to realize the potential for the formation and development of social and labor relations in the agricultural sector, in particular, agricultural entrepreneurship. Tabl.: 3. Figs.: 4. Refs.: 18.

Keywords: assessment; motivational factors; development; labor relations; wage; agricultural entrepreneurship.

Vitvitskyi Volodymyr Valentynovich – doctor of economic sciences, professor, chief research fellow of the department of entrepreneurship, cooperation, and agro-industrial integration, National Scientific Centre “Institute of Agrarian Economics” (10, Heroiv Oborony St., Kyiv, 03127)
E-mail: v.v.vitvitskiy@gmail.com

Mamchur Volodymyr Anatoliiovych – candidate of economic sciences, deputy head of the department of entrepreneurship, cooperation, and agro-industrial integration, National Scientific Centre “Institute of Agrarian Economics” (10, Heroiv Oborony St., Kyiv, 03127)
E-mail: mamchur111@ukr.net
ORCID iD <https://orcid.org/0000-0003-1300-3633>

Витвицкий В. В., Мамчур В. А. Оценка мотивационных факторов в развитии аграрного предпринимательства

Цель статьи – оценить современное состояние мотивационных факторов, в частности трудовых отношений в развитии аграрного предпринимательства на основе системы факторов его формирования.

Методика исследования. В процессе исследования использованы диалектический метод познания для анализа научных работ относительно проблемы развития социально-трудовых отношений, метод эмпирического исследования для оценки и описания современного состояния и развития объекта исследования.

Результаты исследования. Установлены основные тенденции формирования мотивационных факторов в развитии аграрного предпринимательства, влияние трансформационных процессов на развитие социально-трудовых отношений, уровня экономической активности, заработной платы, безработицы. Рассмотрены институциональные факторы, трудовое законодательство, характер трудовых отношений, квалификация работников, мотивация труда. Обосновано, что организационным фактором формирования трудовых отношений являются коллективные соглашения и договоры, их совершенствование по направлениям, согласование и гармонизация интересов наемных работников и работодателей, государства как представителя общества, социума.

Элементы научной новизны. На основе комплексного исследования мотивационных факторов, которые стимулируют развитие аграрного предпринимательства, определены направления их решения, предложены практические меры по реализации научного и рыночного потенциала на уровне отрасли и предприятий.

Практическая значимость. Предложенные меры позволяют реализовать потенциальные возможности формирования и развития социально-трудовых отношений аграрной отрасли, в частности аграрного предпринимательства. Табл.: 3. Илл.: 4. Библиогр.: 18.

Ключевые слова: оценка; мотивационные факторы; развитие; трудовые отношения; заработная плата; аграрное предпринимательство.

Витвицкий Владимир Валентинович – доктор экономических наук, профессор, главный научный сотрудник отдела предпринимательства, кооперации и агропромышленной интеграции, Национальный научный центр «Институт аграрной экономики» (03127, г. Киев, ул. Героев Обороны, 10)
E-mail: v.v.vitvitskiy@gmail.com

Мамчур Владимир Анатольевич – кандидат экономических наук, заместитель заведующего отделом предпринимательства, кооперации и агропромышленной интеграции, Национальный научный центр «Институт аграрной экономики» (03127, г. Киев, ул. Героев Обороны, 10)
E-mail: mamchur111@ukr.net
ORCID iD <https://orcid.org/0000-0003-1300-3633>

Стаття надійшла до редакції 05.03.2021 р.

Фахове рецензування: 19.03.2021 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Вітвіцький В. В., Мамчур В. А. Оцінка мотиваційних чинників у розвитку аграрного підприємництва. *Економіка АПК*. 2021. № 4. С. 76 — 87. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202104076>

Vitvitskiy, V.V. & Mamchur, V.A. (2021). Otsinka motyvatsiinykh chynnykiv u rozvytku ahrarnoho pidpriemnytstva [Assessing motive factors in the agricultural entrepreneurship development]. *Ekonomika APK*, 4, pp. 76 — 87 [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202104076>

* * *

УДК 338.2; 351

JEL Classification: L52; Q53; Q58

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202104088>

*І. Ю. ГРИШОВА, докторка економічних наук, професорка
К. С. НЕСТЕРОВА, кандидатка економічних наук*

Концепт циркулярної економіки в контексті забезпечення сталого розвитку

Мета статті – визначити ключові відмінності між циркулярністю та сталістю системи, розвинути систематизацію принципів циркулярної економіки, інноваційних бізнес-моделей, спрямованих на її забезпечення, а також заходів регуляторної політики органів публічної влади щодо їх стимулювання та підтримки з урахуванням прогресивного світового досвіду.

Методика дослідження. У процесі дослідження використано наступні методи: порівняльного аналізу (оцінка заходів державної регуляторної політики в окремих країнах світу); абстрактно-логічний (постановка проблеми, обґрунтування висновків); монографічний (аналіз еволюції наукових праць вітчизняних та іноземних вчених з проблем циркулярної економіки); діалектичні пізнання.

Результати дослідження. Висвітлено особливості циркулярної економіки, підкреслено, що циркулярність системи та сталість є взаємопов'язаними поняттями, проте не тотожними. Визначено, що циркулярна економіка – це сукупність економічних інструментів та методів, які використовуються для забезпечення сталого розвитку системи. Обґрунтовано, що впровадження циркулярної моделі економіки потребує зміни або адаптації сучасних бізнес-моделей до нових умов і потреб господарювання. Проаналізовано основні заходи державної регуляторної політики окремих країн світу щодо підтримки та стимулювання таких бізнес-моделей.

Елементи наукової новизни. Отримали подальший розвиток теоретичні засади циркулярної економіки, мета якої полягає в забезпеченні сталого розвитку шляхом оптимізації використання ресурсного потенціалу та інноваційних бізнес-моделей за умови системної державної підтримки.

Практична значущість. Доведено, що розвиток циркулярної моделі економіки неможливий без активної державної регуляторної політики. Запропоновано заходи державної регуляторної політики з підтримки розвитку бізнес-моделей, які забезпечують циркулярність системи. Табл.: 2. Бібліогр.: 20.

Ключові слова: циркулярна економіка; сталий розвиток; бізнес-модель; інновації; ресурси; державна регуляторна політика.

Гришова Інна Юріївна – докторка економічних наук, професорка, Цянзуський педагогічний університет (101 Shanghai Rd, Tongshan Qu, Xuzhou Shi, 221100, Jiangsu Sheng, Китай)

E-mail: 6020180146@jsnu.edu.cn

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-6276-7619>

Нестерова Катерина Сергіївна – кандидатка економічних наук, доцентка кафедри економіки і міжнародних економічних відносин, Міжнародний гуманітарний університет (65009, м. Одеса, Фонтанська дорога, 33)

E-mail: ekaterina.neste84@gmail.com

Постановка проблеми. З бурхливим розвитком індустріалізації та капіталістичної моделі світової економіки неодноразово піднімалися питання щодо їх негативного впливу на навколишнє середовище, соціальну сферу, ресурсне забезпечення тощо. Проте пандемія Covid-19, ставши наймасштабнішою світовою кризою з часів Великої Депресії, протягом кількох місяців продемонструвала нежиттєздатність сучасної моделі світового господарства, неможливість забезпечення стійкості функціонування економічної системи та її збалансованого

розвитку, захисту навколишнього середовища і здоров'я населення. Водночас системні ризики зумовили актуальність розробки і впровадження інноваційних бізнес-моделей, заснованих на раціональному використанні ресурсів, підвищенні відповідальності усіх суб'єктів господарських відносин, переході від традиційної до циркулярної економіки. Тому пріоритетним завданням державної політики в контексті відродження темпів зростання національної економіки має бути забезпечення принципів відповідальності, сталості економічної системи, реалізація концепту циркулярної економіки у ключових галузях, зокрема у

© І. Ю. Гришова, К. С. Нестерова, 2021

промисловості, сільському господарстві, у сфері послуг тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні засади та практичні аспекти впровадження циркулярної економіки активно досліджуються у працях іноземних фахівців, аналітичних звітах міжнародних та регіональних організацій, таких як ОЕСР [15], ФАО [13], Європейська комісія [12], Фонд Елен Макартур [19] та ін.

Так, D. Reike, V. J. W. Vermeulen, S. Witjes (2017) визначили, що кількість наукових публікацій, які індексуються у Scopus і де розглядаються проблеми циркулярної економіки, з 1970-го по 2016 р. зросла практично втричі. Проте ще орієнтовно у 5 разів менше, ніж кількість публікацій стосовно менеджменту відходів та проблеми їх переробки [18].

Разом із тим J. Korhonen, A. Honkasalo, J. Seppala (2018) розглядають концептуальні засади циркулярної економіки та проблеми її реалізації у сучасних умовах [17], тоді як B. Lin Chi-ang (2020) досліджує циркулярну економіку в контексті забезпечення сталого розвитку, акцентуючи увагу на необхідності активної співпраці споживачів, виробників та держави [11]. Вплив Covid-19 на глобальну екосистему аналізують T. Ibn-Mohammed, K. B. Mustapha та ін. (2020), підкреслюючи, що для забезпечення сталого розвитку світової економіки необхідні рішучі структурні зміни не лише економічної моделі, а й способу життя та мислення [16].

У вітчизняній науці різні аспекти циркулярної економіки досліджуються у роботах А. В. Балян, Т. С. Шабатури [1, 2]; Р. В. Гришової, М. Ю. Щербатої [3, 9]; В. В. Гурочкіної [4], зосереджуючи увагу здебільшого на соціальній орієнтованості бізнесу, сталому економічному розвитку України, економічній безпеці сільськогосподарських та промислових підприємств.

Окремо варто відзначити наукові роботи, в яких досліджується сталий розвиток у

туристичній сфері [5], а також проблеми екологічної безпеки в контексті сталого розвитку [6].

Проте загалом концепт циркулярної економіки в Україні недостатньо розроблений, не сформовано комплексного підходу до систематизації бізнес-моделей у циркулярній економіці, інструментарію їх реалізації в різних галузях та сферах національної економіки.

Мета статті - визначити ключові відмінності між циркулярністю та сталістю системи, розвинути систематизацію принципів циркулярної економіки, інноваційних бізнес-моделей, спрямованих на її забезпечення, а також заходів регуляторної політики органів публічної влади щодо їх стимулювання та підтримки з урахуванням прогресивного світового досвіду.

Виклад основних результатів дослідження. Умовним початком теоретичного обґрунтування циркулярної економіки можна вважати 90-ті роки ХХ ст., що було зумовлено необхідністю зменшення, передусім, навантаження на навколишнє середовище та оптимізації використання ресурсного потенціалу внаслідок значного зростання населення у світі від 3 млрд осіб у 1960-х до 7,9 млрд осіб у 2020 р., з яких найбільші частки припадають на Китай та Індію [20]. У цілому такий підхід став продовженням ідей забезпечення сталого розвитку економік. Водночас, за активізації досліджень з проблем забезпечення сталого розвитку, у вітчизняній науці виникла плутанина з термінологічним апаратом, оскільки часто категорії «стійкий» та «сталий» розвиток ототожнюють. Так, А. П. Лелеченко підкреслює складність, неоднозначність та багатогранність поняття «сталий розвиток» [7]. До цих складностей додається ще і новий термін «циркулярна економіка». На нашу думку, між сталістю та циркулярністю існують принципові відмінності, які було в процесі дослідження систематизовано (табл. 1).

1. Принципові відмінності сталості та циркулярності економіки

Ознака	Сталість системи	Циркулярність системи
Визначення	Такий стан системи, який забезпечить потреби поточного покоління без зменшення можливостей майбутнього покоління	Можливість системи до регенерації ресурсів шляхом її проєктування таким чином, щоб мінімізувати споживання ресурсів, товарів та відходів
Характеристика процесів	Відповідальні до суспільства та навколишнього середовища	Замкнуті, засновані на кругообігу ресурсів, товарів

Основні процеси	Будь-які процеси між стейкхолдерами, які відповідають принципам сталості	Проектування та виробництво, інновації, послуги
Взаємовідносини суб'єктів	Відповідальні відносно до суспільства, поточного та майбутнього поколінь	На основі різноманітних угод та договорів
Сфера охоплення	Біосфера	Техносфера, штучне проектування людиною максимального кругообігу ресурсів
Основні ініціатори	Усі стейкхолдери	Органи публічної влади, бізнес-структури

Джерело: Систематизовано авторами з використанням [7, 10, 15].

Таким чином, вважаємо, що циркулярна економіка стосується економічної складової сталого розвитку, швидше слугує стратегією її реалізації. Так, Р. В. Гришова та ін. підкреслюють, що модель циркулярної економіки – це комплексна інноваційна система економічних методів і механізмів, основна мета якої полягає в оптимізації використання ресурсів, мінімізації відходів [3]. Також циркулярна економіка дозволить мінімізувати ризики функціонування системи, особливо, які пов'язані з коливанням цін на ресурси та обмеженим доступом до них на світових ринках. Незважаючи на те, що модель циркулярної економіки знаходиться на стадії розробки і впровадження, деякі країни, такі як Китай, досягли у цьому суттєвих успіхів [9]. Досвід Китаю та країн ЄС доводить, що циркулярна модель економіки заснована на кількох основних принципах:

1. Управління відходами з метою їх мінімізації шляхом ремонту, переробки, апсайклінгу тощо. За даними Світового банку, щорічно у світі накопичується понад 2 млрд т твердих побутових відходів, з яких 33 % – екологічно небезпечні [20]. Найбільшими генераторами відходів у світі виступають країни Європи, Центральної Азії та Північної Америки, на які припадає десь 90 % загального обсягу відходів. При цьому, наприклад, країнами Європи в середньому переробляється у сировину тільки 30 % усіх відходів. Водночас в Україні сортирується лише близько 5 % відходів. Циркулярна економіка дозволить реконструювати товари таким чином, щоб подовжити їх життєвий цикл.

2. Виробництво різноманітних товарів із різними функціями, з метою формування більш еластичного попиту на них, зменшення критичної залежності від їх споживання.

3. Нормативно-правове забезпечення циркулярної економіки (наявність відповідних законів, стандартів. Наприклад, як закон про промоцію циркулярної економіки у

Китаї, закон проти забруднення та за циркулярну економіку у Франції, Стратегія зеленого розвитку у Південній Кореї тощо). Незважаючи на те, що країни світу використовують різні інструменти й засоби підтримки розвитку циркулярної економіки та її регулювання, всі вони підкреслюють важливість і необхідність нормативно-правового забезпечення.

4. Організаційно-економічна підтримка з боку держави. Органи публічної влади повинні сприяти розвитку інновацій, попиту на перероблені матеріали, спрямовувати цільові інвестиції у розвиток циркулярної економіки, державним «зеленим закупівлям». До прикладу, з 2014-го по 2019 р. Європейський інвестиційний банк здійснив інвестиції у розвиток циркулярної економіки обсягом понад 2,5 млрд євро [19]. Також держава може стимулювати розвиток циркулярної економіки через надання податкових пільг, інформування суспільства, зняття обмежень на шляху впровадження моделі циркулярної економіки тощо.

5. Розвиток публічно-приватного партнерства щодо циркулярної економіки як у середині країни, так і в міжнародному масштабі. Така співпраця повинна включати спільне фінансування проєктів, залучення венчурного інвестування. Причому держава має відігравати важливу стимулюючу і регулюючу роль у розвитку та впровадженні моделі циркулярної економіки.

Із точки зору бізнесу впровадження циркулярної моделі економіки може бути поєднане з виникненням ризиків, оскільки потребуватиме функціонування на основі нових бізнес-моделей та додаткових інвестицій. Саме тому має бути передбачена державна система заходів підтримки таких підприємств.

Існують різні підходи до визначення бізнес-моделі у працях вітчизняних та іноземних науковців. Так, за А. Osterwalder (2005),

це те, як організація створює, забезпечує і фіксує цінність. Водночас В. В. Скриль підкреслює, що ефективна бізнес-модель дає відповідь на питання, що потрібно робити, щоб досягти бажаного результату [8]. Тобто можна стверджувати, що бізнес-модель – це концепція ведення конкретного бізнесу. Причому різні концепції бізнесу, пов'язані з одним і тим же товаром, слід вважати різними бізнес-моделями. Саме тому в сучасних умовах господарювання присутня велика кількість бізнес-моделей, орієнтованих на клієнта або на процеси всередині підприємства. Концепція сталого розвитку передбачає, що бізнес-моделі повинні не лише забезпечувати економічний прибуток, а й призводити до формування соціальної та екологічної цінності. На основі досвіду іноземних компаній визначено чотири можливих типи інновацій у бізнес-моделях, що забезпечать сталий розвиток [19]:

1. Старт-ап: створюється нова бізнес-модель.
 2. Трансформація наявної бізнес-моделі відповідно до поточних потреб.
 3. Диверсифікація існуючої бізнес-моделі шляхом додавання до неї додаткових бізнес-моделей.
 4. Повна інтеграція новоствореної бізнес-моделі у функціонування підприємства.
- Циркулярна економіка може бути імplementована у функціонування підприємства на підставі визначених чотирьох типів зале-

жно від ресурсного потенціалу, у тому числі фінансового й кадрового. Також важливо розрізняти масштаб реалізації циркулярної економіки, збільшення якого можливо досягти шляхом регуляції та підтримки від держави. Лише коли якомога більше підприємств будуть пов'язані зі стейкхолдерами круговим ланцюгом створення вартості без формування відходів, можна дійсно стверджувати про практичну реалізацію концепту циркулярної економіки у національному масштабі.

Основні бізнес-моделі в контексті циркулярної економіки зводяться до наступних [15; 19]:

1. Циркулярні постачальники.
2. Відновлення та переробка ресурсів.
3. Шерингові платформи.
4. Продовження життєвого циклу продукту шляхом ремонту, апсайклінгу, ремаркетингу тощо.
5. Продукт як послуга (сервісизація).

Зрозуміло, що розвиток циркулярних бізнес-моделей потребує активної підтримки та стимулювання від держави, єдиного системного підходу щодо переорієнтації на принципи циркулярності в контексті забезпечення сталого розвитку. Про це свідчать основні заходи державної регуляторної політики провідних країн світу щодо стимулювання розвитку циркулярних бізнес-моделей (табл. 2).

2. Основні заходи державної регуляторної політики щодо стимулювання розвитку циркулярної економіки

Бізнес-модель	Характеристика заходу	Країна
Циркулярні постачальники	Пільгові ставки за кредитами	Франція
	Податкові відрахування	Нідерланди
Відновлення та переробка ресурсів	Податок на збір відходів та їх захоронення	Великобританія, Німеччина
	Зменшення ПДВ для компаній, які використовують перероблену сировину	Китай
	Зменшення ПДВ на послуги з ремонту визначеної групи товарів (велосипеди, одяг тощо)	Швеція
Шерингові платформи	Законодавче забезпечення споживачів онлайн-послуг (Закон про електронну торгівлю КНР)	Китай
	Розробка та поширення карти циркулярних ініціатив (перелік підприємств, які беруть участь у шерингу, у відкритому доступі)	Норвегія
Продовження життєвого циклу продукту	Пряма фінансова підтримка з грантових фондів	Шотландія
Продукт як послуга	Стимулювання надання доступу споживачам до товарів та послуг, як користувачам	Великобританія

Джерело: Складено авторами з використанням [14, 15, 19].

На нашу думку, однією з бізнес-моделей для забезпечення циркулярної економіки, яка може бути впроваджена з мінімальними витратами, слід вказати модель «спільного споживання» («спільної участі», «модель шерингу»). Такий формат вже набув значного поширення у розвинених країнах, наприклад, у формі гараж-сейлів. Із розвитком технологій та виникненням різноманітних онлайн-платформ витрати постачальників і користувачів значно зменшилися, що зумовило збільшення охоплення й додаткове зростання попиту. Такі платформи вже представлені не лише у сегменті споживчих товарів, які можна придбати, а й послуг («Airbnb», «BlaBlaCar», «NeighborGoods», «Uber»). У цілому шерингова бізнес-модель може застосовуватися для спільного використання знань, навичок, виробничих потужностей тощо. За приклад такого слугує муніципальна політика Сучжоу (Китай) з встановленням директиви про обов'язковість переробки біологічних відходів усім ресторанам та іншим закладам харчування на визначеному підприємстві.

Висновки. Політика сталого розвитку набула додаткової актуальності у сучасних умовах внаслідок розірвання ланцюгів постачання під час пандемії Covid-19, загост-

рення екологічних ризиків, зростання соціальної нерівності та залежності від природних ресурсів тощо. Забезпеченню реалізації сталого економічного розвитку сприятиме впровадження моделі циркулярної економіки. Саме така модель забезпечить оптимальне використання ресурсів з урахуванням потреб теперішнього та майбутнього покоління, що відповідає визначенню сталості за ООН. Першопрохідцями у розвитку циркулярної моделі стали країни Азії, передусім Китай та Японія, а також країни Європи, де створена відповідна нормативно-правова база, органи публічної влади спільно з бізнесом розробляють проєкти із стимулювання моделі циркулярної економіки.

У західній науці та практиці сформувалося чітке розмежування понять «сталість» та «циркулярність», проте у роботах вітчизняних авторів терміни «стала економіка», «стійка економіка», «зелена економіка», «циркулярна економіка» часто ототожнюються. Тому для ефективного впровадження в Україні потрібна не лише розробка теоретичного підґрунтя циркулярної економіки з урахуванням ресурсних можливостей, а й напрацювання концептуальних засад правової та організаційно-економічної державної підтримки її реалізації.

Список бібліографічних посилань

1. Баян А., Гришова І., Шабатура Т. Державні напрями підтримки та стимулювання органічного виробництва. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2020. № 5. URL : <https://instzak.com/index.php/journal/article/view/1856>.
2. Баян А. В., Гришова І. Ю., Шабатура Т. С. Публічна політика та державна підтримка розвитку аграрного виробництва в Україні. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2021. № 2. URL : <https://doi.org/10.32886/instzak.2021.02.16>.
3. Гришова І., Гришова Р. Державна політика стійкого розвитку в контексті циркулярної моделі економіки. *Перспективи розвитку освіти, науки і бізнесу в глобальному середовищі : матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції. 23 жовтня 2020 р.* Тернопіль : ФОП Осадца Ю. В. С. 45-47.
4. Гурочкіна В. В., Будзинська М. С. Циркулярна економіка: українські реалії та можливості для промислових підприємств. *Економічний вісник. Серія: фінанси, облік, оподаткування*. 2020. Вип. 5. URL : <http://ojs.nusta.edu.ua/index.php/ojs1/article/view/394/556>.
5. Nesterova K., Marchenko V., Lazebnyk I. and others. Identification and assessment of external risks of the enterprise's foreign economic activity. *International Journal of Scientific and Technology Research*. Vol. 9 (2). 2020. P. 4672 – 4675.
6. Екологічна безпека та економіка : монографія / Сокур М. І. та ін. Кременчук : ПП Щербатих О.В., 2020. 240 с.
7. Лелеченко А. П. Феномен поняття «сталий розвиток». *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2017. № 12. URL : <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1649>.
8. Скриль В. В. Бізнес-модель підприємства: еволюція та класифікація. *Економіка і суспільство*. 2016. № 7. URL : https://economyandsociety.in.ua/journals/7_ukr/82.pdf.

References

1. Balian, A., Hryshova, I. & Shabatura, T. (2020). Derzhavni napriamy pidtrymky ta stymuliuvannya orhanichnoho vyrobnytstva [State directions of support and stimulation of organic production]. *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 5. Retrieved from: <https://instzak.com/index.php/journal/article/view/1856> [In Ukrainian].
2. Balian, A.V., Hryshova, I. Yu. & Shabatura, T.S. (2021). Publicna polityka ta derzhavna pidtrymka rozvytku ahrarnoho vyrobnytstva v Ukraini [Public policy and state support for the development of agrarian production in Ukraine]. *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 2. Retrieved from: <https://doi.org/10.32886/instzak.2021.02.16> [In Ukrainian].
3. Hryshova, I. & Hryshova, R. (2020). Derzhavna polityka stiikoho rozvytku v konteksti tsyrkuliarnoi modeli ekonomiky [State policy of sustainable development in the context of a circular model of the economy]. *Perspektyvy rozvytku osvity, nauky i biznesu v hlobalnomu seredovyshchi: materialy VIII Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii* (pp. 45-47). Ternopil: FOP Osadtsa Yu. V. [In Ukrainian].
4. Hurochkina, V.V. & Budzynska, M.S. (2020). Tsykuliarna ekonomika: ukraïnski realii ta mozhlyvosti dlia promyslovyykh pidpriemstv [Circular economy: Ukrainian realities and opportunities for industrial enterprises]. *Ekonomichniy visnyk. Seriya: finansy, oblik, opodatkovannia*, 5. Retrieved from: <http://ojs.nusta.edu.ua/index.php/ojs1/article/view/394/556> [In Ukrainian].
5. Nesterova, K., Marchenko, V., Lazebnyk I., et al. (2020). Identification and assessment of external risks of the enterprise's foreign economic activity. *International Journal of Scientific and Technology Research*, 9 (2), pp. 4672-4675 [In English].

9. Shcherbata M. Iu., Hryshova R. V. Renovation of agricultural enterprises in the context of the circular economy. Zbiór artykułów naukowych z Konferencji Międzynarodowej NaukowoPraktycznej (on-line) zorganizowanej dla pracowników naukowych uczelni, jednostek naukowo-badawczych oraz badawczych z państw obszaru byłego Związku Radzieckiego oraz byłej Jugosławii. 30.09.2020, Warszawa. P 29-32.
10. Blum N. U., Haupt M., Bening C. R. Why «circular» doesn't always mean «sustainable»? URL : https://www.researchgate.net/publication/342871559_Why_Circular_doesn%27t_always_mean_Sustainable/fulltext/5f09f23345851550509c9bf4/Why-Circular-doesnt-always-mean-Sustainable.pdf?origin=publication_detail.
11. Chi-ang B. Lin. Sustainable growth: a circular economy perspective. URL : <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00213624.2020.1752542?journalCode=mjei20>.
12. Circular economy action plan. URL : https://ec.europa.eu/environment/strategy/circular-economy-action-plan_en.
13. Circular Economy: Waste-to-Resource & COVID-19. URL : <http://www.fao.org/land-water/overview/covid19/circular/en/>.
14. Circularity VS Sustainability. URL : <https://www.uschamberfoundation.org/circular-economy-toolbox/about-circularity/circularity-vs-sustainability>.
15. Getting the governance of the circular economy right: Checklist for Action and Scoreboard. URL : <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/724e5c45-en/index.html?itemId=/content/component/724e5c45-en>.
16. Ibn-Mohammed T., Mustapha K.B. and others. A critical analysis of the impacts of COVID-19 on the global economy and ecosystems and opportunities for circular economy strategies, resources, conservation and recycling. URL : <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0921344920304869>.
17. Korhonen J., Honkasalo A., Seppala J. Circular Economy: The Concept and its Limitations. URL : <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0921800916300325?via%3Dihub>.
18. Reike D., Vermeulen V. J. W., Witjes S. The circular economy: New or Refurbished as CE 3.0? — Exploring Controversies in the Conceptualization of the Circular Economy through a Focus on History and Resource Value Retention Options. URL : https://www.researchgate.net/figure/Scientific-Publications-in-Scopus-on-Circular-Economy-and-Related-Concepts-1970-2016_fig1_321188249.
19. The circular economy: a transformative Covid-19 recovery strategy. URL : <https://www.ellenmacarthurfoundation.org/assets/downloads/The-circular-economy-a-transformative-Covid19-recovery-strategy.pdf>.
20. Trends in solid waste management. URL : https://datatopics.worldbank.org/what-a-waste/trends_in_solid_waste_management.html.
6. Sokur, M.I., et al. (2020). Ekolohichna bezpeka ta ekonomika: monohrafiia [Environmental safety and economics: monograph]. Kremenichuk: PP Shcherbatykh O.V. [In Ukrainian].
7. Lelechenko, A.P. (2017). Fenomen poniattia «stalyi rozvytok [The phenomenon of the concept of "sustainable development"]. *Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok*, 12. Retrieved from: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1649> [In Ukrainian].
8. Skryl, V.V. (2016). Biznes-modeli pidpriemstva: evoliutsiia ta klasyfikatsiia [Business models of the enterprise: evolution and classification]. *Ekonomika i suspilstvo*, 7. Retrieved from: https://economyandsociety.in.ua/journals/7_ukr/82.pdf [In Ukrainian].
9. Shcherbata, M.Yu. & Hryshova, R.V. (2020). Renovation of agricultural enterprises in the context of the circular economy. Zbiór artykułów naukowych z Konferencji Międzynarodowej NaukowoPraktycznej (on-line) zorganizowanej dla pracowników naukowych uczelni, jednostek naukowo-badawczych oraz badawczych z państw obszaru byłego Związku Radzieckiego oraz byłej Jugosławii. 30.09.2020. (pp 29-32). Warszawa [In English].
10. Blum, N.U., Haupt, M. & Bening, C.R. (2021). Why «circular» doesn't always mean «sustainable». Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/342871559_Why_Circular_doesn%27t_always_mean_Sustainable/fulltext/5f09f23345851550509c9bf4/Why-Circular-doesnt-always-mean-Sustainable.pdf?origin=publication_detail [In English].
11. Chi-ang, B. Lin (2020). Sustainable growth: a circular economy perspective. Retrieved from: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00213624.2020.1752542?journalCode=mjei20> [In English].
12. Circular economy action plan. Retrieved from: https://ec.europa.eu/environment/strategy/circular-economy-action-plan_en [In English].
13. Circular Economy: Waste-to-Resource & COVID-19. Retrieved from: <http://www.fao.org/land-water/overview/covid19/circular/en/> [In English].
14. Circularity vs Sustainability. Retrieved from: <https://www.uschamberfoundation.org/circular-economy-toolbox/about-circularity/circularity-vs-sustainability> [In English].
15. Getting the governance of the circular economy right: Checklist for Action and Scoreboard. Retrieved from: <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/724e5c45-en/index.html?itemId=/content/component/724e5c45-en> [In English].
16. Ibn-Mohammed, T., Mustapha, K.B., et al. (2020). A critical analysis of the impacts of COVID-19 on the global economy and ecosystems and opportunities for circular economy strategies, resources, conservation and recycling. Retrieved from: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0921344920304869> [In English].
17. Korhonen, J., Honkasalo, A. & Seppala, J. (2018). Circular Economy: The Concept and its Limitations Retrieved from: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0921800916300325?via%3Dihub> [In English].
18. Reike, D., Vermeulen, V.J.W. & Witjes, S. (2017). The circular economy: New or Refurbished as CE 3.0? — Exploring Controversies in the Conceptualization of the Circular Economy through a Focus on History and Resource Value Retention Options. Retrieved from: https://www.researchgate.net/figure/Scientific-Publications-in-Scopus-on-Circular-Economy-and-Related-Concepts-1970-2016_fig1_321188249 [In English].
19. The circular economy: a transformative Covid-19 recovery strategy. Retrieved from: <https://www.ellenmacarthurfoundation.org/assets/downloads/The-circular-economy-a-transformative-Covid19-recovery-strategy.pdf> [In English].
20. Trends in solid waste management. Retrieved from: https://datatopics.worldbank.org/what-a-waste/trends_in_solid_waste_management.html [In English].

Gryshova I. Yu., Nesterova K. S. *The concept of a circular economy in the context of sustainable development*

The purpose of the article is to identify key differences between the circularity and sustainability of the system, to develop the systematization of the circular economy principles, innovative business models aimed to ensure it, as well as regulatory measures of public authorities to stimulate and support circular economy taking into account a progressive foreign experience.

Research methods. In the course of the research the method of comparative analysis (assessment of measures of state regulatory policy in some countries of the world), abstract-logical method (problem statement, substantiation of conclusions), monographic method (analysis of evolution of national and foreign scientists works on circular economy), dialectical methods of cognition were used.

Research results. The peculiarities of the circular economy are highlighted, it is emphasized that the circularity of the system and sustainability are interrelated concepts, but not identical. It is determined that the circular economy is a set of economic tools and methods used to ensure the sustainable development of the system. It is substantiated that the introduction of a circular economic model requires a change or adaptation of current business models according to new conditions and needs of housekeeping. The main measures of the state regulatory policy of some countries of the world to support and stimulate such business models are analyzed.

Scientific novelty. The theoretical basics of the circular economy have been further developed, the purpose of which is to ensure sustainable development by optimizing the use of resource potential and innovative business models with systematic governmental support.

Practical significance. It is proved that the development of a circular economic model is impossible without an active state regulatory policy. The measures of the state regulatory policy on support of circular business models are offered. Tabl.: 2. Refs.: 20.

Keywords: circular economy; sustainable development; business model; innovations; resources; state regulatory policy.

Gryshova Inna Yuriivna - doctor of economic sciences, professor, Jiangsu Normal University (101 Shanghai Rd, Tongshan Qu, Xuzhou Shi, 221100, Jiangsu Sheng, China)

E-mail: 6020180146@jsnu.edu.cn

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-6276-7619>

Nesterova Kateryna Serhiivna - candidate of economic sciences, associate professor (docent) of the department of the economy and international economic relations, International Humanitarian University (33, Fontanska Doroha st., Odesa, 65009)
E-mail: ekaterina.neste84@gmail.com

Гришова И. Ю., Нестерова Е. С. Концепт циркулярной экономики в контексте обеспечения устойчивого развития

Цель статьи – определить ключевые отличия между циркулярностью и устойчивостью системы, развить систематизацию принципов циркулярной экономики, инновационных бизнес-моделей, направленных на ее обеспечение, а также мер регуляторной политики органов публичной власти по их стимулированию и поддержке с учетом прогрессивного иностранного опыта.

Методика исследования. В процессе исследования использованы следующие методы: сравнительного анализа (оценка мер государственной регуляторной политики в отдельных странах мира); абстрактно-логический (постановка проблемы, обоснование выводов); монографический (анализ эволюции научных работ отечественных и иностранных ученых по проблемам циркулярной экономики); диалектические познания.

Результаты исследования. Освещены особенности циркулярной экономики, подчеркнуто, что циркулярность системы и устойчивость являются взаимосвязанными понятиями, но не тождественными. Определено, что циркулярная экономика – это совокупность экономических инструментов и методов, используемых для обеспечения устойчивого развития системы. Обосновано, что внедрение циркулярной модели экономики требует изменения или адаптации современных бизнес-моделей к новым условиям и потребностям хозяйствования. Проанализированы основные меры государственной регуляторной политики отдельных стран мира по поддержке и стимулированию таких бизнес-моделей.

Элементы научной новизны. Получили дальнейшее развитие теоретические основы циркулярной экономики, цель которой заключается в обеспечении устойчивого развития путем оптимизации использования ресурсного потенциала и инновационных бизнес-моделей при условии системной государственной поддержки.

Практическая значимость. Доказано, что развитие циркулярной модели экономики невозможно без активной государственной регуляторной политики. Предложены меры государственной регуляторной политики по поддержке развития бизнес-моделей, которые обеспечивают циркулярность системы. Табл.: 2. Библиогр.: 20.

Ключевые слова: циркулярная экономика; устойчивое развитие; бизнес-модель; инновации; ресурсы; государственная регуляторная политика.

Гришова Инна Юрьевна – доктор экономических наук, профессор, Цяньзуский педагогический университет (101 Shanghai Rd, Tongshan Qu, Xuzhou Shi, 221100, Jiangsu Sheng, Китай)

E-mail: 6020180146@jsnu.edu.cn

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-6276-7619>

Нестерова Екатерина Сергеевна – кандидат экономических наук, доцент кафедры экономики и международных экономических отношений, Международный гуманитарный университет (65009, г. Одесса, Фонтанская дорога, 33)
E-mail: ekaterina.neste84@gmail.com

Стаття надійшла до редакції 05.04.2021 р.

Фахове рецензування: 12.04.2021 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Гришова І. Ю., Нестерова К. С. Концепт циркулярної економіки в контексті забезпечення сталого розвитку. *Економіка АПК*. 2021. № 4. С. 88 – 94. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202104088>

Gryshova, I.Yu. & Nesterova, K.S. (2021). Kontsept tsyrkuliarnoi ekonomiky v konteksti zabezpechennia staloho rozvytku [The concept of a circular economy in the context of sustainable development]. *Ekonomika APK*, 4, pp. 88 – 94 [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202104088>

УДК 631.115.11:330.341.2 (477)

JEL Classification: L22; L25; L26

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202104095>

**О. Г. ШПИКУЛЯК, доктор економічних наук, професор,
член-кореспондент НААН
О. В. АЛЕКСЄЄВА, аспірантка***

Розвиток фермерських господарств в організаційно-економічному забезпеченні зайнятості населення¹

Мета статті – здійснити економічний та інституційний аналіз розвитку фермерських господарств й означити перспективи посилення ролі цієї форми господарювання в організаційно-економічному забезпеченні зайнятості населення в аграрному виробництві.

Методика дослідження. У процесі дослідження використано низку загальнонаукових і спеціальних методів, зокрема: системно-структурний аналіз і синтез як основний методологічний інструмент (для аналізу розвитку та ефективності функціонування фермерських господарств у контексті оцінок результативності зайнятості); монографічний (при визначенні сутності й здійсненні методичної оцінки пріоритетності ролі фермерських господарств як перспективних для забезпечення соціально-економічного розвитку територій); екстраполяції (при обґрунтуванні перспективних стратегічних пріоритетів розвитку сімейного фермерства як підприємницької підсистеми забезпечення можливостей вирішення завдань досягнення сталого розвитку сільських територій та зайнятості сільського населення).

Результати дослідження. Окреслено методологічний контекст і здійснено емпіричні оцінки ролі й тенденцій розвитку фермерських господарств в організаційно-економічному забезпеченні зайнятості населення. Визначено специфіку характеризувannya значимості фермерських господарств як суб'єктів підприємницької діяльності в аграрному секторі економіки, що мають особливе соціально-економічне значення у статусі реалізації функцій інституту праці при забезпеченні її продуктивності та ефективності. Здійснено порівняльну оцінку ефективності виробничої діяльності сільськогосподарських підприємств та фермерських господарств за продуктовим підходом у форматі оцінок прибутковості. Охарактеризовано концепт перспективної значимості сімейних фермерських господарств у механізмі їх інституціоналізації в ринковий механізм сільськогосподарської зайнятості.

Елементи наукової новизни. Доведено, що в Україні фермерські господарства, зокрема сімейні ферми, набувають виключно важливого значення у вирішенні проблем сільської зайнятості, здатні до реалізації програм масового розвитку аграрного підприємництва, а також сприятимуть сталому розвитку територій. Встановлено, що фермерське господарювання набуває поступово переважаючої над іншими формами господарювання ефективності, що пов'язано з мотивацією праці на основі сімейної зайнятості, персоніфікації результатів від зайнятості у власному господарстві. Концептуалізовано теоретико-методичні припущення й ідентифіковано практичні оцінки виключної значимості реалізації пріоритету системної підтримки розвитку сімейного фермерства на селі в рамках реалізації глобального тренду сприяння сталому розвитку, як пріоритетної моделі підприємницької зайнятості, механізму підвищення добробуту населення.

Практична значущість. Методично обґрунтовано і концептуалізовано визначення ролі фермерських господарств, сімейних ферм в організаційно-економічному забезпеченні зайнятості населення з проєкцією на досягнення критеріїв сталості розвитку аграрного сектору й територій. Табл.: 4. Бібліогр.: 50.

Ключові слова: фермерські господарства; зайнятість; підприємництво; соціально-економічна ефективність; сімейні ферми; аграрний сектор; сільські території.

Шпикуляк Олександр Григорович – доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НААН, учений секретар, Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» (03127, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10)
E-mail: shpykuliak@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-5257-5517>

© О. Г. Шпикуляк, О. В. Алексєєва, 2021

* Науковий керівник – О. Г. Шпикуляк, доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НААН.

¹ У статті представлені результати дослідження, отримані у процесі виконання НДР Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки» «Забезпечення розвитку сімейних фермерських господарств на засадах соціально-економічної інклюзивності та сталості» НДР 012U108397 на 2021 – 2023 рр.

Постановка проблеми. Реалізуючи мотивації задоволення потреб, формування соціально-економічного добробуту, суспільство, групи індивідів, господарські та інші організації, а також окремі особи апелюють до ефективності інституту праці. Першочергово, за цільовим ефектом досягнення, диспозиція цього інституту в ринковій економічній системі проєктується на забезпечення зайнятості населення. Проблема багатопланова, проте креативним за напрямками формування знаннєвої конструкції видається галузевий аспект пізнання, зокрема стосовно аграрного сектору. Варто відзначити, що формування організаційно-економічних можливостей для забезпечення аграрної зайнятості становить актуальну для України науково-практичну проблему організаційного, економічного, управлінського, соціального, природоохоронного характеру. Функціональна спроможність її вирішення переважно належить до сфери розвитку форм господарювання, серед яких суб'єкти фермерського типу.

Пріоритетність такого ракурсу позиціонування проблеми полягає у тому, що: фермерські господарства в Україні за відповідної політики підтримки формування соціального капіталу, відновлення інституційної пам'яті у селянина-власника поступово набудуть стійкого розвитку; вітчизняний аграрний сектор потребує ефективної інституціоналізації фермерського руху для збереження села як особливого середовища життя і господарювання. З погляду ринкової мобільності фермерські господарства відзначаються перспективними в організаційно-економічному забезпеченні зайнятості населення в умовах запровадження і становлення ринку земель сільськогосподарського призначення. Вважаємо, що зазначений концепт і пріоритети емпіричних оцінок проблеми зайнятості населення становлять науковий інтерес, доречні для залучення до дискурсу. Актуальним є розкриття тенденцій розвитку фермерських господарств з кількох позицій: аналізу галузевої продуктивності праці; характеризування системи інституційного забезпечення; розміру підприємств та ефективності кадрового потенціалу; оцінювання ефективності підприємницьких систем, спеціалізації та прибутковості

виробництва; вироблення концепту шляхів посилення їх ролі в організаційно-економічному забезпеченні зайнятості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розроблення проблеми розвитку фермерських господарств, дослідницьке оцінювання інституційної та економічної динаміки їх функціонування дотично до організаційно-економічного забезпечення зайнятості населення та є багатоплановим за реалізацією гіпотез. Проте методологічний конструктив у мотиваціях дослідження заявленої проблеми має глобальний контекст, адже фермерські господарства визнані чинником реалізації Цілей сталого розвитку на період до 2030 року, а поточне десятиліття – 2019-2028 роки оголошено ООН Десятиліттям сімейних фермерських господарств [1; 30, с. 5].

Публікаційна активність з оприлюднення результатів наукового дискурсу щодо змісту визначеної нами важливої проблеми, яку вважаємо всеохопно у знаннєвому обґрунтуванні концепцій розвитку аграрного сектору, сільських територій, надзвичайно висока. Результати дослідження зайнятості, у тому числі її організаційно-економічного забезпечення за рахунок становлення фермерських господарств, знайшли відображення у працях вітчизняних та іноземних науковців, а пропозиції шляхів вирішення проблем – у публікаціях рекомендаційного спрямування [1-50]. Відповідно, відзначаючи теоретико-методичну цінність поширення здобутого знання, наголошуємо на його структуризації за науковими інтересами дослідників.

Логічно до зазначеного конструкту ідентифікації секторів дискусії виділяємо позиціоновані науковцями напрацювання, зокрема:

- концепти і методологічні оцінки перспектив фермерських господарств у соціально-економічній системі розвитку сільських територій, інституційному механізмі функціонування аграрного сектору – праці І. Беззуб [2]; Ю. Лупенка [11, 29, 30, 32], М. Маліка [18], В. Месель-Веселяка [22], Л. Молдаван [25], А. Гуторова [42] та інші розробки [26];
- визначення засад і механізмів формування доходів та зайнятості населення – В. Дієсперова [8, 9], М. Нижнього [28], П. Саблука [40], К. Якуби [50], В. Рябоконя

[39], Ю. Лупенка [15-17], С. Харчук [43], О. Більшій [4];

- організаційно-економічного механізму фермерського господарювання щодо поділу праці, продуктивності зайнятості – виокремлюємо напрацювання Х. Бергмана [3], О. Бугуцького [5], І. Крилової [13], Г. Купалової [14];

- організаційні моделі інституційного упорядкування реалізації статусів фермерських господарств – праці М. Маліка [19, 21, 46, 47], Р. Корінця [12], дослідження за участі одного з авторів цієї статті [11, 18, 19, 21, 29, 30, 32, 47];

- дослідження чинників формування кадрового потенціалу, мотивації господарської, трудової та підприємницької діяльності, зокрема і фермерських господарств – імплементовано у працях М. Маліка [20], А. Нестерович [27], Л. Романової [38], Л. Червінської [44], а також автора статті [45-48];

- визначення перспективних секторів, ринкових ніш фермерських господарств у організаційно-економічному забезпеченні підприємництва – розробках Т. Мірзоевої [24], І. Осадчук [31];

- чільного формування ресурсного, інституційно-правового та методичного забезпечення розвитку фермерських господарств, що відображено в нормативно-методичних джерелах [7, 10, 23, 33-37, 41, 49].

Проте дослідження зазначених проблем потребують поглиблення. Зокрема, зважаючи на відносну інституційну новизну традицій фермерства, кваліфікації статусів сімейних фермерських господарств в Україні, на нашу думку, недостатньо реалізованими є напрацювання з таких питань: ідентифікація їх ролі як підприємницьких формувань в організаційно-економічному забезпеченні розвитку зайнятості населення; концептуалізація перспектив фермерства в реалізації потенціалу створення додаткових робочих місць; обґрунтування ролі фермерського сектору у формуванні соціально-економічної

моделі сільських територій на засадах сталого розвитку.

Мета статті – здійснити економічний та інституційний аналіз розвитку фермерських господарств й означити перспективи посилення ролі цієї форми господарювання в організаційно-економічному забезпеченні зайнятості населення в аграрному виробництві.

Виклад основних результатів дослідження. Розвитку фермерських господарств в умовах України притаманна певна специфіка й особлива інституційна динаміка, що зумовлено особливим місцем їх в організаційно-економічному забезпеченні зайнятості населення. Фермерські господарства, особливо сімейні, розглядаємо у статусі суб'єкта господарювання і робочого місця, що створюється фермером автоматично при заснуванні ферми, адже даний тип господарств передбачає обов'язкову зайнятість власника (засновника). Зокрема, у європейських державах такі суб'єкти аграрних правовідносин відіграють важливу соціально-економічну та культурну роль, виступаючи носіями сільського способу життя. В Україні сільськогосподарська зайнятість посідає особливе місце за оцінками значимості, внеску у формування доходів економіки (табл. 1), що порівняно з іншими державами має суттєві відмінності. За висновком з аналізу досліджень інших авторів [3, 23] можна стверджувати, що у країнах Європейського Союзу на відміну від України фермерство має довготривалі традиції розвитку, забезпечуючи зайнятість населення підприємницькою і трудовою діяльністю. Цей факт пов'язуємо загалом із транзитивними структурними змінами, які відбуваються у підприємницькому середовищі, й зокрема із запровадженням ринку земель сільськогосподарського призначення, що ставить питання фермерства очільно на порядку денному щодо посилення його ролі в соціально-економічному розвитку сільських територій.

1. Структура економіки і продуктивність сільського господарства України та зіставних за розмірами країн ЄС

Україна	Франція	Німеччина	Польща	Іспанія
Площа території, кв. км				
603700	551500	357340	312888	505992
Площа орних земель, % від загальної площі				
56,1	33,5	34,1	36,5	25,1
Чисельність населення, млн осіб – 2017 р.				
44,2	65,0	82,1	38,2	46,4

Валовий внутрішній продукт, млрд дол. США – 2017 р.				
112	2293	3693	526	1314
Частка сільського господарства у ВВП, %				
10,0	2,0	1,0	3,0	3,0
Зайнятість у сільському господарстві, %				
15,3	2,6	1,3	10,1	4,3

Джерело: Дані 2017 року – сформовано на основі [23].

Організаційну складову інституційного механізму аграрного підприємництва становлять підприємства різних організаційно-

правових форм (табл. 2), діяльність яких регламентована інституційними нормами законодавства.

2. Характеристики розміру підприємств та ефективності кадрового забезпечення в сільському господарстві України

Показники	Роки					Зміни: VS / попередній рік					
						%			+, -		
	2015	2016	2017	2018	2019	2017	2018	2019	2017	2018	2019
Усього підприємств, од. – на 1 листопада	45379	47697	45558	49208	48504	95,5	108,0	98,6	-2139,0	3650,0	-704,0
у т.ч. фермерські господарства	32303	33682	34137	33164	32452	101,4	97,1	97,9	455,0	-973,0	-712,0
Площа сільськогосподарських угідь, млн га	19,9	19,8	20,0	20,0	20,1	101,0	100,0	100,5	0,2	0	0,1
у т.ч. фермерські господарства	4,3	4,4	4,6	4,7	4,7	104,5	102,2	100,0	0,2	0,1	0
Кількість найманих працівників, тис. осіб	500,9	513,2	489,2	479,8	461,5	95,3	98,1	96,2	-24,0	-9,4	-18,3
У середньому на 1 підприємство, осіб	11,0	10,8	10,7	9,8	9,5	99,8	90,8	97,6	0,0	-1,0	-0,2

Джерело: Сільське господарство України 2019. Стат. зб. URL : http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2020/zb/09/zb_sg_Ukr_2019.pdf.

Вважаємо, що перспективна модель забезпечення зайнятості доцільна для реалізації через активний розвиток сімейних фермерських господарств. У національному законодавстві їхній правовий статус визначений Законом України «Про фермерське господарство» від 19.06.2003 р. [37] та Законом України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законів України щодо стимулювання утворення та діяльності сімейних фермерських господарств» від 10.07.2018 р. [34]. Варто зазначити, що інституційним стартом офіційного впровадження сімейного фермерства в Україні став 2016 рік, а саме прийняття Верховною Радою змін до Закону України «Про фермерське господарство» [33] щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств». Цей документ є базовим для розвитку сімейних ферм, оскільки його норми визначають інституційні рамки і форми, а також організа-

ційно-правові статуси останніх як суб'єктів ринку, механізм організаційно-економічної легалізації невеликих (площею від 2 до 20 га) селянських господарств у системі аграрного ринку [33]. У перспективі, за розрахунками науковців Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки», до 2030 року близько 300 тис. ОСГ і майже 5 тис. фермерських господарств можуть легалізуватися в ринковий механізм господарювання у статусі сімейного фермерського господарства [21].

Деякі автори цілком слушно пов'язують розвиток сімейних фермерських господарств із перспективами сталості, зокрема з огляду на зарубіжний досвід, наприклад: «... підтримка розвитку ферм сімейного типу та екологізація виробництва відкрили нову перспективу для сталого розвитку депресивних сільських територій ЄС» [10, с. 10], щодо України, то розвиток сімейного фермерства – однозначна перспектива для

сталості сільських територій. Цей досвід, а саме інституційну пам'ять, цілком слушно застосовувати адаптивно для інституціоналізації перспективного розвитку сімейних фермерських господарств.

З позиції інтерпретації ролі фермерських господарств у формуванні організаційно-економічних умов зайнятості населення погоджуємося з думкою вітчизняних дослідників [42] про те, що: «У процесі аграрної реформи в Україні, метою якої було становлення селянина як повноправного власника й користува-

ча землі, значного поширення набули фермерські господарства» [42, с. 5]. Зокрема, тут йде мова про характер вланості на землю, що виступає мотивуючим чинником сприяння до зайнятості фермерською працею, а значить і безпосередньо трудовою діяльністю на виробництві, адже у фермерських господарствах, у сімейних фермах власність на активи й зайнятість наслідують практичну тотожність. Відповідно репрезентативними є емпіричні оцінки зв'язку зайнятості з ефективністю господарювання (табл. 3, 4).

3. Ефективність виробництва продукції за показниками рентабельності продукції в підприємствах і фермерських господарствах України

Сільськогосподарські підприємства					Види продукції	Фермерські господарства				
Рівень рентабельності, %						Рівень рентабельності, %				
2015	2016	2017	2018	2019		2015	2016	2017	2018	2019
42,6	37,8	25,0	24,7	11,8	Культури зернові та зернобобові	38,6	38,0	27,9	26,1	14,5
78,4	61,9	41,3	32,5	23,5	Соняшник	71,5	64,4	41,2	30,3	24,7
27,7	24,6	12,4	-11,4	-15,4	Буряки цукрові фабричні	16,1	32,7	20,0	-2,2	-4,8
32,0	15,3	9,9	13,3	2,8	Культури овочеві	43,8	21,2	19,5	7,6	17,8
24,6	0,6	10,0	6,8	15,4	Картопля	21,5	13,0	28,9	28,0	50,3
58,3	25,0	35,4	6,4	6,2	Культури плодові та ягідні	66,2	47,5	36,1	22,6	38,6
92,9	71,4	51,6	22,6	-7,2	Виноград	38,2	61,7	51,3	17,8	0,9
12,7	18,6	26,9	16,1	20,6	Молоко	20,5	23,3	25,9	18,0	20,1
-16,9	-23,2	3,4	-17,7	-27,1	Велика рогата худоба на м'ясо	3,3	-0,1	-2,1	-6,4	-14,6
12,6	-4,1	3,5	6,9	4,7	Свині на м'ясо	2,4	-1,2	-6,7	1,1	1,4
-26,6	-31,5	-39,6	-16,6	-39,7	Вівці та кози на м'ясо	-2,9	6,0	-15,1	-3,7	-32,5
-5,4	3,4	7,0	5,7	-3,7	Птиця на м'ясо	10,2	2,3	3,5	6,8	13,2
60,9	0,5	-9,0	5,4	-23,5	Яйця птиці свійської	...	...	14,1	9,3	-9,8

Джерело: Сільське господарство України 2019. Стат. зб. URL : http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2020/zb/09/zb_sg_Ukr_2019.pdf.

В аграрному підприємстві, особливо у розвитку фермерських господарств, виділяємо напрями спеціалізації, що з точки зору порівняльних оцінок ефективності наведено у табл. 3. Спеціалізація структурно визначає статуси, характер, обсяги зайнятості населення, що у кінцевому вимірі вибудовує спроможність доступу до робочого місця. Тим самим для активізації зайнятості слід впроваджувати інституційну підтримку розвитку нішевого, а також ексклюзивного фермерства, як сектору формування ефективної зайнятості.

Важливо наголосити на значимості безпосередньо мотивації зайнятості. Дослідниками [27] встановлено, що в Україні практично в 70% сільськогосподарських підприємств здебільшого використовують матеріальні методи мотивації праці, натомість нематеріальні – лише у 20,8% досліджуваних суб'єктів господарювання. У кожному десятому обстеженому підприємстві не використовують жодних методів мотивації працівників [27, с. 69].

**4. Групування видів продукції за категоріями «збиткові - прибуткові»
в підприємствах і фермерських господарствах України**

Сільськогосподарські підприємства		Фермерські господарства	
Прибуткові види продукції – за рівнем рентабельності, %	Збиткові види продукції – за рівнем рентабельності, %	Прибуткові види продукції – за рівнем рентабельності, %	Збиткові види продукції – за рівнем рентабельності, %
2017 рік			
Культури зернові та зернобобові; Соняшник; Буряки цукрові фабричні; Культури овочеві; Картопля; Культури плодові та ягідні; Виноград; Молоко; Велика рогата худоба на м'ясо; Свині на м'ясо; Птиця на м'ясо	Вівці та кози на м'ясо; Яйця птиці свійської	Культури зернові та зернобобові; Соняшник; Буряки цукрові фабричні; Культури овочеві; Картопля; Культури плодові та ягідні; Виноград; Молоко; Птиця на м'ясо; Яйця птиці свійської	Велика рогата худоба на м'ясо; Свині на м'ясо; Вівці та кози на м'ясо
2018 рік			
Культури зернові та зернобобові; Соняшник; Культури овочеві; Картопля; Культури плодові та ягідні; Виноград; Молоко; Свині на м'ясо; Птиця на м'ясо; Яйця птиці свійської	Буряки цукрові фабричні; Велика рогата худоба на м'ясо; Вівці та кози на м'ясо	Культури зернові та зернобобові; Соняшник; Буряки цукрові фабричні; Культури овочеві; Картопля; Культури плодові та ягідні; Виноград; Молоко; худоба на м'ясо; Свині на м'ясо; Птиця на м'ясо; Яйця птиці свійської	Буряки цукрові фабричні; Велика рогата худоба на м'ясо; Вівці та кози на м'ясо
2019 рік			
Культури зернові та зернобобові; Соняшник; Культури овочеві; Картопля; Культури плодові та ягідні; Молоко; Свині на м'ясо	Буряки цукрові фабричні; Виноград; Велика рогата худоба на м'ясо; Вівці та кози на м'ясо; Птиця на м'ясо; Яйця птиці свійської	Культури зернові та зернобобові; Соняшник; Культури овочеві; Картопля; Культури плодові та ягідні; Виноград; Молоко; Свині на м'ясо; Птиця на м'ясо	Буряки цукрові фабричні; Велика рогата худоба на м'ясо; Вівці та кози на м'ясо; Яйця птиці свійської

Джерело: Сільське господарство України 2019. Стат. зб. URL : http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2020/zb/09/zb_sg_Ukr_2019.pdf.

Сімейне господарювання підприємницького спрямування є значимим у забезпеченні зайнятості сільськогосподарською діяльністю. Наприклад, у розвитку сімейних фермерських господарств в Україні на сьогодні найбільш поширеними є молочні ферми, що вказує на характеристики спеціалізації. Креативність інституційного статусу сімейного фермерського господарства щодо представлення його як ринкового суб'єкта, що означає форму господарювання і одночасно робоче місце. Заявлений контекст розуміння характеристик сімейних ферм передбачає: найбільшу інституційну стій-

кість, збалансованість інтересу господарювання завдяки єднанню праці та власності; особливу мотивацію до праці; специфічну сутність соціального капіталу.

Кожен із суб'єктів фермерського типу має своє особливе відношення до зайнятості. Це свого роду інституційний механізм формування організаційно-економічних умов для зайнятості населення. У фермерських господарствах, а надто в сімейних фермах, особливий характер праці пов'язаний безпосередньо із власністю на землю та інші засоби виробництва й предмети праці. Тому зайнятість у сімейному фермерстві, її

стимулювання – один із стратегічних пріоритетів формування інклюзивної економіки на селі. Зайнятість через створення сімейної ферми інституційно актуалізується через формування основ для правового визнання професії фермера, бо така можливість зайнятості актуальна й перспективна в усіх відношеннях, адже практично позиціонована як доступна для впровадження у різноаспектні сегменти ринків сільськогосподарської, агроекономічної та суміжної діяльності, наприклад «зелений» туризм тощо.

Сімейні фермерські господарства, які виробляють ексклюзивну, нетрадиційну продукцію, своєю спеціалізацією зорієнтовані на специфічні ніші ринку. Такі господарства вже наявні для національного агропродовольчого комплексу і є інноваційними в організаційному статусі. Вважаємо, що ексклюзивне фермерство – це форма креативного господарювання, що інституційно поєднана специфікою функціонування малих господарств. Тим самим відзначимо, що сімейні ферми у своєму розвитку конкурентоспроможності пріоритетно спрямовані на набуття ексклюзиву як ринкового статусу із відповідною нішею – це головний аргумент конкурентоспроможності. Наводячи приклади ексклюзивного фермерства як чинника побудови інклюзивної економіки сільських територій, зосереджуємо увагу на креативних напрямках господарської спеціалізації. Серед таких – сегмент лікарського рослинництва, про який у вітчизняній агроекономічній науці досліджень не так багато, проте вдалий науковий пошук здійснила Т. Мірзоєва [24], навівши загальноекономічний контекст і заявивши кваліфікації цієї галузі щодо фермерства [24, с. 140–159] в рамках парадигми інклюзивного зростання [24, с. 140–159]. Переконаливими у плані достовірності і методологічної належності до кваліфікації організаційно-інституційних статусів сімейних фермерських господарств є позиції цієї авторки [24] про те, що: «у випадку налагодженого культивування лікарських рослин ... високий рівень трудомісткості даного процесу продукує нові робочі місця...» [24, с. 142]. Зазначене актуально відповідає можливостям створення сімейних фермерських господарств як сектору активізації зайнятості населення; «одним із очевидних шляхів вирішення проблем зайнятості на селі, а також підвищення якості його життя може бути диверсифікація сільської еконо-

міки – створення міні-ферм із вирощування та переробки лікарських рослин» [24, с. 149]. Ми підтримуємо заявлені позиції цієї дослідниці [24], адже вони відповідають критеріям удосконалення організаційно-економічного забезпечення зайнятості в аграрному підприємстві. До того ж заявленою позицією методологічно підтверджується доцільність ведення практики стимулювання розбудови ексклюзивного фермерства як форми впровадження заходів із розвитку інклюзивної економіки.

Сімейні ферми є перспективними господарськими формуваннями, в яких реалізується інституційна спроможність жити на селі та займатися агроекономічною підприємницькою діяльністю. Зазначений креатив такої перспективи відзначений на світовому рівні, адже ООН в глобальному масштабі визнала пріоритет цієї форми господарювання в рамках Десятиліття сімейних фермерських господарств [1] і він актуально реалізується через формування інституційного механізму на рівні держави в Україні.

Для організаційно-економічного стимулювання зайнятості в сімейних фермерських господарствах важливо впроваджувати організаційні інновації, серед сукупності яких слід виділити активізацію нішевих, а також ексклюзивних видів діяльності. Такі форми зайнятості вважаємо найбільш інституційно доступними для українського селянина, оскільки для розвитку сімейного фермерства є достатній земельний ресурс за умови активної позиції селян. Вважаємо, що нішеве фермерство слід інституційно стимулювати до розвитку на базі господарств населення, зокрема особистих селянських. Ефект впровадження даного заходу сприятиме зайнятості, пенсійному забезпеченню, подоланню безробіття на селі.

Знову ж таки, сімейна ферма є перспективною формою зайнятості населення, особливо відзначаємо її інституційну спроможність щодо власників земельних часток-паїв та інших ділянок, які господарюють самостійно. Інституційним пріоритетом в даному конкретному випадку постає можливість підприємницької зайнятості без створення юридичної особи. Таким чином, стимулювання розвитку сімейного фермерства у контексті розбудови державної політики одночасно означає і формування інституційного механізму стимулювання зайнятості підприємницькою діяльністю. Особливої актуальності цей

аспект набуває в умовах суспільної індивідуалізації зайнятості, локалізації інтересів селян, а також глобального тренду щодо популяризації «зеленого» курсу.

Сімейні ферми пропонують можливості нішевої зайнятості, адже це невеликі підприємства за розміром (малі й мікропідприємства), які позиціонують свою діяльність з виробництва нішевих продуктів. Сталий розвиток сільських територій досягається у тому числі за рахунок збалансованого використання ресурсів, а також інституціоналізації сімейних фермерських господарств як форми організації зайнятості населення. На сучасному етапі розвитку сільського господарства, аграрного сектору економіки України сімейне фермерське господарство виступає дієвим організаційно-інституційним чинником для реалізації підприємницької ініціативи. Сімейне фермерське господарство вважається найбільш практичною формою зайнятості населення, яка здатна забезпечити реалізацію засад соціально-економічної інклюзивності на селі.

Проте поступово, за сприятливої кон'юнктури, виникають ексклюзивні за спеціалізацією господарства, які займаються крафтовими видами діяльності, бізнесом, суміжним із традиційним сільськогосподарським, наприклад вирощуванням лікарських рослин; представлені у сфері обслуговування, «зеленому» туризмі тощо. Вважаємо, що зазначені сектори сімейного фермерства відповідають критеріям розбудови інклюзивної економіки сільських територій.

У питанні сфери сільськогосподарської зайнятості пріоритет сімейних ферм полягає не лише в економічному форматі їх значимості, а й у соціальному. Однак варто відзначити, що сімейні фермерські господарства інституційно найбільшою мірою відповідають традиції індивідуалістського характеру господарювання. Через сімейну ферму реалізується індивідуалістська форма соціального капіталу. Популяризація сімейного фермерства, зокрема державна підтримка, дасть реальну можливість конструктивно реалізувати заходи стимулювання зайнятості. Селяни, які будуть зайняті фермерським

господарюванням, стануть одним із факторів сприяння також збереженню традиційного для України способу життя. Відповідно сімейне господарювання, інституційно формалізоване у створених фермерських господарствах, виступає сферою вмотивованої сфери зайнятості селян.

Висновки. Розвиток фермерства можна опосередковано вважати дієвим інституційним стимулом зайнятості в сільськогосподарському виробництві та аграрному підприємстві. Становлення сімейного фермерства виокремлюємо як один із значимих для сучасної України організаційно-економічних, а згідно з нормами позиціонування – інституційних механізмів стимулювання зайнятості населення. Відповідно до потенційно наявних ресурсів, людського потенціалу, становлення сімейних ферм є також інклюзивною формою зайнятості селян. Сімейні ферми у своєму розвитку дозволять надати додаткові можливості для сільської зайнятості розробленням актуальних ніш за окремими видами продукції, спеціалізацією виробництва. Таким чином, перспективно доцільною видається можливість стимулювання зайнятості населення в аграрному підприємстві через розбудову інституційного механізму і безпосередньо створення сімейних ферм. Відповідно до розмірного статусу сімейних ферм як типу підприємств, для національної економіки найбільш інституційно сприйнятливими виявилися молочні сімейні ферми. Зокрема практика сучасного розвитку сільського господарства в Україні засвідчує, що за певного рівня організаційно-економічного забезпечення, інвестицій, інституційної підтримки – сімейні молочні ферми є ефективною, перспективною формою зайнятості сільського населення. Вважаємо, що роль сімейних фермерських господарств у розвитку сільських територій відповідає статусам інклюзивності, адже це, з одного боку, найбільш доступна форма організації підприємницької діяльності, а з іншого – функціональний механізм вирішення проблем зайнятості й підвищення матеріального добробуту населення.

Список бібліографічних посилань

1. United Nations Decade of Family Farms 2019-2028 (2019). Global Plan of Action. URL : <http://www.fao.org/3/ca4672ru/ca4672ru.pdf> (дата звернення: 16.01.2020).
2. Беззуб І. Перспективи розвитку сімейних фермерських господарств в Україні. *Центр досліджень соціальних комунікацій НБУВ*. URL : http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=419:agropromislovij-sektor2&catid=8&Itemid=350.
3. Бергман Х. Разделение труда и специализация в сельском хозяйстве / Х. Бергман ; пер. с нем. Ю. И. Тимофеева и О. Г. Тропова. Москва. 1969. 296 с.
4. Большая О. В. Державне регулювання ринку праці та державна політика зайнятості в Україні. URL : <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/2870/1/Bolschaja.pdf>.
5. Бузуцький О. А. Продуктивність праці в сільському господарстві. Київ : Урожай, 1970. 400 с.
6. Бузуцький Ю. О. Розвиток фермерських господарств в Україні. *Економіка АПК*. 1998. № 6. С. 25-28.
7. Державна служба статистики України. URL : <http://ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 9.02.2021).
8. Дієсперов В. С. Економіка сільськогосподарської праці. Київ : ІАЕ УААН, 2004. 486 с.
9. Дієсперов В. С. Сталий сільський розвиток: проблеми становлення. Київ : ННЦ ІАЕ, 2011. 216 с.
10. Кононенко О. М. Регулювання земельних відносин у забезпеченні сталого розвитку сільських територій : автореф. дис. канд. екон. наук. Київ, 2021. 20 с.
11. Концепція розвитку сімейних фермерських господарств на період до 2030 року: проєкт / Ю. О. Лупенко, М. І. Малік, О. Г. Шпикуляк, В. А. Мамчур, Р. Я. Корінець. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2021. 20 с.
12. Корінець Р. Я., Малік Л. М. Інституціоналізація сімейних фермерських господарств у соціально-економічне середовище. *Економіка АПК*. 2018. № 4. С. 60-69.
13. Крылова І. Г. Шляхи підвищення зайнятості сільського населення. *Економіка АПК*. 2006. № 2. С. 130 - 132.
14. Купалова Г. І. Ринок робочої сили в аграрному секторі економіки України (теоретичні та практичні проблеми). Київ : ІАЕ, 1995. 234 с.
15. Лупенко Ю. О. Добробут сільського населення в пореформений період. *Економіка АПК*. 2007. № 3. С. 133-137.
16. Лупенко Ю. О. Тенденції зайнятості сільського населення у постреформаційний період. *Економіка АПК*. 2005. № 12. С. 27-33.
17. Лупенко Ю. О. Сучасні тенденції доходів сільського населення. *Фінанси України*. 2006. № 5. С. 32 - 38.
18. Малік М. Й., Шпикуляк О. Г. Тенденції і перспективи розвитку особистих селянських господарств. *Економіка АПК*. 2018. № 1. С. 11-20.
19. Малік М. Й., Шпикуляк О. Г., Мамчур В. А. Інституційна формалізація розвитку сімейних фермерських господарств в Україні. *Економіка АПК*. 2018. № 10. С. 72-86.
20. Малік М. Й. Мотивація виробничої діяльності в аграрній сфері економіки: методологія і організація. Київ : ІАЕ УААН, 1995. 178 с.
21. Малік М., Шпикуляк О., Мамчур В. Реалізація цілей сталого розвитку України в контексті трансформації особистих селянських господарств у сімейні фермерські. *Економіка природокористування і сталий розвиток*. 2020. №7(26). С. 21-31. [https://doi.org/10.37100/2616-7689/2020/7\(26\)/3](https://doi.org/10.37100/2616-7689/2020/7(26)/3).
22. Месель-Веселяк В. Я. Розвиток форм господарювання в аграрному виробництві : автореф. дис. д-ра екон. наук. Київ, 2005. 45 с.
23. Мир в цифрах – 2020. Карманный справочник ; пер. с англ. И. Старцева. Москва : Олимп-Бизнес, 2020. 266 с.
24. Мірзоева Т. В. Стратегічні напрями розвитку лікарського рослинництва : монографія. Київ : Компрінт, 2020. 410 с.
25. Молдаван Л. В. Форми господарювання в аграрному секторі України в умовах глобалізації. *Економіка АПК*. 2010. № 1. С. 13-17.

References

1. United Nations Decade of Family Farms 2019-2028. (2019). Global Plan of Action. Retrieved from: <http://www.fao.org/3/ca4672ru/ca4672ru.pdf> [In English].
2. Bezzub, I. Perspektivy rozvytku simeinykh fermerskykh hospodarstv v Ukraini [Prospects for the development of family farms in Ukraine]. Tsentr doslidzhen sotsialnykh komunikatsii NBUV. Retrieved from: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=419:agropromislovij-sektor2&catid=8&Itemid=350. [In Ukrainian].
3. Bergman, H. (1969). Razdelenie truda i specializatsiya v sel'skom hozjajstve [Division of labor and specialization in agriculture]. (Ju.I. Timofeeva, O.G. Tropova, Trans). Moskva [In Russian].
4. Bolshaia, O.V. Derzhavne rehuliuвання rynku pratsi ta derzhavna polityka zainiatosti v Ukraini [State regulation of the labor market and state employment policy in Ukraine]. Retrieved from: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/2870/1/Bolschaja.pdf> [In Ukrainian].
5. Buhuts'kyi, O.A. (1970). Produktivnist pratsi v sil'skomu hospodarstvi [Labor productivity in agriculture]. Kyiv: Urozhai. [In Ukrainian].
6. Buhuts'kyi, Yu.O. (1998). Rozvytok fermerskykh hospodarstv v Ukraini. [Development of farms in Ukraine]. *Ekonomika APK*, 6, pp. 25-28 [In Ukrainian].
7. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy [State Statistics Service of Ukraine]. Retrieved from: <http://ukrstat.gov.ua> [In Ukrainian].
8. Diiesperov, V.S. (2004). Ekonomika silskohospodarskoi pratsi. [Economics of agricultural labor]. Kyiv: IAE UAAN [In Ukrainian].
9. Diiesperov, V.S. (2011). Stalyi sil'skyi rozvytok: problemy stanovlennia. [Sustainable rural development: problems of formation]. Kyiv: NNTs IAE [In Ukrainian].
10. Kononenko, O.M. (2021). Rehuliuвання zemelnykh vidnosyn u zabezpechenni staloho rozvytku sil'skykh terytorii [Regulation of land relations in ensuring sustainable development of rural areas]. Candidate's thesis. Kyiv [In Ukrainian].
11. Lupenko, Yu.O., Malik M.Yo., Shpykuliak, O.H., Mamchur V.A., Korinets R.Ya., et al. (2021). Kontseptsiiia rozvytku simeinykh fermerskykh hospodarstv na period do 2030 roku: proiekt [The concept of development of family farms for the period up to 2030: a project]. Kyiv: NNTs «IAE» [In Ukrainian].
12. Korinets, R.Ya. & Malik L.M. (2018). Instytutstionalizatsiia simeinykh fermerskykh hospodarstv u sotsialnoekonomichne seredovyshche. [Institutionalization of family farms in the socio-economic environment]. *Ekonomika APK*, 4, pp. 60-69 [In Ukrainian].
13. Krylova, I.H. (2006). Shliakhy pidvyshchennia zainiatosti sil'skoho naselennia. [Ways to increase employment of the rural population]. *Ekonomika APK*, 2, pp. 130-132 [In Ukrainian].
14. Kupalova, H.I. (1995). Rynok robochoi syly v ahrarnomu sektori ekonomiky Ukrainy (teoretychni ta praktychni problemy) [Labor market in the agricultural sector of Ukraine's economy (theoretical and practical problems)]. Kyiv : IAE [In Ukrainian].
15. Lupenko, Yu.O. (2007). Dobrobut sil'skoho naselennia v poreformenyi period. [Welfare of the rural population in the post-reform period.]. *Ekonomika APK*, 3, pp. 133-137 [In Ukrainian].
16. Lupenko, Yu.O. (2005). Tendentsii zainiatosti sil'skoho naselennia u postreformatsiinyi period [Trends in rural employment in the post-reform period]. *Ekonomika APK*, 12, pp. 27-33 [In Ukrainian].
17. Lupenko, Yu.O. (2006). Suchasni tendentsii dokhodiv sil'skoho naselennia [Current trends in rural incomes]. *Finansy Ukrainy*, 5, pp. 32-38 [In Ukrainian].
18. Malik, M.Yo. & Shpykuliak, O.H. (2018). Tendentsii i perspektivy rozvytku osobystykh selianskykh hospodarstv [Trends and prospects for the development of personal farms]. *Ekonomika APK*, 1, pp. 11-20 [In Ukrainian].
19. Malik, M.Yo., Shpykuliak, O.H. & Mamchur, V.A. (2018). Instytutstionalizatsiia rozvytku simeinykh fermerskykh hospodarstv v Ukraini [Institutional formalization of the development of family farms in Ukraine]. *Ekonomika APK*, 10, pp. 72-86 [In Ukrainian].

26. Напрями підвищення ефективності функціонування малих форм господарювання в аграрному секторі України. URL : <http://www.niss.gov.ua/articles/3068/> (дата звернення: 5.02.2019).
27. Нестерович А. Аналіз мотиваційного процесу у сільськогосподарських підприємствах. *Аграрна економіка*. 2015. Т. 8. № 3-4. С. 67-73
28. Методичні рекомендації по оплаті праці від валового доходу в колгоспах і радгоспах Української РСР / Нижній М. І., Поліщук М. П. та ін. Київ : Урожай, 1991. 40 с.
29. Організаційно-економічне забезпечення розвитку сімейних фермерських господарств : монографія / Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Шпикуляк О. Г. та ін. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2019. 212 с.
30. Організація сімейних фермерських господарств: методичні рекомендації / укладачі Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Шпикуляк О. Г. та ін. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2020. 92 с.
31. Осадчук І. В., Боліла С. Ю., Кириченко Н. В. Розвиток крафтового органічного сімейного фермерства – шлях до подолання безробіття на селі. *Ефективна економіка*. 2020. <https://doi.org/10.32702/2307-2105-2020.4.61>.
32. Перспективні форми організації господарської діяльності на селі: наук. доп. / Лупенко Ю. О., Шпикуляк О. Г., Месель-Веселяк В. Я. та ін. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2019. 114 с.
33. Про внесення змін до Закону України «Про фермерське господарство» щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств: Закон України від 31 березня 2016 року № 1067-VIII. URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1067-19>.
34. Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законів України щодо стимулювання утворення та діяльності сімейних фермерських господарств : Закон України від 10 липня 2018 року № 2497-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2497-19#Text>.
35. Про затвердження плану заходів з реалізації Концепції розвитку сільських територій : Розпорядження КМУ від 19.07.2017 р. № 489-р. *Урядовий кур'єр*. 2017. № 141.
36. Про схвалення Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації : Розпорядження КМУ від 13.09.2017 р. №664-р. *Урядовий кур'єр*. 2017. № 190.
37. Про фермерське господарство: Закон України від 19 червня 2003 року № 973-IV (зі змінами). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973-15#Text>.
38. Романова Л. В. Становлення підприємництва в сільському господарстві. Київ : ІАЕ, 1997. 272 с.
39. Рябоконь В. П. Соціально-економічні проблеми зайнятості сільського населення. *Економіка АПК*. 2012. № 12. С. 95 – 99.
40. Внутрішньогосподарські організаційно-економічні механізми забезпечення прибутковості сільськогосподарських підприємств / Саблук П. Т., Малік М. Й., Коваленко Ю. С. та ін. Київ : ННЦ ІАЕ, 2003. 204 с.
41. Сільське господарство України 2019: стат. зб. URL : http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2020/zb/09/zb_sg_Ukr_2019.pdf.
42. Управління ефективністю використання земельних ресурсів фермерських господарств: теорія та практика сталого землекористування / за заг. ред. А. О. Гуторова. Харків : Друкарня Мадрид. 2020. 224 с.
43. Харчук С. А. Зайнятість сільського населення як передумова розвитку сільських територій. Тернопіль : Крок, 2012. 167 с.
44. Червінська Л. П. Мотивація трудової діяльності в аграрній сфері : монографія. Київ : ПАРАПАН, 2003. 322 с.
45. Шпикуляк О. Г. Трудовий потенціал села та кадрове забезпечення аграрних підприємств. *Агроінком*. 2015. № 5-6. С. 63-65.
46. Шпикуляк О. Г., Малік М. Й. Інституціональний аналіз розвитку підприємництва в аграрному секторі економіки: методичний аспект. *Економіка АПК*. 2019. № 6. С. 73-82.
47. Шпикуляк О. Г., Малік М. Й. Становлення організаційно-економічної моделі сімейного фермерства в Україні: інституційні засади, проблеми та пріоритети. *Економіка АПК*. 2019. № 9. С. 86-98.
20. Malik, M.Yo. (1995). Motyvatsiia vyrobnychoi diialnosti v ahrarnii sferi ekonomiky: metodolohiia i orhanizatsiia [Motivation of production activity in the agrarian sphere of economy: methodology and organization]. Kyiv: IAE UAA [In Ukrainian].
21. Malik, M., Shpykuliak, O. & Mamchur, V. (2020). Realizatsiia tsilei staloho rozvytku Ukrainy v konteksti transformatsii osobystykh selianskykh hospodarstv u simeini fermerski [Realization of the goals of sustainable development of Ukraine in the context of transformation of personal peasant farms into family farms]. *Ekonomika pryrodokorystuvannia i stalyyi rozvytok*, 7 (26), pp. 21-31 [In Ukrainian]. [https://doi.org/10.37100/2616-7689/2020/7\(26\)/3](https://doi.org/10.37100/2616-7689/2020/7(26)/3)
22. Mesel-Veseliak, V.Ya. (2005). Rozvytok form hospodariuvannia v ahrarnomu vyrobnytstvi [Development of forms of management in agricultural production]. Doctor's thesis. Kyiv [In Ukrainian].
23. Mir v cifrah – 2020. Karmannyj spravochnik [The World in Figures - 2020. Pocket Guide]. (2020). (I. Starceva, Trans). Moskva : Olimp-Biznes [In Russian].
24. Mirzoieva, T.V. (2020). Stratehichni napriamy rozvytku likarskoho roslynnytstva: monohrafiia. [Strategic directions of development of medicinal plant growing: monograph.]. Kyiv: Kompynt [In Ukrainian].
25. Moldovan, A.V. (2010). Formy hospodariuvannia v ahrarnomu sektori Ukrainy v umovakh hlobalizatsii. [Forms of management in the agricultural sector of Ukraine in the context of globalization]. *Ekonomika APK*, 1, pp. 13-17 [In Ukrainian].
26. Napriamy pidvyshchennia efektyvnosti funktsionuvannia malykh form hospodariuvannia v ahrarnomu sektori Ukrainy [Directions for improving the efficiency of small businesses in the agricultural sector of Ukraine]. Retrieved from: <http://www.niss.gov.ua/articles/3068/> [In Ukrainian].
27. Nesterovych, A. (2015). Analiz motyvatsiinoho protsesu u silskohospodarskykh pidpriemstvakh. [Analysis of the motivational process in agricultural enterprises]. *Ahrarna ekonomika*, 8 (3-4), pp. 67-73 [In Ukrainian].
28. Nyzhnii, M.I., Polishchuk, M.P., et al. (1991). Metodychni rekomendatsii po oplati pratsi vid valovoho dokhodu v kolhospakh i radhospakh Ukrainiskoi RSR [Methodical recommendations on wages from gross income in collective farms and state farms of the Ukrainian SSR]. Kyiv: Urozhai [In Ukrainian].
29. Lupenko, Yu.O., Malik, M.Yo., Shpykuliak, O.H., et al. (2019). Orhanizatsiino-ekonomichne zabezpechennia rozvytku simeinykh fermerskykh hospodarstv : monohrafiia [Organizational and economic support for the development of family farms: a monograph]. Kyiv : NNTs «ІАЕ» [In Ukrainian].
30. Lupenko, Yu.O., Malik M.Yo., Shpykuliak, O.H., et al. (2020). Orhanizatsiia simeinykh fermerskykh hospodarstv: metodychni rekomendatsii. [Organization of family farms: guidelines]. Kyiv : NNTs «ІАЕ» [In Ukrainian].
31. Osadchuk, I.V., Bolila, S.Yu. & Kyrychenko, N.V. (2020). Rozvytok kraftovoho orhanichnoho simeinoho fermerstva – shliakh do podolannia bezrobbittia na seli [Development of craft organic family farming - a way to overcome unemployment in rural areas]. *Efektivna ekonomika*, 4 [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32702/2307-2105-2020.4.61>
32. Lupenko, Yu.O., Shpykuliak, O.H., Mesel-Veseliak, V.Ya., et al. (2019). Perspektyvni formy orhanizatsii hospodarskoi diialnosti na seli: naukova dopovid [Promising forms of economic activity in the countryside: scientific report]. Kyiv : NNTs «ІАЕ» [In Ukrainian].
33. Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro fermerske hospodarstvo» shchodo stymuliuвання створення та діяльності сімейних фермерських господарств: Закон України від 31 березня 2016 року № 1067-VIII [On Amendments to the Law of Ukraine "On Farming" to Stimulate the Establishment and Activity of Family Farms: Law of Ukraine of March 31, 2016 No. 1067-VIII]. (2016). Retrieved from: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1067-19> [In Ukrainian].

48. Шпикуляк О. Г. Кадровий потенціал та його формування в аграрних підприємствах. *Економіка АПК*. 2004. №1. С. 155-159.

49. Щодо стану та проблем функціонування та розвитку аграрного сектору економіки України. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/3272/> (дата звернення: 04.02.2019).

50. Якуба К. І. Життєвий і трудовий потенціал сільського населення України. Теорія, методологія, практика : монографія. Київ : ННЦ ІАЕ, 2007. 362 с.

34. Pro vnesennia zmin do Podatkovoho kodeksu Ukrainy ta deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo stymuliuвання utvorennia ta diialnosti simeinykh fermerskykh hospodarstv: Zakon Ukrainy vid 10 lypnia 2018 roku # 2497-VIII [On Amendments to the Tax Code of Ukraine and Certain Laws of Ukraine on Stimulating the Formation and Activity of Family Farms: Law of Ukraine of July 10, 2018 No. 2497-VIII]. (2018). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2497-19#Text> [In Ukrainian].

35. Pro zatverdzhennia planu zakhodiv z realizatsi Kontseptsii rozvytku silskykh terytorii : rozporiadzhennia KMU vid 19.07.2017 r. # 489-r [On approval of the action plan for the implementation of the Concept of rural development: the order of the Cabinet of Ministers of 19.07.2017 No. 489-r.]. (2017). *Uriadovyi kur'ier*, 141 [In Ukrainian].

36. Pro skhvalennia Kontseptsii rozvytku fermerskykh hospodarstv ta silskohospodarskoi kooperatsii : rozporiadzhennia KMU vid 13.09.2017 r. # 664-r [On approval of the Concept of development of farms and agricultural cooperation: the order of the Cabinet of Ministers of 13.09.2017 No. 664-r.]. (2017). *Uriadovyi kur'ier*, 190 [In Ukrainian].

37. Pro fermerske hospodarstvo: Zakon Ukrainy 19 chervnia 2003 roku # 973-IV (zi zminamy) [On Farming: Law of Ukraine of June 19, 2003 № 973-IV (as amended)]. (2003). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973-15#Text> [In Ukrainian].

38. Romanova, L.V. (1997). Stanovlennia pidpriemnytstva v silskomu hospodarstvi. [Formation of entrepreneurship in agriculture]. Kyiv: IAE [In Ukrainian].

39. Riabokon, V.P. (2012). Sotsialno-ekonomichni problemy zainiatosti silskoho naselennia [Socio-economic problems of rural employment]. *Ekonomika APK*, 12, pp. 95-99 [In Ukrainian].

40. Sabluk, P.T., Malik, M.Yo., Kovalenko, Yu.S., et al. (2003). Vnutrishnohospodarski orhanizatsiino-ekonomichni mekhanizmy zabezpechennia prybutkovosti silskohospodarskykh pidpriemstv. [Internal organizational and economic mechanisms to ensure the profitability of agricultural enterprises]. Kyiv: NNTs IAE [In Ukrainian].

41. Silske hospodarstvo Ukrainy 2019: stat. zbirnyk. [Agriculture of Ukraine 2019: stat. collection]. (2019). Retrieved from: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2020/zb/09/zb_sg_Ukr_2019.pdf [In Ukrainian].

42. Hutorov, A.O., et al. (2020). Upravlinnia efektyvnistiui vykorystannia zemelnykh resursiv fermerskykh hospodarstv: teoriia ta praktyka staloho zemlekorystuvannia [Management of land use efficiency: the theory and practice of sustainable land use]. Kharkiv : Drukarnia Madryd [In Ukrainian].

43. Kharchuk, S.A. (2012). Zainiatist silskoho naselennia yak peredumova rozvytku silskykh terytorii [Employment of the rural population as a prerequisite for the development of rural areas]. Ternopil: Krok [In Ukrainian].

44. Chervinska, L.P. (2003). Motyvatsiia trudovoi diialnosti v ahrarnii sferi: monohr. [Motivation of labor activity in the agricultural sphere: monograph]. Kyiv: PARAPAN [In Ukrainian].

45. Shpykuliak, O.H. (2015). Trudovyi potentsial sela ta kadrove zabezpechennia ahrarnykh pidpriemstv. [Labor potential of the village and staffing of agricultural enterprises]. *Ahroinkom*, 5-6, pp. 63-65 [In Ukrainian].

46. Shpykuliak, O.H. & Malik, M.Yo. (2019). Instytutsionalnyi analiz rozvytku pidpriemnytstva v ahrarnomu sektori ekonomiky: metodychnyi aspekt. [Institutional analysis of business development in the agricultural sector of the economy: methodological aspect]. *Ekonomika APK*, 6, pp. 73-82 [In Ukrainian].

47. Shpykuliak, O.H. & Malik, M.Yo. (2019). Stanovlennia orhanizatsiino-ekonomichnoi modeli simeinoho fermerstva v Ukraini: instytutsiini zasady, problemy ta priorytety [Formation of organizational and economic model of family farming in Ukraine: institutional principles, problems and priorities]. *Ekonomika APK*, 9, pp. 86-98 [In Ukrainian].

48. Shpykuliak, O.H. (2004). Kadrovyi potentsial ta yoho formuvannia v ahrarnykh pidpriemstvakh. [Personnel potential and its formation in agricultural enterprises]. *Ekonomika APK*, 1, pp. 155 - 159 [In Ukrainian].

49. Shchodo stanu ta problem funktsionuvannia ta rozvytku ahrarnoho sektoru ekonomiky Ukrainy [Regarding the state and problems of functioning and development of the agricultural sector of the economy of Ukraine]. Retrieved from: <http://www.niss.gov.ua/articles/3272/> [In Ukrainian].

50. Yakuba, K.I. (2007). Zhyttievyi i trudovyi potentsial silskoho naselennia Ukrainy. Teoriia, metodolohiia, praktyka : monohrafiia [Living and labor potential of the rural population of Ukraine. Theory, methodology, practice: monograph]. Kyiv : NNTs IAE [In Ukrainian].

Shpykuliak O. H., Aliksieieva O. V. Development of farms in the organizational and economic support of employment of the population

The purpose of the article is to carry out the economic and institutional analysis of development of farms and to define prospects of strengthening of a role of this form of managing in organizational and economic maintenance of employment of the population in agricultural production.

Research methods. In the process of research a number of general scientific and special methods were used, in particular: system-structural analysis and synthesis as the main methodological tool (for analysis of development and efficiency of farms in the context of employment performance evaluations); monographic (in determining the nature and methodological assessment of the priority of the role of farms as promising to ensure the socio-economic development of the territories); extrapolation (when substantiating the promising strategic priorities for the development of family farming as an entrepreneurial subsystem to ensure opportunities to solve problems of sustainable development of rural areas and employment of the rural population).

Research results. The methodological context is outlined and empirical assessments of the role and trends in the development of farms in the organizational and economic support of employment are made. The specifics of characterizing the importance of farms as subjects of entrepreneurial activity in the agricultural sector of the economy, which have a special socio-economic significance in the status of implementation of the functions of the labor institution while ensuring its productivity and efficiency. A comparative assessment of the efficiency of production activities of agricultural enterprises and farms according to the product approach in the format of profitability estimates. The concept of perspective significance of family farms in the mechanism of their institutionalization into the market mechanism of agricultural employment is characterized.

Scientific novelty. It is proved that in Ukraine farms, in particular family farms are extremely important in solving the problems of rural activity, are able to implement programs of mass development of agricultural employment, as well as contribute to the sustainable development of territories. It is established that farming gradually acquires efficiency that prevails over other forms of management, which is associated with the motivation of work on the basis of family employment, the personification of the results of employment on one's own farm. Theoretical and methodological assumptions are conceptualized and practical assessments of the exceptional importance of the priority of systemic support for the development of family farming in rural areas within the implementation of the global trend of promoting sustainable development as a priority model of entrepreneurial employment, a mechanism to improve welfare.

Practical significance. The definition of the role of farms and family farms in the organizational and economic provision of employment of the population with a projection on the achievement of criteria for the sustainability of the development of the agricultural sector and territories is methodologically substantiated and conceptualized. Tabl.: 4. Refs.: 50.

Keywords: farms; employment; entrepreneurship; socio-economic efficiency; family farms; agricultural sector; rural areas.

Shpykuliak Oleksandr Hryhorovych – doctor of economic sciences, professor, corresponding member of NAAS, academic secretary, National Scientific Centre “Institute of Agrarian Economics” (10, Heroiv Oborony St., Kyiv, 03127)
E-mail: shpykuliak@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-5257-5517>

Aliksieieva Olha Viktorivna – post-graduate student of the department of entrepreneurship, cooperation, and agro-industrial integration, National Scientific Centre “Institute of Agrarian Economics” (10, Heroiv Oborony St., Kyiv, 03127)
E-mail: olga_aliksieieva@ukr.net

Шпикуляк А. Г., Алексеева О. В. Развитие фермерских хозяйств в организационно-экономическом обеспечении занятости населения

Цель статьи – осуществить экономический и институциональный анализ развития фермерских хозяйств и обозначить перспективы усиления роли этой формы хозяйствования в организационно-экономическом обеспечении занятости населения в аграрном производстве.

Методика исследования. В процессе исследования использован ряд общенаучных и специальных методов, в частности: системно-структурный анализ и синтез как основной методологический инструмент (для анализа развития и эффективности функционирования фермерских хозяйств в контексте оценок результативности занятости); монографический (при определении сущности и осуществлении методической оценки приоритетности роли фермерских хозяйств как перспективных для обеспечения социально-экономического развития территорий хозяйственных формирований); экстраполяции (при обосновании перспективных стратегических приоритетов развития семейного фермерства как предпринимательской подсистемы обеспечения возможностей решения задач достижения устойчивого развития сельских территорий и занятости сельского населения).

Результаты исследования. Определены методологический контекст и осуществлены эмпирические оценки роли и тенденций развития фермерских хозяйств в организационно-экономическом обеспечении занятости населения. Определена специфика характеризации значимости фермерских хозяйств как субъектов предпринимательской деятельности в аграрном секторе экономики, имеющих особое социально-экономическое значение в статусе реализации функций института труда при обеспечении ее производительности и эффективности. Осуществлена сравнительная оценка эффективности производственной деятельности сельскохозяйственных предприятий и фермерских хозяйств по продуктовому подходу в формате оценок прибыльности. Охарактеризован концепт перспективной значимости семейных фермерских хозяйств в механизме их институционализации в рыночный механизм сельскохозяйственной занятости.

Элементы научной новизны. Доказано, что в Украине фермерские хозяйства, в частности семейные фермы, приобретают исключительно важное значение в решении проблем сельской деятельности, способные к реализации программ

массового розвитку аграрного підприємництва, а також способувати устойчивому розвитку територій. Установлено, що фермерське господарство приймає поступово переважаючу над іншими формами господарювання ефективність, що пов'язано з мотивацією праці на основі сімейної зайнятості, персоналізацією результатів діяльності в особистому господарстві. Концептуалізовано теоретико-методичні передположення і ідентифіковано практичні оцінки виключальної значимості реалізації пріоритету системної підтримки розвитку сімейного фермерства на селі в рамках реалізації глобального тренду соціально-економічного розвитку, як пріоритетної моделі підприємницької діяльності, механізму підвищення благосостояння населення.

Практическая значимость. Методически обоснованно и концептуализовано определение роли фермерских хозяйств, семейных ферм в организационно-экономическом обеспечении занятости населения с проекции на достижение критериев устойчивости развития аграрного сектора и территорий. Табл.: 4. Библиогр.: 50.

Ключевые слова: фермерские хозяйства; занятость; предпринимательство; социально-экономическая эффективность; семейные фермы; аграрный сектор; сельские территории.

Шпикуляк Александр Григорьевич – доктор экономических наук, профессор, член-корреспондент НААН, учёный секретарь, Национальный научный центр «Институт аграрной экономики» (03127, г. Киев, ул. Героев Оборона, 10)

E-mail: shpykuliak@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-5257-5517>

Алексеева Ольга Викторовна – аспирантка отдела предпринимательства, кооперации и агропромышленной интеграции, Национальный научный центр «Институт аграрной экономики» (03127, г. Киев, ул. Героев Оборона, 10)

E-mail: olga_alieksieieva@ukr.net

Стаття надійшла до редакції 14.04.2021 р.

Фахове рецензування: 20.04.2021 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Шпикуляк О. Г., Алексеева О. В. Розвиток фермерських господарств в організаційно-економічному забезпеченні зайнятості населення. *Економіка АПК*. 2021. № 4. С. 95 — 107. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202104095>

Shpykuliak, O.H. & Alieksieieva, O.V. (2021). Rozvytok fermerskykh hospodarstv v orhanizatsiino-ekonomichnomu zabezpechenni zainiatosti naselennia [Development of farms in the organizational and economic support of employment of the population]. *Ekonomika APK*, 4, pp. 95 — 107 [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202104095>

* * *

Новини АПК

Виробництво валової продукції рослинництва у 2021 році збільшиться на 5,9 % - Юрій Лупенко

За прогнозом науковців Інституту аграрної економіки, виробництво валової продукції рослинництва у 2021 році збільшиться проти показників 2020 року на 5,9 %, поінформував директор Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки» академік НААН **Юрій Лупенко**, презентуючи чергову розробку наукового колективу установи «Прогноз виробництва сільськогосподарської продукції в Україні у 2021 році (березень 2021 року)».

Найбільше зростання прогнозується по продукції озимих зернових культур, обсяги виробництва яких збільшаться на 15,9 %. Також буде більше вироблено сої (+12,2 %), плодово-ягідних культур (+10,8 %), винограду (+8,5 %) та сорго (+8,1 %). Менш відчутно зросте виробництво олійних культур (+7,4 %) та ярих зернових (+3,1 %), зазначив науковець.

Водночас, поінформував він, обсяги виробництва низки видів рослинницької продукції зменшаться проти 2020 року. Зокрема, це стосується вівса (-19,5 %), рису (-8,3 %), ріпаку (-4 %), картоплі (-3,9 %) та овочів (-2 %).

Зростання врожаю озимих культур, які краще перезимували у 2020-2021 році, прогнозується за рахунок збільшення посівних площ та врожайності, по інших культурах – за рахунок підвищення врожайності, пояснив Юрій Лупенко. Що стосується зменшення виробництва, то тут здебільшого проявиться чинник зменшення посівних площ, передусім на користь озимих.

Торік обсяги виробництва продукції рослинництва зменшилися на 12,3%, передусім за рахунок озимих зернових, кукурудзи, соняшнику, сої.

Позитивні очікування щодо виробництва продукції рослинництва цього року пов'язані зі сприятливими умовами зимівлі озимих культур та запасами вологи внаслідок сніжних опадів. За відсутності різних природних аномалій протягом 2021 року є всі підстави для нарощування загальних обсягів виробництва продукції рослинництва, підсумував Юрій Лупенко.

Пресслужба ННЦ «Інститут аграрної економіки»

УДК 551.588:502.5(1)

JEL Classification: Q54

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202104108>

**Б. Я. ПАНАСЮК, доктор економічних наук,
професор, академік НААН**

Перспективи кліматичних змін на планеті Земля

Мета статті – повідомити про результати власних досліджень та здійснити узагальнення соціально-економічних аспектів оцінки тенденцій розвитку сучасних кліматичних процесів.

Методика дослідження. В основі досліджень використані вчення Аристотеля, Вернадського, Руденка, Подолинського, інших світових та вітчизняних вчених. Основними власними методами наукових досліджень є: практичний досвід і наукові розробки; спостережні факти; філософські пошуки і світоуявлення; наукова теорія; науковий пошук; емпірична наукова робота; інтуїція та узагальнення; духовно-релігійні роздуми і переконання; реальні наукові і практичні факти; дані селекційних станцій і дослідних полів України у другій половині XIX – першій половині XX століття.

Результати дослідження. Здійснено науково-методичне узагальнення соціально-економічних аспектів і проведена оцінка тенденцій розвитку сучасних кліматичних тенденцій з визначенням перспективи їх впливу на розвиток аграрного сектору економіки.

Елементи наукової новизни. Доведено варіативність змін клімату у процесі еволюційного розвитку людства і соціально-економічної системи його життєдіяльності.

Практична значущість. Визначено напрями перспективних змін клімату на планеті Земля. Рис.: 2. Бібліогр.: 13.

Ключові слова: клімат; природа; соціум; планета; парниковий ефект.

Панасюк Броніслав Якович – доктор економічних наук, професор, академік НААН, професор кафедри адміністративного менеджменту та альтернативних джерел енергії, Вінницький національний аграрний університет (21000, м. Вінниця, вул. Сонячна, 3)
E-mail: imnedilko@gmail.com

*Принципы свои я вывел не из своих предрассудков,
а из самой природы вещей.
Монтескье*

Постановка проблеми. Серед багатьох учених домінує думка про потепління на планеті Земля. Разом із тим існує чимало прикладів, які підтверджують висновки проведених досліджень, що в сучасну епоху на планеті Земля одночасно відбувається два процеси кліматичних змін: перший – парниковий ефект (потепління), створений людиною; другий – похолодання (охолодження планети Земля), що відбувається згідно із законами нашої Галактики та Всесвіту. Перший процес – суб'єктивний, його людина має змінювати в бік поліпшення; другий – об'єктивний, до нього людина, рослини і тварини повинні пристосовуватися.

Серед тих, хто не погоджується з таким твердженням, можливі посилення на деякі дані і приклади щодо зим з відносно високими температурами, зокрема в Україні (гру-

день-січень) 2017-2018 рр. Проте мають бути пояснення причин, які водночас викликають низькі температури (нічні $-20-35^{\circ}\text{C}$ і денні $-15-20^{\circ}\text{C}$) та снігові замети у Вашингтоні, Нью-Йорку, інших штатах США. У ці ж місяці (грудень-січень) мінусова температура в Канаді сягає 40°C , з'являються низькі температури і замети в країнах Європи, у січні 2018 р. снігові хуртовини і морози охопили Китай: в один і той же день – у Каліфорнії США горять ліси, тоді як у Китаї випадає сніг. Так, в Україні ніби існують прояви «потепління», але при цьому діють три фактори: перший – вісь Землі змінюється і переводить окремі країни в дещо інші пояси, що можна простежити на прикладі країн усієї Європи впродовж XX-XXI ст.; другий – прояв «парникового» ефекту, який створює людина і може нею ж бути зупинений; третій – прояв багатьох природних процесів, що свідчать про зниження температур на всій планеті Земля.

Мета статті – повідомити про результати власних досліджень та здійснити узагальнення соціально-економічних аспектів оцін-

© Б. Я. Панасюк, 2021

ки тенденції розвитку сучасних кліматичних процесів.

Зважаючи на те, що в науці і практиці, навіть серед учених, відсутні достатньо обґрунтовані узагальнені пояснення сучасних кліматичних процесів, це зумовило проведення теоретико-прикладних досліджень. Викладені результати власних наукових досліджень, спостереження й аналітичні висновки спрямовані на те, щоб внести деякі пояснення та викликати наукові дискусії з надзвичайно важливої проблематики, яка стосується усіх аспектів життєдіяльності людини, тобто народонаселення.

Методологія дослідження. В основі досліджень використано вчення Аристотеля, Вернадського, Руденка, Подолінського, інших світових та вітчизняних учених. Основними власними методами наукових досліджень стали: практичний досвід і наукові розробки; спостережні факти; філософські пошуки і світоуявлення; наукова теорія; наукове спостереження; емпірична наукова робота; інтуїція й узагальнення; духовно-релігійні роздуми та переконання; реальні наукові і практичні факти; спостереження селекційних станцій і дослідних полів України у другій половині XIX – першій половині XX ст.

Виклад основних результатів дослідження. Становище людства наприкінці XX і початку XXI ст. характеризується значним антропогеновим перевантаженням «горизнту життя» (кілька метрів завтовшки в пустелях та десятки метрів у лісах і водних екосистемах) [7, с. 13] внаслідок інтенсивних катастрофічних змін у довкіллі: зростання забруднення повітря та Світового океану; збільшення чисельності населення планети Земля; кліматичні зміни; зниження рівня ґрунтових вод; скорочення посівних площ через використання родючих земель на інші цілі; зменшення площ та погіршення структури лісів; поширення пустель на значних територіях; суттєві втрати генетичної основи рослинного і тваринного світу. Факторами таких перевантажень визнано: суб'єктивні, які створюються деструктивною діяльністю людини; об'єктивні, що відбуваються відповідно до законів планети Земля, нашої Галактики і Всесвіту.

Об'єктивні закони стосовно траєкторії температури на планеті Земля окреслюють напрям змін високих і низьких температур: у голоцені (10 тис. років тому) впродовж 70-80 тис. років відбувалося зледеніння, тоді як наступні 8-10 тис. років температура підвищувалася і льоди відступали; півстоліття продовжувалися холоди (1580-1690 рр., 1815-1860 рр.), а потім потепління (1860-1890 рр.); нестійкі низькі й високі температури спостерігалися в окремі (1988 р., 1189 р., 1990 р.) і спекотні (2003 р., 2006 р., 2007 р. і 2010 р.) роки. Дослідження підтверджують, що періоди змін низьких і високих температур (холод-тепло) на планеті Земля скорочуються: 20 століть; 6 століть; 30-50 років; 10 років; 1-2-3 роки.

Із погляду на історію динаміки кліматичних процесів наявні підстави стверджувати, що починаючи з давнини до сьогодення відбувається вирівнювання амплітуди коливання високих і низьких температур, які згодом (мільярди років) можливо зіллються в єдину лінію. У такому контексті постає задача визначити напрям цієї переважаючої лінії: вона піде вгору, тобто підвищення кліматичних температур планети, чи вниз, тобто їхнього зниження на планеті Земля. Якщо по-іншому, то триває боротьба не тільки між думками вчених, а й «тепла з холодом», «холоду з теплом», живої природи за виживання в умовах змін клімату на планеті. В природі навіть існує чимало прикладів про динаміку холодних і теплих періодів на планеті Земля. Зокрема, періоди замерзання Ніагарського водоспаду в США: його замерзання зафіксовано у 1836 р., через 100 років водоспад замерз у 1936-му, а у кінці 2017 р. він замерз уже через 81 рік.

Отже, хоча час дуже незначний, проте показовий, який підтверджує скорочення періодів потепління та похолодання, що й спостерігається на пропонованих схемах (рис. 1, 2) [6, с. 117; 8, с. 292]. Варто зауважити, що для успішного сприйняття короткого викладу матеріалів дослідження і намагання їх обґрунтувати слід розуміти, що серед учених немає достатньо обґрунтованих пояснень сучасних кліматичних процесів стосовно потепління і похолодання на планеті Земля.

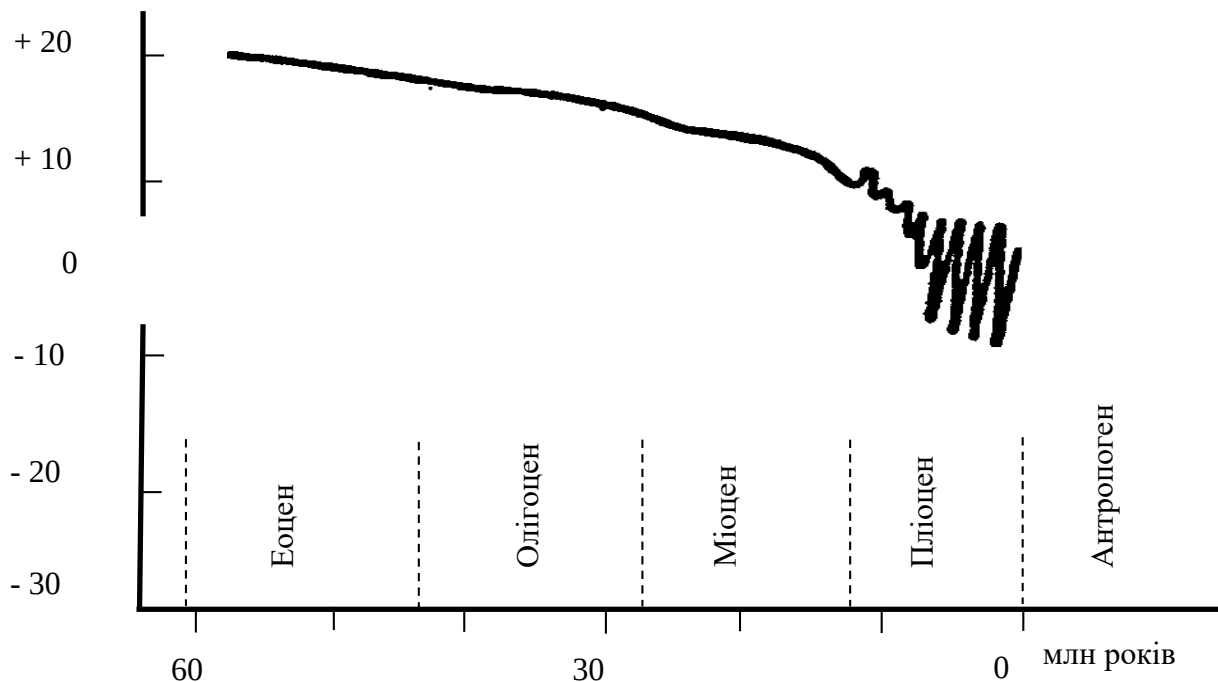

Рис. 1. Зміни середньорічної температури в Західній Європі за останні 60 млн років (горизонтальний масштаб антропогенного періоду для зручності збільшено у 10 разів)

Джерело: Дослідження П. Вольдштедта.

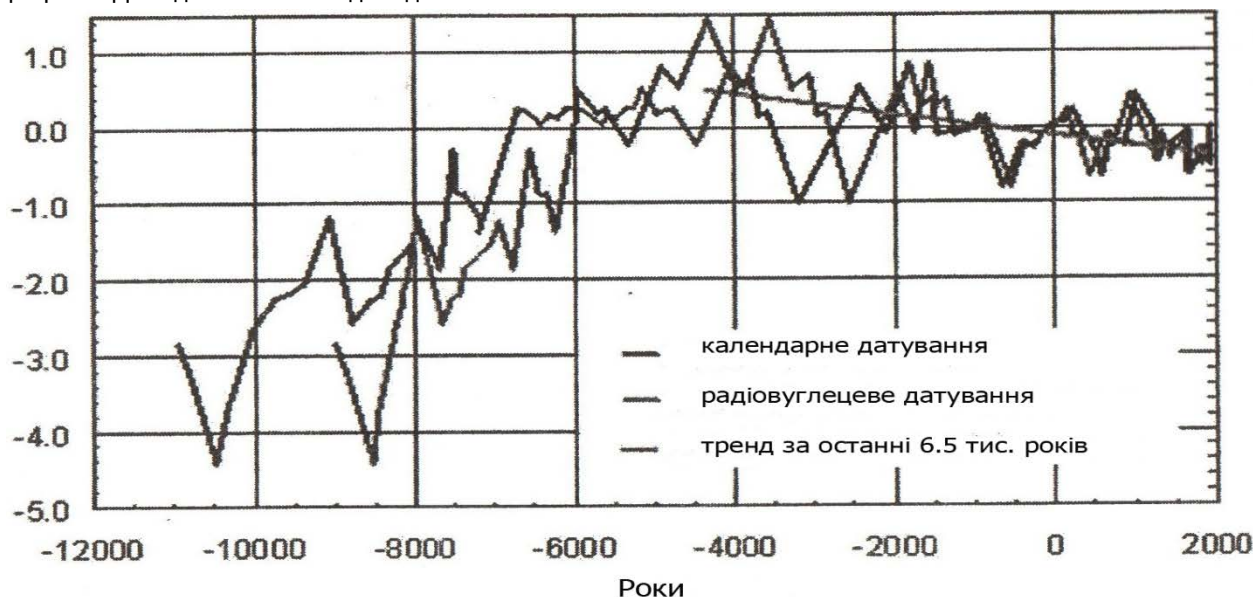

Рис. 2. Історія температури Північної півкулі в голоцені за 12 тис. років

Джерело: Дослідження П. Вольдштедта.

Саме боротьба «між теплом і холодом» у дослідженнях не завжди береться до уваги, упускаючи сутність формування теми та визначення основного місця, де відбувається протистояння. Тому, мабуть, складно знайти технологію і механізм цієї боротьби, про який згадував ще Аристотель. Як відомо, кожна форма живої речовини об'єктивно пристосовується до навколишнього середовища, адже при зміні зовнішніх умов (тем-

пература повітря, волога, кількість світла, як і його якість, живлення та ін.) мінливість числа квіток у клубочку одного і того ж генотипу посилюється, що досліджено українськими вченими [1]. Проте зміни можуть відбуватися і в напрямі зниження температур, і в напрямі їх підвищення. Звідси важливо знати, до яких температурних змін адаптуватися, адже «Человек, как и все живое, не является самодовлеющим, незави-

симым от окружающей среды природным объектом. Однако даже ученые – натуралисты ... очень нередко этого не учитывают» [3, с. 360].

Для відповіді на це питання, як видається, треба окремо розглядати кліматичну динаміку, що зумовлена: а) температурними процесами, які формуються внаслідок так званого парникового ефекту, що створюється людиною; б) природними кліматичними процесами самої планети Земля, як складової Сонячної системи і Всесвіту. Між цими двома складовими загальної тенденції природних кліматичних процесів, які тепер спостерігаються, існує різниця і вона суттєва: температурні процеси, що формуються на планеті Земля, як складової Всесвіту об'єктивні, які не залежать від людини, вона, як і рослина, має до них постійно адаптуватися; температурні зміни, що формуються парниковими газами, суб'єктивні, вони залежать від людини, яка зобов'язана їх ліквідувати, або хоча б обмежити, а не адаптуватися до них.

Наведені вище проблеми і фактори, що їх спричиняють, прямо впливають на соціально-економічне становище людства планети Земля, усіх країн, кожного громадянина, що й викликає потребу їхнього поглибленого вивчення. Досліджуючи динаміку і властивість клімату Шарль-Луї Монтеск'є (1689-1755 рр.) стверджував про «влияние климата на характер людей, на их обычаи и нравы, на формы государственного устройства» [9]. Таким чином, зміна клімату реально впливатиме не тільки на рослинний і тваринний світ, а й на людське суспільство, що вимагає від людини вивчати перспективи свого життя на нашій планеті.

Парниковий ефект і його перспективи. Стало реальністю, що потужний фактор впливу на температуру повітря планети Земля додає своєю діяльністю людина – викиди різноманітних газів, які створюють так званий парниковий ефект, що підвищує температуру атмосфери. Крім того, окремі промислові гази руйнують озоновий шар, який створено самою природою, щоб не допускати зайвого від Сонця тепла та шкідливих променів до різноманітних форм живої речовини на планеті Земля. Руйнація озонового шару призводить тепер до збільшення надходження і тепла, і шкідливих променів на нашу планету: тільки за останні 30-40 років

рівень радіації підвищився від 7-8 до 12-16 мр/год.

Саме подібна реальна дія парникового ефекту дає підстави багатьом політикам, державним діячам і навіть ученим стверджувати, що настає потепління, яке сприяє висиханню річок та зникненню води в криниках. Людство і його міжнародні організації стурбовані проявами впливу негативного людського фактора на зовнішнє середовище, започаткувавши вжиття певних запобіжних заходів. Поважні світові організації зосередили свою увагу виключно на «парникових газах», намітили заходи «...по предотвращению изменения климата с точки зрения сокращения выбросов парниковых газов к 2020 году» [13], залишивши поза розглядом проблеми кліматичних змін як від Сонця, так і від «внутрішнього тепла самої планети Земля». Такий підхід сприяв тому, що вчені та уряди багатьох країн світу до недавнього часу дотримувалися (деякі дотримуються й тепер) твердого переконання, що на планеті Земля очікується потепління. Проте не надаються пояснення стосовно об'єкта підвищення температури – самої планети Земля чи повітря, яке її оточує.

Людство стурбоване ситуацією, бо навіть діти переймаються ситуацією парникового ефекту. Так, до Європейського суду було направлено позов до 37 країн Європи за лісові пожежі в Португалії, що, на їхню думку, сталося через так зване потепління внаслідок парникових газів. Ліси, переважно хвойні, горять і в США, і в інших країнах нашої планети, у тому числі й Україні. Американці уже заявили, що пожежі в лісах Каліфорнії і Колорадо 2018 р. виявилися найбільшими за усю історію країни. У липні 2018 р. більше двох тижнів вогонь нищив ліси Швеції, де вигоріло 25 тис. гектарів, горять ліси в Греції. Впродовж липня 2019 р. пожежами охоплено понад 3 млн га тайги Сибіру в Росії, у 2019-2020 рр. нечувано великі простори лісів вигоріли в Австралії. Боротися з пожежею немає можливостей, бо це величезні території, вони несуть катастрофу не тільки одній державі, а й людству. Чому палають соснові ліси? – тому, що вони сухі. Чому вони всихають? – тому, що у ґрунті замало вологи. Зниження вологості ґрунту визнають усі українські вчені. Основне завдання вчених полягає у тому, щоб вивчити причину зниження вологи у ґрунті, бо це

стане фундаментом кардинальних змін в аграрному виробництві.

Більшість із нас уже переконалися, що парниковий ефект – це не потепління, а катастрофа, з якою людина може і зобов'язана боротися. Проте, вона ніколи не погодиться перейти на використання свічок чи їздити кінськими, а противитиметься цьому до останнього подиху.

Парниковий ефект – це дія людського фактора, одна з важливих причин нинішнього стану клімату, що зумовлює підвищення температури повітря у денні часи через значні викиди вуглекислого газу (CO_2) і метану (CH_4). Разом із тим у нічні часи температура повітря значно знижується, вона набагато нижча від того рівня, який відзначали 40-50 років тому. Звичайно, парниковий ефект, як наслідок спалювання викопних енергоресурсів, можливо з часом зникне сам по собі, завдавши людству на кілька поколінь (8-10) величезної шкоди, або людина буде вимушена заборонити їх використання. Тут варто зауважити, що значний вплив на збільшення парникових газів виявляє сільське господарство, адже слугує основним джерелом викидів у повітря метану (CH_4), азоту (N_2O) та вуглекислого газу (CO_2).

Сучасна наука і практика тільки для боротьби з бур'янами, шкідниками і різними хворобами рослин пропонують, хоча мабуть уже й застосовуються, 130 хімічних препаратів. Немає сумніву, що лише одна така складова технології вирощування сільськогосподарських культур негативно впливає на якість ґрунту і зовнішнє середовище. У цьому зв'язку до багатьох культур існують і будуть посилені претензії щодо їхнього вирощування і виробництва з них енергоресурсів. Проблема складна, адже бізнесу добре відомо, що підвищення у повітрі CO_2 значно збільшує врожайність зернових, а тому намагатися зменшувати викиди вуглецю не поспішатимуть.

Саме тому невпинно назріває вимога до сільського господарства – перехід на органічне виробництво (органічне добриво, вирощування бобових, дотримання сівозмін). Останні десятиліття в Україні цього ніхто не бажає дотримуватися, проте доведеться, тільки згодом. І перші ознаки чітко простежуються, адже європейські країни на цей шлях переорієнтувалися вже давно і навіть на наших полях. Україна знаходиться на останньому місці з використання земель

(0,66%) для органічного виробництва, тоді як у багатьох країнах Європи цей показник досягає 10-15%.

На даний час вчені досліджують тематику «Адаптація аграрного виробництва України до глобальних змін клімату», що потребує відповіді: до якого клімату має адаптуватися аграрне виробництво України – до потепління чи похолодання? Тут виникає ряд запитань: рослини, особливо зернові, здатні пристосуватися до збільшення у повітрі (CO_2), формуючи при цьому вищі врожаї. Проте, як адаптуватися тваринному світові, як рослинам витримувати зниження вологості ґрунту, а це вже реальність, чи з'являться серед них такі, якими стануть пропозиції до технології вирощування рослин, що збільшують викиди парникових газів, а також ще безліч інших питань.

На розв'язання проблеми зниження викидів шкідливих газів була спрямована «Рамкова конвенція про зміни клімату», прийнята на Конференції країн двадцять першої сесії ООН 30 листопада – 11 грудня 2015 р. у Парижі. Відповідно до її вимог вирішуватимуться дві кардинальні задачі: перша – значне зменшення викидів в атмосферу різноманітних парникових газів; друга – винайдення альтернативних джерел енергії, які б замінювали викопні енергоресурси. Це означає, що боротьба зі шкідливими газами входить у практичну площину, бо вони стають реальною загрозою людській цивілізації.

Невдовзі людство відмовиться від використання викопних енергоресурсів і перейде на новітні джерела енергії, цього, мабуть, не так довго доведеться очікувати. Енергія Сонця і Всесвіту, яка доступна для планети Земля, використовується через рослинистість у межах 7%. Для збільшення обсягів цієї енергії людство має винайти новітню технологію (механізм) її прийому, здатні діяти на принципах фотосинтезу, як це відбувається в листках рослини. Можна стверджувати, що подібний процес уже розпочався, адже в кінці 2015 р. у США раптово відмінено заборону (середина XX ст.) на використання нафти і газу, наявних на їхній території, тоді як у країні зазвичай користувалися завезеними з Африки та Азії. Тепер, навпаки, США постачатимуть власні добувні енергоресурси до Європи, зокрема й в Україну.

Про що свідчить рішення економних американців позбутися власних енергоресурсів? Тільки про те, що невдовзі мають з'явитися інші джерела енергії, наслідком чого стане жорстке обмеження чи заборона забруднюючих повітря як таких, що загрожують людству. Навіть дії теперішньої американської адміністрації стосовно кліматичних процесів і укладених міжнародних договорів відносно них слугують своєрідним підтвердженням можливого настання кардинальних змін у цій проблемі. Залишається надія, що через деякий час усе вирівняється, зникне «парниковий ефект» і не буде так званого потепління, адже зараз про нього все менше і менше згадують, хоча Сонце виступає фактором температурних проблем та, як наслідок, багатьох катаклізмів. Крім того, природа і населення країн, над якими озоновий шар виявляється найбільш зруйнованим, потерпають від високих температур. До прикладу, наприкінці липня 2019 р. температура у Франції перевершила 41°C , у Бельгії досягла 40°C , а в Англії – 38°C .

Температура планети Земля, Сонця, Галактики та Всесвіту. Насамперед варто визначитися у фундаментальній ситуації, що полягає в наступному: сама планета Земля і її атмосфера мають два джерела формування температури – Сонце і внутрішнє тепло власне планети. Відомо, що Сонце діє більше мільярда років як «сонячний термостат»: його температура то підвищується, то знижується, сонячне паливо витрачається раціонально. На думку деяких учених, вплив на температуру атмосфери нашої планети у віддаленій перспективі не зміниться. Так, «влияние старения Солнца не влияет существенно на изменение климата за временный интервал в тысячи лет или около этого» [8, с. 32].

Разом із тим відносно Сонця існує ряд протилежних думок: а) планеті Земля загрожує холод, адже рівень активності Сонця досягнув рекордно низьких показників; б) у надрах Сонця відбувається щось незрозуміле, наслідки низьких температур Сонця в минулому не зникли; в) можливо настане Маундерівський мінімум періоду аномально-го спокою Сонця в 1645-1715 рр., з існуванням якого пов'язують тривалий період похолодання клімату на початку Нового часу; г) на Сонці можливі потужні шторми, які впродовж наступних 20 років створюватимуть на планеті Земля різноманітні катаклізми.

Немає сумніву, що закони Всесвіту регулюють енергію Сонця, яка надходить на нашу планету, тоді як людина, руйнуючи озоновий шар, вносить корективи, які шкідливі для живих організмів. Саме зважаючи на це треба пам'ятати основний постулат світових і вітчизняних учених, зокрема В. І. Вернадського, що життя на нашій планеті може існувати «...только благодаря непрерывному и, по-видимому, неизменному в течение геологического времени притоку космической энергии, главным образом лучистой энергии Солнца» [4, с. 439].

Звідси стає можливим висновок, за яким залишається два природних фактори впливу на зміну температурних процесів атмосфери планети Земля: перший – температури Галактики і Всесвіту, складовою частиною яких виступає наша планета; другий – внутрішня температура власне планети Земля, хоча вона, як відомо, майже не впливає на повітря, що її оточує. Ось ці два джерела варто розглядати під кутом зору формування кліматичних змін, які є глобальними [10] і, звичайно, визначають погоду та природні катаклізми на нашій планеті. В основі досліджень використані вчення Аристотеля, Вернадського, Руденка, Подолинського, інших світових та вітчизняних учених.

Температурні режими нашої Галактики і Всесвіту. Можна стверджувати, що в перспективі вони впливатимуть на зниження температури на нашій планеті. Напряму бік зниження температури на планеті Земля підтверджено дослідженнями лауреатів Нобелівської премії з фізики 2011 р., які доводять, що Всесвіт розширюється не рівномірно, як вважалося дотепер, а прискорено. Виходячи з подібних тверджень Нобелівський комітет зробив висновок: «Якщо цей процес продовжуватиметься із все більшою швидкістю, Всесвіт завершить свій розвиток у вічних льодах» [5], але спочатку будуть охолоджуватися планети Сонячної системи, зокрема планети Земля. Як не дивно, такий висновок ще раніше підтверджувався дослідженнями вчених (див. рис. 1, 2).

Сутність і тенденція наведених температурних коливань, на нашу думку, наступні. Усі дослідження, спостереження та їхні результати зводяться до таких висновків: перший – з часом маятник «холод-тепло», тобто зміни холоду-тепла, свої відхилення скорочуватиме все більше; друге – хвиляста лінія температурних коливань в антропогені

(голоцен) поступово вирівнюватиметься; третє – надалі тривалий час, у переважній частині, а потім єдиній лінії, переважатиме лінія холоду. Проте швидше за все це буде інша геологічна епоха, настане нова ера, на що вказує екстремальність ситуації; не вщуваючі природні катаклізми типу цунамі, тайфуни, дощові зливи; морози й снігові замети там, де їх ніколи в минулі епохи не було; інші температурні коливання та суттєві відхилення.

Безліч катастрофічних природних явищ у навколишньому середовищі підтверджує напрям до похолодання. Мабуть, вперше за останні два століття українці спостерігають, що на всій території країни впродовж трьох місяців 2020 р. (березень, квітень, травень) ночі холодні, а на ґрунті приморозки. Небачені природні явища, що сталися: буревії в Австралії і сніги в Карпатах 25-27 травня; злива 28 травня 2020 р., коли за три години випала місячна норма дощу і затопило більшу територію Одеси; у перших числах травня 2020 р. у деяких селах на Чернігівщині за години вщент знищена городина. Подібних прикладів природних явищ в останнє десятиліття безліч. Тобто, усе це підтверджує поступовий перехід до похолодання, а також дію пневми, яка видаляє накопичену в глибинах землі воду, що не має виходу в ріки та озера, як це відбувалося дотепер.

Чимало вчених доводять, що і в плейстоцені (1,8 млн), і в голоцені (10 тис. років тому), впродовж 70-80 тис. років відбувалися зледеніння, а впродовж 8-10 тис. років наставав перехід до попереднього стану температур і значного зменшення льодів. Тому теперішнє застереження, що зникнуть льоди, а вода затопить навіть деякі країни, природа планети Земля вже зазнавала. Найближчий до сучасності це Малий льодовиковий період (1600-1860 рр.), який становить частину голоцену, тобто нашого періоду, що також має враховуватися при визначенні (наукової) динаміки кліматичних змін

Теперішня ситуація на планеті Земля. На сьогодні відомо надзвичайно мало досліджень процесів, що відбуваються на нашій планеті, відсутні належні наукові оцінки таких змінних процесів, при цьому просто констатуються факти. Як уже зазначалося, температура нашої планети не надто впливає на температуру повітря навколо неї. Проте на інші елементи самої планети температурний вплив надзвичайно високий, зокрема,

формування прісної води, підтримання вологості ґрунтів, створення належних умов для вирощування певних рослин тощо. Відомо, що невід'ємною складовою існування і розвитку живої природи в усіх її формах є вода, формування якої залежить виключно від динаміки кліматичних змін та температурних процесів самої планети Земля, її ж якість залежить від діяльності людини. У контексті кліматичних процесів Всесвіту, Сонця і планети Земля, які перебувають під впливом законів природи, значних змін зазнають процеси формування ресурсів прісної води, якій належить чи не основне місце в існуванні живої природи та життєдіяльності її різноманітних форм.

Тут варто зауважити, що посухи і випаровування вологи при підвищенні температури повітря на поверхні планети не зменшують обсяги прісної води на самій планеті, адже те, що випаровується, знову повертається у вигляді дощу чи снігу. Спостерігається дещо інше: недостатньо наповнюються прісною водою гірські резервуари; висихають і міліють річки; зникає вода у сільських криницях; навіть свердловини для води треба бурити значно глибше; тепер важко знайти джерела чистої води, які повсюдно траплялися тисячами на території України.

Приклади вбивчі: впродовж багатьох років зникло тисячі великих і малих річок, при цьому не виникло ні однієї. В останнє десятиліття реальні відомості про ресурси прісної води невітішні: озеро Байкал, світовий резерв прісної води, у 2014 р. рівень його води знизився на 12 см і на 20 см у 2015 р.; за два роки (2018-2019) на 20 см знизився рівень води в перлині української Волині озері Світязь; у 2020 р. стало відомо про відсутність наповнення лікувального солоного озера в Голій Пристані на Херсонщині; в Криму висохли озера, що забезпечували потреби води всього краю; ріка Вісла якщо не висохла, то висихає; ріка Волга в окремих місцях міліє; в криницях України колись цілюща вода зникає; рівень води в річках України у березні-квітні 2020 р. значно нижчий ніж в усі попередні сотні років; так, у р. Дніпро він був найнижчим за останні 100 років; у всіх гірських резервуарах об'єми прісної води зменшуються. Існують усі підстави стверджувати, що обміління та погіршення якості води в річках, особливо в р. Дніпро, попереджають про необхідність зниження темпів будівництва в містах та зменшення в них жителів.

Невдовзі постачання води у будівлі великих міст стане проблемою, згодом припиниться, що спонукає жителів міст до повернення в сільську місцевість, звідкіля прийшли їхні предки, де соціально-економічний розвиток має відбуватися так, як зазначалося в попередніх публікаціях автора, зокрема 1987 р. [12].

У Каліфорнії, неподалік Сан-Франциско та в інших місцях спостерігаються потужні лісові пожежі, з якими дуже складно боротися, тоді як причина одна – ті ліси знаходяться в гірських масивах, де вологи уже немає і дерева всохли. У січні 2018 р. вигоріли ліси в Австралії, завдавши великих руйнувань. І хоча відстань від США чимала, проте ліси горять однаково потужно, і головне – гірські. У жовтні 2017 р. зайнялися сухі ліси у Європі від Польщі до Німеччини і так, що дим досягав Англії, що слугує підтвердженням нестачі вологи у ґрунті. В Україні висихають величезні масиви лісів повсюдно, зокрема хвойні ліси у Черкаській області. Катастрофи в Україні посилюються: до 3-4 метрів знижується вологість ґрунту; за січень-квітень 2020 р. у природних екосистемах сталося 23 тис. пожеж, що у 1,5 раза більше, ніж за весь попередній рік.

Для дослідження важливо визначити причину. Ті, хто стверджує про настання потепління, пояснюють, що вода випаровується чи зменшується внаслідок високої температури повітря. А чи це так? Тоді чому висока температура повітря не нагріває воду р. Дніпро влітку, як це було, до прикладу, в червні-липні 2017 р., коли температура води у Дніпрі не перевищувала 22°C. Адже купатися можна при температурі 24°C і вище, що відбувалося у минулі десятиліття. Подібне сталося і у червні 2015 р., коли на околицях Києва нічна температура становила 6°C за денної 28,3°C. Крім того, у цей же час (8 червня) температура води у р. Дніпро досягла позначки не вище 20°C.

Важливими складовими у формуванні води на певній глибині (орієнтовно до 200-300 м) нашої планети Земля є повітря, волога і тепло. Реальний природний механізм взаємодії тепла, холоду і вологи фізиками ще далеко не вивчений, проте у загальному це має такий вигляд: у середині планети Земля холод, стикаючись із теплом, перетворює повітря у вологу, з якої формується вода. У сприятливих умовах, які супроводжують людину впродовж останніх тисяч років, значна частина цієї вологи зосереджується у гірських

і низинних резервуарах, з яких наповнюються ріки, річечки, озера й озерця, криниці та джерельця. Саме сформована таким чином волога рівномірно потрапляла на поверхню, створюючи достатню вологість ґрунтів для росту й розвитку рослинного світу.

У сучасну епоху, що спостерігається, уже існують проблеми наповнення прісною водою гірських масивів, які у свою чергу недостатньо наповнюються річки. Гірські екосистеми зазнають негативного впливу кліматичних змін унаслідок охоплення холодом усе більшої території у верхніх горизонтах планети Земля. Тому у 2012 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла певні рішення, підкресливши «Горные экосистемы являются основными поставщиками водных ресурсов для большей части населения мира», але вони потерпають від природних негараздів. Нагадаємо, що дотепер в літературі можна довідатися, що ріки й озера наповнюються снігами і дощами, що є несправедливо, бо взимку і весною 2020 р. в Україні та Білорусії снігів і дощів не було, проте вода в р. Дніпро не зникла.

Звідси важливо, що відбувається в глибинах нашої планети, виходячи з прикладів стосовно формування води і наповнення нею гірських резервуарів, річок, озер і криниць. У дослідженні прийнято, що ядро Землі на глибині 2700 км має температуру, за передбаченнями вчених, 4000-5000°C, яка поступово знижується, формуючи певні температурні процеси на поверхні планети. Такий процес призводить до того, коли сприятлива температура, яка перетворює повітря у вологу, опускається нижче від поверхні землі, тоді як на її місце переміщується більш низька температура, як уже зазначено, що відповідає вченням Аристотеля і Вернадського. Саме тому знижується вологість поверхні ґрунтів, на окремих територіях глибина відсутності вологості ґрунту сягає понад півтора метра; назавжди зникли польові джерельця води, зникає вода у колодязях, поряд з якими бурять свердловини. Зниження температури у верхніх горизонтах планети Земля підтверджується не тільки кардинальною зміною процесу формування прісної води, а ще й наступним.

Поряд із нагріванням повітря Сонцем та іншими факторами вдень, значно знижується температура в нічні часи, що впливає на розвиток рослин унаслідок створення певних процесів у ґрунті. Це помітив

В. І. Вернадський, який у своїх дослідженнях наводить міркування українського академіка Н. Г. Холодного: «Если исследовать почву, богатую питательными веществами, то увидим разнообразие населяющих ее микроорганизмов. В то же время бросается в глаза резкая зависимость характера этого населения от внешних условий: влажности, температуры, большего или меньшего доступа кислорода, наличия тех или иных питательных веществ» [4, с. 447]. На сьогодні зміни в ґрунті величезні, що неодмінно впливає на його якість і, звичайно, розвиток рослин. Це проблема, вирішити яку не можливо без допомоги аграрної науки. Подібні зміни впливають і на тваринний світ, адже практика уже тепер засвідчує, що бджільництво значно потерпає від низьких нічних температур.

Поряд із цим, що не наповнюються водою ріки та озера, ще й виникають катастрофи, причиною яких є посилення формування пневми (поняття Аристотеля), тобто стиснутого повітря, наповненого вологою, в глибинах Землі, потужність якого фантастична. Якщо посылатися на вчення Аристотеля, то можна надати таке визначення формуванню пневми: взаємодія тепла в глибинах планети Земля, тепла Сонця та надходження повітря, з якого формується волога, яка не має вільного виходу на поверхню Землі в ріки та озера, через глибини розташування, а також низька температура у верхніх розширених горизонтах нашої планети. Приклади дії пневми простежуються останніми роками повсюдно на планеті Земля, у тому числі й катастрофічні зливи, що відбулися 22-23 червня 2020 р. у західних областях України,

У цьому випадку холод, зосереджений у верхніх шарах Землі у значних обсягах, сприяє процесу зменшення творення прісної води ближче до поверхні планети, якої все менше надходить для наповнення рік, озер, криниць. Чим сильніший холод у верхніх горизонтах Землі, тим більше він витісняє тепла й вологи, які, стикаючись із холодом Космосу, перетворюються у катастрофічні зливи навіть узимку, появу снігових опадів влітку там, де їх ніколи не було в минулому. Тепер це відбувається постійно і скрізь на планеті, коли надходять повідомлення про затоплені місто або чималу територію. Це саме та вода, витіснена «пневмою» з глибин Землі, яка мала б повільно наповнювати безпосередньо гірські резервуари, річки й

озера, чи випадати у вигляді дощів через випаровування.

Прикладом такої руйнівної стихії слугує серпень-вересень 2017 р. у США, коли були затоплені та зруйновані ряд міст штату Техас, найбільше серед них Г'юстон, а також Флорида штату Джорджія. Подібного не відзначалося століттями, а жителі потерпілих міст ніколи не спостерігали. Характерні відчуття, про які згадують ті, хто перебував у центрі подій: мов би щось піднялося вгору і звідтіль миттєво вилилася нечувана кількість води. Також в Італії у серпні 2017 р. під час сильних злив за кілька годин випала двомісячна норма опадів, а у Хорватії на початку вересня на квадратний метр вилилося 190 л води за годину. Не минуло таке й м. Київ, коли 20 вересня 2017 р. упродовж кількох годин у центрі столиці випало до півметра води. Ще більша злива у м. Києві сталася 25 липня 2018 р., за якої чимало вулиць перетворилися у річки, підземні переходи затопило. Уже в січні 2018 р. річка Сена і її притока у Франції вийшли з берегів. За лічені години вона була переповнена зливою, вода затопила житлові будинки, в Парижі закрили метро.

На переконання автора, це не що інше як дія пневми, яка вирізняється нечуваною силою, викидаючи з глибин Землі накопичену воду. Про це свідчать події початку квітня 2018 р. в Україні: в окремих областях (Полтавська, Харківська, інші) повністю залило водою села й селища, людей переселяють, гинуть посіви, вийшли з берегів невеличкі ріки, хоча снігу випало не так багато, як зазвичай у середині ХХ ст., коли територію країни закидало снігом, проте затоплень майже не було. Вода з'явилася раптово, дощ виявився дуже рясним, заповнюючи ріки й озера, які миттєво розлилися. Процес злив стає постійним, потужні зливи сталися в Україні у більшості західних областей 22-24 червня 2020 р., які не припиняються упродовж значного періоду донині.

Катастрофічною виявилася злива 6 травня 2018 р., не бачена в Анкарі (Туреччина), коли затопило все, навіть автомобілі плавали мов іграшки. Подібне уже двічі спостерігалося в останні дні червня та у другій половині липня 2018 р. у Чернігові, із затопленням через нечувану зливу безлічі будинків, коли чимало вулиць перетворилися у річки глибиною півтора метра. Простежуються природні процеси: з одного боку,

зона Українського Полісся втрачає вологу і потребує зрошення; з іншого, про що свідчить приклад Чернігова та інших територій Полісся, випадають потужні зливи, які ніяк не зволожують ґрунти. Виникає запитання – чому зливи відбуваються здебільшого у містах? Зливи трапляються повсюдно, що підтверджено у 2020 р. у більшості сільських місцевостях західних областей України.

Також не оминули Україну буревії, що відбулися на початку квітня та у червні 2018 р. Хоча вони були не такими сильними, як у США, проте наробили чимало лиха. На Світле свято Христове Пасху (28-30 квітня 2019 р.) в Україні стало холодно, а на Тернопільщині та деяких територіях Хмельниччини і Житомирщини випали зливи та град величиною з куряче яйце, завдаючи збитків людям, знищуючи сади і городи. Однак подібні буревії і затоплення міст стаються не тільки у США чи Україні. Так, у квітні 2018 р. м. Москву залило дощовою водою, а дерева поламав буревій. Тоді як у Венеції (січень-лютий 2018 р.) у каналах вода впала до найнижчого рівня, через що гондольєри на гондолах залишилися без роботи, що доводить наявність особливих природних факторів на планеті Земля. Серед багатьох учених домінує думка про потепління на нашій планеті, проте існує чимало прикладів, які підтверджують все ж напрям до похолодання [11].

Серед таких, хто не погоджується з цим твердженням, часто посилаються на деякі дані і приклади щодо зим із відносно високими температурами, зокрема в Україні (грудень-січень) 2017-2018 рр., проте у них відсутні пояснення причин водночас низьких температур (нічні – 20-35°C і денні – 15-20°C) та снігових заметів у Вашингтоні, Нью-Йорку, інших штатах США. У ці ж місяці (грудень-січень) мінусова температура в Канаді сягає 40°C, надходять повідомлення про низькі температури і заметілі в країнах Європи, у січні 2018 р. снігові хуртовини й морози охопили Китай. Ще суттєвіше підтвердження дії природних процесів, що спричиняють похолодання, спостерігалось на початку лютого 2019 р., коли у багатьох штатах США денна температура сягала -30, нічна -53°C. Досить складна ситуація в Англії. У ті ж дні лютого 2019 р. в Австралії діють процеси «парникового ефекту», де від високої температури страждають люди, горять ліси, гине риба в річках.

Таким чином, у разі подолання дії «парникового ефекту», який створює ілюзію потепління, проявляться фактори, що характеризують процес похолодання на нашій планеті і про що свідчать проведені дослідження. Подібну перспективу підтверджують власні дослідження автора у 2009-2015 рр., а також метеоролога зі світовим ім'ям Джо Бастарді, який на міжнародному заході, присвяченому глобальній зміні клімату, виступив із сенсаційною заявою: протягом останніх трьох років спостережень (2015-2018 рр.) Земля охолоджується. (Hronika. info)». Варто зважати на такі твердження, аби людство виявилось підготовленим до глобальних кліматичних змін. Прикладом можуть стати кліматичні процеси на нашій планеті за останні пів століття, зокрема у 2020-2021 рр. Сніг у Техасі, США, досить рідкісне явище, тому повсюди була відсутня техніка для прибирання снігу, який у лютому 2021 р. покрити усю територію штату та ще й за температури мінус 18°C. Тільки після потужних снігових заметів влада штату дійшла висновку про підготовку необхідної техніки та методів протистояння стихії.

Настання глобальних кліматичних змін стає реальністю, що значно впливає на рослинний і тваринний світ, коли рослини і тварини, як форми живої речовини, зазнають значної трансформації. Історія засвідчує, що впродовж попередніх епох, коли відбувалися глобальні кліматичні зміни, деякі рослини і тварини зникали, тоді як інші з'являлися. Так, нині зазнають негативного впливу хвойні дерева, у тваринному світі зникають зайці, можуть зникнути бджоли тощо. Стосовно людини наука ще не має відповіді – чи існує якісна фізична і духовна структура в людській цивілізації? Тому невідомо, як впливатиме глобальна зміна клімату на людство.

На основі досліджень можна сформулювати попередні висновки і відповісти на запитання що очікує людство у перспективі. Лише у сфері водних ресурсів і вологості це: а) зниження рівня ґрунтових вод; б) зменшення води в річках та їх зникнення; в) зниження вологості ґрунтів; г) потреба добування прісної води переважно через свердловини; д) використання повсюдно крапельного зрошення; е) нагальна потреба виведення нових рослин і запровадження нових технологій їх вирощування. Сучасна

реальність (липень 2020 р.) підтверджує такі висновки: перше – рівень води в річках України був найнижчим за останні 100 років; на третині території Франції введено обмеження подачі води населенню через зменшення водних ресурсів.

У разі, якщо наука і уряди країн світу визнають, що в перспективі планету Земля очікує похолодання, процеси якого уже проявляються, звідси варто кардинально змінити напрями наукових досліджень, особливо в галузі селекції, технології зрошення сільськогосподарських культур, розробки новітніх технологій вирощування рослин в умовах низької вологості ґрунту, низьких нічних температур, дослідження інших кліматичних новацій. Одночасно необхідно досліджувати, розробляти й приймати урядові рішення стосовно можливих перспектив пристосування самої людини до кліматичних змін, адже буревії, дощові зливи, що за лічені години затоплюють значні площі та міста, вигорання лісів спостерігається повсюди на планеті Земля, у тому числі й в Україні. За усталеної позиції офіційної української науки уряд України визнає настання складних глобальних кліматичних змін «Это доказывают экологические катаклизмы, проблемы питьевой воды, ...пожары в Австралии» заявив Президент України В. Зеленський в лютому 2020 р. на Мюнхенській конференції з безпеки [2].

Висновки. На основі проведених досліджень сформульовано наступні висновки:

Перший – сучасні катастрофи на різних континентах нашої планети, яких раніше людство не спостерігало і які посилюються, а також зменшення води в ріках, озерах і криницях, є наслідком температурних змін у глибинах планети Земля. Це об'єктивний природний процес, тому людство має до нього вчитися пристосовуватися. Міжнародні організації цьому процесу ще не надають належної уваги;

другий – так зване потепління, є наслідком парникового ефекту, що формує людина

виробленими газами: руйнується озоновий шар, який уже пропускає шкідливу для людини сонячну радіацію (12-16-19 мр/год); у повітрі навколо планети зростає вміст вуглецю (CO₂); рослинний і тваринний світ потерпає від низьких нічних і високих денних температур. Це суб'єктивний процес, який людина зобов'язана долати, а не пристосовуватися до нього. Цьому суб'єктивному процесові міжнародні організації приділяють увагу;

третій – кліматичні зміни, що призводять до зниження рівня наповнення прісною водою ріки та озера, вимагають припинення будівництва у великих містах, збільшуючи кількість малих і середніх міст, перенесення соціально-економічної діяльності в сільську місцевість;

четвертий – глобальна зміна клімату на планеті Земля кардинально змінить структуру економіки в цілому, особливо аграрної економіки, коли будуть змінюватися не тільки види рослин та їхні особливості, а й технології виробництва;

п'ятий – зміна видів рослин у результаті селекції сприятиме зміні структури харчування для людини і приготування кормів для тварини. Все це в цілому внесе значні структурні зміни у харчову промисловість, що вимагатиме від науки глибоких досліджень у галузі харчових технологій, зберігання та переробки продукції, визначення якості продукції;

шостий – людина має знати перспективу глобальних кліматичних змін і пристосовуватися до них у своїй життєдіяльності. Подібна необхідність підтверджується появою вірусу COYID-19 і труднощами, з якими стикнулося людство у боротьбі з ним. Зазначимо, що подібні віруси уже траплялися на нашій планеті: у 1360-1390 рр. настали м'які зими і спекотні літа, зафіксовано 7 посух і у цей період (1347-1351 рр.) чума «чорна смерть» забрала майже третину європейців.

Список бібліографічних посилань

1. Бординос М. Г. Характер расщепления и некоторые особенности свекловичных высадок с одноцветными. *Селекция и семеноводство. Огизсельхозгиз*. 1938. № 6. С. 24-27.
2. Бульвар Гордона. Газета за февраль. 2020. № 8.
3. Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського. Т. 8 : Праці з історії, філософії та організації науки / голова ред. ради Б. Є. Патон та ін. Київ : Фенікс, 2012. 658 с.

References

1. Bordonos, M.G. (1938). Harakter rasshheplenija i nekotorye osobennosti sveklovichnyh vysadok s odnocvetnymi [The nature of the split and some features of beet seedlings with monochromatic]. *Selekcija i semenovodstvo. Ogizselhozgiz*, 6, pp. 24-27 [In Russian].
2. Bulvar Gordona. Gazeta za fevral [Gordon Boulevard. February newspaper]. (2020). Vol. 8 [In Russian].

4. Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського. Т. 4 : Геохімія живої речовини / [уклад.: І. А. Акімов та ін. ; редкол.: Е. В. Соботвич (голова) та ін.]. Кн. 2 / НАН України [та ін.] ; ред. рада: Б. Є. Патон (голова) та ін. Київ : [б. в.], 2012. 576 с.

5. Відкриття прискореного розширення Всесвіту. Лауреати Нобелівської премії з фізики за 2011 рік. URL : http://vg-school5.at.ua/publ/sci_news/physic/laureati_nobelivskoji_premiji_po_fizici_za_2011_rik/4-1-0-198.

6. Гаврилов В. П. Путешествие в прошлое Земли. Москва : Недра, 1976. 144 с.

7. Голубець М. А. Кілька постулатів академіка В. І. Вернадського як заповіт всесвітньому людству на XXI століття. *Вісник Національної академії наук України*. 2012. № 10. С. 1-97.

8. Изменения земных систем в Восточной Европе / ред. В. И. Лялько. Киев : Фолиант, 2010. 582 с.

9. Монтескье Ш. Л. Избранные произведения / Академия наук СССР. Институт философии. Москва : Госполитиздат, 1955. 800 с.

10. Skydan, O., & Vitvitsky, V. (2019). Theoretical aspects of formation of current factors of productivity agricultural enterprises. *Scientific Horizons*, 3(76), 19-29. doi: 10.33249/2663-2144-2019-76-3-19-29.

11. Панасюк Б. Я. Клімат, економіка, людина : вибр. тв. Т. 9. Ніжин : [б. в.], 2015. 355 с. С. 34-180.

12. Панасюк Б. Я. Некоторые аспекты современного развития села в условиях его индустриализации. *Экономика Советской Украины*. 1987. № 9. С. 63-68.

13. Рамочная конвенция об изменении климата. ООН, Париж, 30 ноября – 11 декабря 2015 г. URL : <https://www.un.org/sustainabledevelopment/ru/cop21/>.

3. Paton, B.Ye., et al. (Eds.). (2012). *Vybrani naukovy pratsi akademika V.I. Vernadskoho. T. 8. Pratsi z istorii, filosofii ta orhanizatsii nauky [Selected scientific works of Academician V.I. Vernadsky. Vol. 8: Works on the history, philosophy and organization of science]*. Kyiv: Feniks [In Ukrainian].

4. Sobotovych, E.V., et al. (Eds.). (2012). *Vybrani naukovy pratsi akademika V. I. Vernadskoho. T. 4: Heokhimiia zhyvoi rechovyny [Selected scientific works of Academician V.I. Vernadsky. Vol. 4: Geochemistry of living matter]*. Kyiv: [b.v.] [In Ukrainian].

5. Vidkryttia pryskorenoho rozshyrennia Vsesvitu. Laureaty Nobelivskoi premii z fizyky za 2011 rik [The discovery of the accelerated expansion of the universe. Winners of the Nobel Prize in Physics in 2011]. *Vg-School5*. Retrieved from: http://vg-school5.at.ua/publ/sci_news/physic/laureati_nobelivskoji_premiji_po_fizici_za_2011_rik/4-1-0-198 [In Ukrainian].

6. Gavrilov, V.P. (1976). *Puteshestvie v proshloe Zemli [Journey into the past of Earth]*. Moscow: Nedra [In Russian].

7. Holubets, M.A. (2012). Kilka postulativ akademika V.I. Vernadskoho yak zapovit vsesvitnomu ljudstvu na KhKhI stolittia [Several postulates of Academician V.I. Vernadsky as a testament to world humanity for the XXI century]. *Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, 10, pp. 1-97 [In Ukrainian].

8. Ljalko, V.I. (Ed.). (2010). *Izmeneniia zemnykh sistem v Vostochnoi Evrope [Changes in terrestrial systems in Eastern Europe]*. Kyiv: Foliant [In Russian].

9. Monteskye, Sh.L. (1955). *Izbrannye proizvedeniia [Selected works]*. Akademiia nauk SSSR. Institut filosofii. Moscow: Gospolitizdat [In Russian].

10. Skydan, O., & Vitvitsky, V. (2019). Theoretical aspects of formation of current factors of productivity agricultural enterprises. *Scientific Horizons*, 3(76), 19-29. doi: 10.33249/2663-2144-2019-76-3-19-29.

11. Panasiuk, B.Ya. (2015). *Klimat, ekonomika, liudyna: vybr. tv. T. 9. [Climate, economics, man: selected works. Vol. 9.]* (pp. 34-180). Nizhyn: [b. v.] [In Ukrainian].

12. Panasiuk, B.Ya. (1987). Nekotorye aspekty sovremen-nogo razvitiia sela v usloviiah ego industrializatsii [Some aspects of modern rural development in the conditions of its industrialization]. *Jekonomika Sovetskoj Ukrainy*, 9, pp. 63-68 [In Russian].

13. Ramochnaja konvencija ob izmenenii klimata. OON, Parizh, 30 nojabrja – 11 dekabrja 2015 g. [Framework convention on climate change in Paris between 30 November and 11 December 2015]. *United Nations*. Retrieved from: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/ru/cop21> [In Russian].

Panasiuk B. Ya. Prospects for climate change on Earth

The purpose of the article is to report on our own research results and to generalize the socio-economic aspects of assessing trends in modern climatic processes.

Research methods. The research is based on the teachings of Aristotle, Vernadsky, Rudenko, Podolinsky, and other foreign and domestic scientists. The main methods of scientific research were as follows: practical experience and scientific developments; observational facts; philosophical search and worldviews; scientific theory; scientific research; empirical scientific work; intuition and generalization; spiritual and religious reflections and beliefs; real scientific and practical facts; data of selection stations and research fields of Ukraine in the period between the second half of the XIX and the first half of the XX century.

Research results. The scientific and methodological generalization of socio-economic aspects was carried out, and the estimation of tendencies for development of modern climatic tendencies was conducted with definition of prospects for their influence on development of the agrarian sector of economy.

Scientific novelty. The variability of climate change in the process of evolutionary development of mankind and the socio-economic system of its vital activity was proved.

Practical significance. The directions of perspective climate changes on Earth were determined. Figs.: 2. Refs.: 13.

Keywords: climate; nature; society; planet; greenhouse effect.

Panasiuk Bronislav Yakovych – doctor of economic sciences, professor, academician of NAAS, professor of the department of administrative management and alternative energy sources, Vinnytsia National Agrarian University (3, Soniachna St., 21000, Vinnytsya)
E-mail: imnedilko@gmail.com

Панасюк Б. Я. Перспективы климатических изменений на планете Земля

Цель статьи – сообщить о результатах собственных исследований и осуществить обобщение социально-экономических аспектов оценки тенденций развития современных климатических процессов.

Методика исследования. В основе исследований использованы учения Аристотеля, Вернадского, Руденко, Подольского, других мировых и отечественных ученых. Основными собственными методами научных исследований являются: практический опыт и научные разработки; наблюдательные факты; философские поиски и миропредставление; научная

теория; научный поиск; эмпирическая научная работа; интуиция и обобщения; духовно-религиозные размышления и убеждения; реальные научные и практические факты; данные селекционных станций и опытных полей Украины во второй половине XIX - первой половине XX века.

Результаты исследования. Осуществлено научно-методическое обобщение социально-экономических аспектов и проведена оценка тенденций развития современных климатических тенденций с определением перспективы их влияния на развитие аграрного сектора экономики.

Элементы научной новизны. Доказана вариативность изменений климата в процессе эволюционного развития человечества и социально-экономической системы его жизнедеятельности.

Практическая значимость. Определены направления перспективных изменений климата на планете Земля. Илл.: 2. Библиогр.: 13.

Ключевые слова: климат; природа; социум; планета; парниковый эффект.

Панасюк Бронислав Яковлевич – доктор экономических наук, профессор, академик НААН, профессор кафедры административного менеджмента и альтернативных источников энергии, Винницкий национальный аграрный университет (21000, г. Винница, ул. Солнечная, 3)
E-mail: imnedilko@gmail.com

Стаття надійшла до редакції 02.03.2021 р.

Фахове рецензування: 05.03.2021 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Панасюк Б. Я. Перспективи кліматичних змін на планеті Земля. *Економіка АПК*. 2021. № 4. С. 108 — 120. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202104108>

Panasiuk B.Ya. (2021). Perspektyvy klimatychnykh zmin na planeti Zemlia [Prospects for climate change on Earth]. *Ekonomika APK*, 4, pp. 108 — 120 [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202104108>

* * *

Новини АПК

У 2021 році сільське господарство України відновить зростаючу динаміку - Юрій Лупенко

Після минулорічного спаду обсягів агровиробництва на 10,4 %, який став найбільшим з 1994 року (-16,5 %), у 2021 році в Україні очікується збільшення виробництва валової сільськогосподарської продукції. За оцінками, обсяги сільгоспвиробництва перевищать показники минулого року на 4,4 %, поінформував директор Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки» академік НААН **Юрій Лупенко**, презентуючи чергову розробку наукового колективу «Прогноз виробництва сільськогосподарської продукції в Україні у 2021 році (березень 2021 року)».

За його словами, таке зростання відбудеться за рахунок збільшення виробництва рослинницької продукції – на 5,9 %, тоді як по виробництву продукції тваринництва прогнозується зменшення на 0,5 %.

Найбільше зростання прогнозується на вирощуванні озимих культур (+15,9 %), сої (+12,9 %) та плодово-ягідних культур (+10,8 %). По інших видах продукції прогнозується зростання не більше ніж на 10 %, а по окремих – ріпак, картопля, овочі – навіть зменшення обсягів виробництва, зазначив науковець.

Обсяги виробництва продукції тваринництва, за прогнозом науковців Інституту аграрної економіки, зменшаться проти 2020 року на 0,5 % при невеликому зростанні продукції вирощування птиці (+1,4 %) та свиней (+0,5 %).

В цілому, за прогнозом науковців Інституту аграрної економіки, у 2021 році вітчизняне сільське господарство вийде на третій – після 2019 і 2018 років – показник виробництва валової сільськогосподарської продукції у новітній історії України, підсумував **Юрій Лупенко**.

Пресслужба ННЦ «Інститут аграрної економіки»